

Эмин Усмонов

ЁЛҚИН

ҚИССА

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент-1979

БК 847
У 73

70303—202
M352(04)—79 12—79—4702057020

Ⓢ Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.

БИРИНЧИ БОБ

Самолёт ғилдираклари «тўқ» этиб ерга урилди. Худди ўйдим-чуқур йўлдан кетаётган юк машинасидек қаттиқ силкина бошлади. Қозим белидаги энлик камарни ечиб, портфелини қўлига олди.

Уни тўладан келган, кўзлари катта-катта йигит кутиб турарди. Бу йигитнинг туришида, кўзларини мўлтира-тиб боқишларида анқовсираш, меровлик бор эди. У Қозимнинг қўлидан портфелини олди-да, хиёл букчайиб йўл бошлади. Йигитнинг юриши ҳам жуссасига мос, салмоқли эди. У шошилмай ҳар бир қадамини худди ўлчаётгандек ташлар, ора-сира Қозимга қараб қўяр, би-роқ сўз қотмас эди.

Йигит мошранг «Жигули»нинг орқа эшигини очиб, Қозимни таклиф этди. Сўнг журъатсизлик билан сўради:

— Олдин редакцияга кирамизми, ё...

— Олдин тузукроқ танишиб олайлик,— деди Қозим кулимсираб.— Янглишмасам отингиз Нуриддин эди, а?

— Ҳа,— ҳозиржавоблик билан бош ирғади Нуриддин.— Редакцияда кўришганмиз-ку... Эсингизда бўлса, шеър оборгандим.

— Бўлмаса гап бундай, Нуриддин. Редакцияда қил-диган ишим йўқ. Иложи бўлса, мени «Ширинбулоқ»қа етказиб қўйсангиз.

— Олдин эшикка ўтмаймизми? Чой-пой ичиб...

— Уйдагиларни безовта қилмай қўя қолайлик, дўс-тим,— деди Қозим узр сўраётгандек юмшоқлик билан. У нотаниш хонадонга боришни ўзига эп билмади.— Олдин ишни битирайлик.

— Шундайми?..— Нуриддин ажабланиб елка қисди.— Меҳмоннинг истаги биз учун қонун.— Машина аста ўрnidан жилди.— Ашаққа кетаверамизми бўлмаса?

Козим бош ирғаб қўйди. Йўл четидаги тутларнинг орқасида пахтазор ястаниб ётар, ғўзалар белга уриб турарди. Пахтазорга яқинда дори сепилган бўлса керак, очиқ ойнадан ёпирилиб кираётган шабада димоққа қўланса ҳидни келтириб урди. Козим машина ойнасини кўтариб қўйди-да, ўзини ўриндиқ суянчигига ташлади. Дам-бадам алмашиниб турган манзараларни лоқайдлик билан кузатганича мудроқ бир алфозда ўтираверди.

Шу кунгача Козим фақат ўз қайғуси билангина яшаган эди. Йўқ, худбиньягидан эмас, бировларнинг ишига аралашишга ўзини маънавий ҳақсиз деб билганидан. Мана энди хизмат тақозоси билан «Ширинбулоқ»даги баъзи ишларни адолат қилгани кетяпти. Аммо буну уддалай оладими, йўқми, билмайди.

Козим редакцияга ишга кирган кун и онаси: «Қилар ишинг ҳақ, айтар гапинг рост бўлсин, омин!» деб дуо қилган эди. У биринчи марта қаламкаш сифатида ҳақиқатни юзага чиқариб, рост гапни айтгани кетяпти. Қўлидан келармикин? Рост гапни эплаб айтиш ҳам мушкул-ку.

...Машина шаҳарни кесиб ўтиб, яна қишлоқ йўлига чиқиб олди.

— Боғишамолга келдик,— деди Нуриддин йўлнинг ўнг томонидаги дарахтзор тепаликка ишора қилиб.— Бу ер шаҳарликлар дам оладиган оромгоҳ бўляпти.

— Нега энди фақат шаҳарликлар учун? Қишлоқдагилар-чи...— кулимсираб сўради Козим.

— Қишлоқдагиларга дам олиш қаёқда дейсиз,— йўлдан кўз узмай жавоб берди Нуриддин.— Пахта экилиб турса бу одамларга тиним йўқ.

— Бундан чиқди, пахтада ишлайдиганларнинг ҳаловати йўқ экан-да.

— Нега энди? Дам олишади,— Нуриддин бошини буриб, Козимга қараб қўйди.— Меҳмон келиб турса дам олишади. Меҳмон — отадан улуғ. Меҳмоннинг шарофати билан бир-икки кун ишга чиқишмайди. Уйга меҳмон келиб қолди, деса биров индамайди.

Улар қадимий кўшкларни эслатувчи икки қаватли бино олдига келиб тўхташди.

— Янги чойхона қурилган. Бир пиёла чой ичиб кетамиз, а?— Нуриддин пастга тушиб, машина эшикларини қулфлади.— Шу ерлик усталар қуришган. Қаранг! Козим мрамр зинадан кўтариларкан, бинони қизиқсиниб томоша қилди. Устунлар нақшинкор, бино пештоқларига дид билан ранг берилган. Шифт тоқи қилиниб, тенг қисмларга ажратилган, ҳар бир қисм ўзига хос рангга бўялган. Деразаларнинг устки қисми қубба шаклида бўлиб, бинонинг кўркини ошириб турарди. Нақшинкор эшикдан ичкарига кирилгач, Козим бир зум тўхтаб қолди. Кенг хонага икки қатор қилиб саккизта сўри қўйилган. Олпоқ дастурхонлар солинган хонтахталар атрофига атлас кўрпачалар тўшалган. Тўрда саҳнага ўхшатиб сула қилинган. Чўғдек гиламлар солиниб, хонтахталар қўйилган. Нуриддин кираверишдаги сўридан жой кўрсатиб, чой чақирди.

— Дурустми, меҳмон?— деб сўради у чой қўйиб тударкан.— Чойхона маъқул тушдими?

— Жуда ажойиб-ку,— Козим девордаги ганжкор нақшлардан кўз узмай жавоб берди.— Худди кошонага ўхшайди.

— Булоқбошига борганда яна бир жойда тўхтаб ўтамиз. «Булоқбоши оқшоми» ресторанида. Тош тобут чиқди деб овоза қилинган эски мазорнинг ўрнига қурилган. Жуда хушхўр гўжа пиширишади. Зоғора нон ёпишади.

— Мазорнинг ўрнига ресторан қуришганми?

— Илгариги замонда мазорлар ҳам баҳаво жойларда бўларкан шекилли. Булоқбошидаги мазорнинг ўрни ҳордиқ чиқарадиган жойга жуда мос экан. Шартта бузиб, ўрнига ресторан қуришди. Ҳозир мазорнинг ўрини текислаб кинотеатрми, томоша боғими қуриш расм бўлган-ку, меҳмон. Бўям шунга ўхшаш бир гап-да.

— Уша рестораннынг остида не-не алломаларнинг хоки бордир...

— Бўлса керак, меҳмон. Ашатдан чиққан икки тош тобут ҳақида китоб ҳам ёзишган. Уқиганмисиз?

Козим бош ирғаб қўйди.

— Чой ичмаяпсизэку, меҳмон.

— Раҳмат, ичдим. Тура қолайлик, а?

— Майли, майли,— Нуриддин итоаткорлик билан ўр-

нидан қўзғалди.— Тезроқ бориб раисни топганимиз яхши. Бир жойда ҳеч тиниб ўтирмайдиган киши, деб эшитганман.

— Дала айланиб юрарканми?— машинага ўтира туриб сўради Қозим.

— Дала ҳам кезаркану, аммо кўпроқ ҳар хил идораларга чопиб юраркан.

— Арзчилар билан даъволашибми?

— Йўқ-э,— Нуриддин машинани ўрнидан жилдира туриб орқасига қайрилиб қараб қўйди.— У киши даъволашмайди. Билишимча, бунақа нарсаларга вақти йўқ. Бир идорага бориб қувур ундиради, бошқасидан, топганда янғисини олиб бериш шарти билан мотор сўрайди. Лекин ўла қолса қайтариб бермайди. Ё пулини тўлайди, ё мева-чева билан рози қилади.

— У кишини тошдан ёғ чиқарадиган хасис дейишадими, ростми?

— Унисини билмадим. Ўзим кўрмаганман.

— Ҳеч учрашмаганмисиз?

— Йўқ, кўришмаганмиз.

Йўлнинг икки чети адир, ора-сира текис майдонлар ҳам учраб турарди. Ҳамма жойга, ҳатто адир ёнбағирларига ҳам пахта экилган. Бу ерларга қандай сув чиқариб, қай йўсини ишлов берилишига ақл бовар қилмайди. Адирда трактор юролмайди, демак ғўза кетмон билан чопиқ қилинади. Қўлда чилпишади. Энг мушқули, кафтдек текис ердаги ғўзаларни суғоришга баъзан сув етмайди-ю, тепаликлардаги ғўзаларнинг ташналигини қондириш учун қўшимча сув ундириш, уни мотор орқали юқорига чиқариш керак. Бир ариқ сув олиш учун раис ҳам, партком секретари ҳам, агроном ҳам, сувчи ҳам оворай-сарсон... Деҳқоннинг мардлигига, бардошига тасанно айтмоқдан ўзга чора йўқ. У бир зум тиним билмаса ҳам майли, кафтдек ҳам ер бекор ётмасин, дейди. Пахта экади.

— Булоқбошига келдик,— деди Нуриддин тантанавор оҳангда.— Ресторанга кириб бир чиннидан ғўжа ичиб кетамизми?— Қозимнинг ҳуши йўқлигини сизди шекилли, дарров изоҳ берди:— Директори яқин ошналаримиздан. Жуда қўнгли очиқ йигит. Хурсанд бўлади.

— Бошқа сафар кирсак-чи...

— Меҳмоннинг амри вожиб,— Нуриддин моторни қайтадан ўт олдириди.

Пастак-пастак уйлар лип-лип этиб орқада қола бошлади. Ер бағирлаб турган бу иморатлар кўнгилда ғашликка мойил бир ҳис уйғотарди. Кўпгина деразаларга полиэтилен плёнка қоқилган. Плёнканинг букланган жойлари қоп-қорайиб қолган. Ариқ лабида қатор саф тортган толларнинг барглари чанг қўнаверганидан кулранг бўлиб кўринади. Ариқлар қуриб-қақшаб ётибди — сув йўқ. Ут-ўланлар қовжирай бошлаган. Ҳозир деҳқоннинг эс-ҳуши пахтада. Сув фақат пахтазорга борадиган ариқлардан оқадн.

— Нуриддин, Султоновни танисангиз керак-а?

Нуриддин пешанаси тепасидаги кафтдек ойнага ялт этиб қаради. Ҳамроҳининг ойнадаги аксига боқиб, унинг авзойини, дабдурустдан нега бундай савол берганини билмоқчи бўлди. Козим ўзини орқага ташлаганича ундан кўз узмай ўтирарди. Нуриддин бош ирғади.

— Қандай одам?— Козим ташқарига юзланди. Узини жуда ҳам бепарво, ҳатто бир оз лоқайд қилиб кўрса-тишга уринди. Токи, суҳбатдоши унинг қизиқувчанлигидан шубҳаланмасин.

— Нима десам экан...— Нуриддин чайналди. Ясама кулиб, орқасига қараб қўйди. Унинг юзида, кўзларида хижолатдан ҳам кўра қўрқувга ўхшаш бир ифода бор эди.— Энди... ака, тўғриси айтсам, мен у кишини яхши билмайман. Ош-қатиқ бўлмаганмиз. Шу энди... Нима десам экан...

Козим нигоҳини олдинга йўналтирди. Нуриддин унинг кўзига кўзи тушиб қолишидан қўрқиб, ойнага қарамади. Негадир пешанасини тер босди.

— «Ширинбулоқ»нинг раиси билан бир-бирини унча хушлашмайди, деб эшитганман. Ростми?

Козим тилини тишлади. Чакки гапириб қўйди. Нуриддин унга сирдош жўра бўлмаса, Баобрў икки одам ҳақида дабдурустдан бундай гап айтиши дуруст эмас.

— Энди... ростини айтсам, мен ашинақа гапларга кўпам қизиқмайман, ака,— Нуриддин сўзларни ямлаб, қийналиб гапирарди.— Уларнинг ўртасида нима гап бор... билолмадим. Бир четда юрган одаммиз...

Нуриддин бирдан кичрайиб, бечора ҳол бўлиб қолди. Олдинга энгашганича, рулга маҳкам ёпишиб олди. У боягина аэропортда редакцияга шеър олиб борганини эслатиб қувонган йигитга мутлақо ўхшамасди.

— Яхши одатингиз бор экан. Қизиқмаганингиз ту-

зук, — Қозим хатосини тузатишга шошилди. — Битта ёмон гапга қулоқ солган одам юзта яхши гапнинг савобини йўқотаркан.

Нуриддин бирдан енгил тортди. Чехраси ёришиб кетди.

— Ашинақа деб бунақа гаплардан четроқ юрман-да...

Машина ўнг томондаги шағал тўкилган йўлга бурилди. Яна пахтазор бошланди. Йўлнинг бир томонидаги далалар пастак тоққа бориб туташарди. Қозим тоғ тепасидаги элас-элас кўзга чалинаётган дов-дарахтларга тикилганича хаёлга чўмди...

Султоновни ўзи ҳам бир марта кўрган. Ҳамхоналари билан тушликка чиқишаётганида йўлакда беўхшов семирган одамга дуч келишди. Табиат атайлаб майна қилгандек унинг бошини ҳаддан ташқари кичкина қилиб яратган, худди хамакка ўхшарди. Қўлтиғида иккита катта қоғоз халта. У жадал юриб келаркан, редакторнинг қабулхонасига бурилди. Аммо фалокат босиб, остонага қоқилиб, мункиб кетди. Қўлтиғидаги қоғоз халталардан бири тўп этиб ерга тушди. Йўлакка уч дон лимон думалаб чиқди.

— Қамбағалнинг боласи сочиққа қоқилиб ҳам йиқилади, деганлари шу-да,— деб кулди саноат бўлимининг мудир.

Семиз киши йўлакка отилиб чиқди. Апил-тапил лимонларни териб оларкан, томошатаалаб бўлиб турган одамларга ёвқараш қилди.

— Хафа бўлманг, домла, эмаклаган боланинг ҳам этагидан тортадиган душмани бўларкан. Бу остона ҳам келиб-келиб сизни чалди,— деди мудир тасалли берган бўлиб.

Семиз киши қулоқларигача қизариб кетди. Бу гап уни юпатиш учун эмас, мазах қилиш учун айтилганини фаҳмлаган эди. Аммо чурқ этмади. Шошганича қабулхонага кириб кетди.

— Бопладингиз-ку,— деди Мусо исмли йигит сочини силаркан.

— Қоқилиб иллат халтаси йиртилмаганда, ҳозир нақ ҳиқилдоғимдан оларди-я. Афсуски, бечора ночор қолди.

— Биласизми бу ким?— луқма ташлади Мусо.— «Ширинбулоқ» колхозининг собиқ раиси Султонов. Ҳозир теплица хўжалигига бошлиқ.

— Э, иллат халтасига сирмай сочилиб кетган лимонлар ўша теплицада пишган денг,— деди мудир газабланиб.— Редакциядан қадамини қирқиш керак экан бунинг...

Нуриддиннинг овози Қозимнинг хаёлини бўлди.

— Мана Назар аканинг хўжалиги бошланди,— у машина ойнасидан қўлини чиқариб, пастак тоққа ишора қилди.— Ана, тоғдаги бор. Темир қувурлар билан тепага сув чиқарган. Тоғнинг қоқ тепасига шунақанги ажойиб меҳмонхона қурдирган, ҳавасга бир кеча ётиб кетасиз.

— Раис шунчалик яхши ишларни қилаётган экан, нега устидан тўхтовсиз думалоқ хат ёзишади?— ажабланиб сўради Қозим.

— Ким билади дейсиз, ака...— деди Нуриддин чайналиб.— Рансинг ишлари бировга маъқул бўлгани билан бировга ёқмаслиги мумкин.

— Албатта...

— Лекин жуда аломат қишлоққа келяпсиз, ака. Роса диққатингизниям оширишади, мазаям қиласиз.

Машина икки қаватли чойхона олдига келиб тўхтади. Йўлнинг икки четига қизғиш харсанглардан девор урилган. Чойхонага кираверишга худди шундай тошлардан шарқона усулда қопқасиз дарвоза қурилган. Дарвозадан ўтиб, тош зиналардан пастга, ҳовуз бўйига тушилади. Ҳовуз атрофидаги сўриларда одам камчил. Далада айни иш қизиган пайт эканини шундан ҳам билса бўлади. Улар четдаги сўрига ўтириб улгуришмасдан чойхоначи бир чойнак чой билан иккита пиёла кўтариб келди.

— Келинлар, меҳмонлар,— деди у тавозе билан чойнакни Нуриддиннинг олдига қўяркан. У юз-кўзи тайин бирор маъно уқтирмайдиган, киприкларигача сапсариқ одам эди. Эгнидаги сурп яктаги билан шойи қийғи унга ҳеч ярашмаган, маллалигини фош этиб турганга ўхшарди.

— Меҳмон Тошкентдан,— деди Нуриддин ҳамроҳини кўрсатиб.— Раисга учрашадиган иши бор.

— Раисни ҳозир топамиз-да,— чойхоначи қўлини кўксига қўйиб чекинди.— Сизлар баҳузур чой ичиб турунлар.

У илдам бориб чойхонанинг иккинчи қаватига кўтарилди. Ўртадаги ланг очик деразада аввал унинг ўзи пайдо бўлди, сўнг мулойим овози эшитилди.

— Назаржон ака керак эдилар. Ҳа... ўзингизми? Тошкентдаи меҳмонлар келишган экан. Чойхонада чанқов босди қилиб ўтиришибди. Идорага бораверишсинми, ака? Ўзингиз келасизми? Ҳа-а... Хўп, хўп, ака...

Чойхоначи, раис пиёладаги чой яримламай туриб етиб келажagini айтиб кетди. Козим чор-атрофни томоша қила бошлади. Уч-тўрт қадам наридаги тол тагидан биқирлаб сув қайнаб чиқяпти. Кўз ёшидек тиниқ сув жилдираб ҳовузга қуйилади. Ҳовузнинг туби чуқур шекилли, сатҳи қоп-қорайиб кўринади. Ҳовузнинг у томонида ярим гумбаз шаклида тош терилган, унинг остида мўйлови эндигина сабза урган, ранглир йигит кабоб пиширяпти. Ҳаракатлари қовушимсиз, кабобни китоб муқоваси билан эринибгина елпийди. Қўранинг бир томонида пишиб қотиб кетган кабоблар устма-уст тахлаб қўйилган. Кабобпазнинг ўнг томонидаги тошлар орасидан сув шарқираб отилиб турибди. Сув темир нов бўйлаб ҳовузга ошиқади. Чойхонанинг орқа томонидан гувуллаган овоз эшитилади. Каттароқ анҳорми, каналми бўлса керак. Шундоққина қўл узатса етгудек жойдан пастак тоғ бошланади. Тоғ ёнбағирларида турли хил мевали дарахтлар саф чеккан.

— Ана, раис ҳам келиб қолдилар, — чойхоначи чойни янгилаш баҳонасида меҳмонларни огоҳлантирди.

Қаймоқранг «Волга»дан аввал ўрта бўй, қорамағиз йигит, кетидан эллик ёшлар чамасидаги юзлари мағиздек қип-қизил одам тўшди. Улар олдинма-кейин меҳмонлар ўтирган сўри томон кела бошлашди. Чойхоначи келувчиларга пешвоз чиқди. Уларни меҳмонларга рўпара қилгач, дастурхон ёзди. Патнисда ион, қанд-қурс келтирди.

— Шу нарсаларни олдинроқ келтириб қўймабсиз-да, Боқиевич, — деди қорамағиз йигит.

— Хаёл билан бўлиб... Қарамайсизми, эсга келмабди. Иҳи, иҳи... — чойхоначи ясама кулди. — Айб бизда, раис ака...

— Меҳмон кутиш яқинда удумимиздан чиқиб кетади шекилли.

— Йўғ-э, унақа эмас, раис ака, — чойхоначи хавотирланиб орқасига тисарилди.

— Ундай бўлса у-бу егулик нарса опкелинг. Эрта-лабдан бери туз тотганим йўқ,— раис Қозимга қараб қўйди.— Меҳмонлар ҳам олисдан йўл босиб келишган.

— Хўп бўлади. Ҳозир гатоп қиламиз, ҳозир...

— Айтмоқчи, сиз яна нега чойхонада пайдо бўлиб қолдингиз?— қовогини уйиб сўради раис.— Рашид ота қани?

Чойхоначи дўпписини пешонасига суриб, энсасини қашиди. Бир меҳмонларга, бир раисга қараб олгач, нигоҳини ялтироқ этигига қадади.

— Отам яна адирга кетдилар,— чойхоначи бир қўли билан белбоғини тутамлаганича томоқ қирди.— Қовунтарвузни йиғиштириб олгунча ўзим тепасида турмасам бўлмайди. Болалар хом-хаталасига қарамай узиб ташлайверишади, дедилар. Шунга...

— Аломат одам-да... Тавба!..— раис ёқасини ушлади.

Раиснинг ўзидан ёши улуғ одамни бегона кишилар олдида сўроққа тутиши, худди жеркигандек дағал гапирishi Қозимга ёқмади. «Арзномаларда ёзилган гаплар рост шекилли,— дея хаёлидан кечирди у.— Раислик амали бу йигитни довдиратиб қўйганга ўхшайди». Назар чойхона томонга қараб қичқирди:

— Боқиевич, каттароқ косадан бирини опкелинг.

Чойхоначи пахта гулли коса келтирди. Боядан бери суҳбатга аралашмай ўтирган киши туриб косани олмоқчи бўлган эди, раис қайтарди.

— Шу одатингизни ташланг, Ҳайдар ака. Одамнинг гаши келади.

Раис косани сувга ботириб, булоқ тепасида тик турганича бўшатди. Энгашиб яна сув олди-да, Қозимга тутди.

— Шу сувдан бир ичинг, меҳмон. Маза қиласиз. Бунақа ширин сувни жаннатда ҳам топиб бўлмайди:

Қозим сувдан бир-икки ҳўплади. Косани дастурхонга қўймоқчи бўлган эди, раис қайтарди.

— Ҳаммасини ичинг. Хўп денг. Бирдан кўнглингиз ёришиб кетади.

Раис худди эски кадрдонлардай астойдил қистарди. Қозимга унинг бетакаллуф муомаласи ёқмади. Аммо гапини қайтаролмади, унга тақлидан косани икки қўллаб тутганича сувни симирди. Чиндан ҳам сув хуштам, ичган сари кишининг ичгиси келар, аъзолари роҳатланаётганга ўхшарди.

— Э, яшанг,— деди раис бўшаган косани оларкан.— Мана энди ошқозонингиз худди тегирмондек ишлаб кетади.— У булоқдан сув келтириб, Нуриддинга узатди.

Чойхоначи чорроқ сопол лаганда кабоб келтириб ўртага қўйди. Раис унинг белбоғидан тутиб ўзига тортди. Чойхоначи қийшонглаб кулганича бир сапчиб тушди.

— Э, одатингиз қурсин, Боқиевич. Улиб-негиб қолсангиз ҳам сувга олишганда ҳиринглаб рассолнинг ўтақасини ёрсангиз керак.

— И... и... ҳазилингиз бор бўлсин, раис...— Боқиевич ҳиринглаб кулди.— Улимдан гапирманг. Шундоқ жаннатни ташлаб қаёққа бораман.

— Бўлмаса бир жаннати димлама қилинг. Мен икки соатларда қайтаман.

— Жоним билан,— Боқиевич суҳбатга аралашмай ўтирган одамга юзланди.— Ҳайдар акам меҳмонлар билан бўладиларми?

— Албатта,— раис меҳмонларни овқатга даъват этди.— Қани, кобобдан олайлик. Совумасин. Боқиевичнинг кабобини исигида еб олмаса бўлмайди. Совугайдан кейин худди мачалкага ўхшаб қолади.

— И... и... Зап гапларни гапирасиз-да, раис ака,— Боқиевич ҳиринглаганича ўчоқбошига кетди.

Раис бир сих кабобни олди-да, иштаҳа билан еди. Меҳмонларнинг тортиниброқ ўтиришганини кўргач ўрнидан турди.

— Боя булоққа Боқиевичнинг қўйнидан бир нарса тушиб кетгандай бўлувди. Қарай-чи, иштаҳа дори эмасмикин.

Раис энгашиб булоқдан этикеткасиз шиша олди. Жойига ўтираркан, шишани Ҳайдарнинг олдига қўйди.

— Қани, Ҳайдар ака, савобни бегона қилманг.

— Ўзингиз қуя қолмайсизми?— Ҳайдар хижолатомув илжайди.— Бу зорманда бизга кўпам тўғри келмайди-ку.

— Қани қуяверинг-чи,— деди раис чўрт кесиб.— Ичишимиз бир пиёлаю раис ароққаш, деб гап қилишганига арзимамайди.

— Қизиқмисиз, Назаржон, ўрганган кўнгил-да, гапиришса гапиришар,— Ҳайдар бўшаган шишани сўрининг остига ташлади. Ароқ қуйилган пиёланинг бирини олиб раисга узатди.

— Олдин меҳмонларга беринг-да.

Ҳайдар ёш боладек қип-қизариб кетди. Қўлидаги пиёлани Қозимга узатаркан, кўзига тик қараёлмади. Нуриддин унинг қўлини қайтарди. Рулдалигини, ҳозир қайтажагини айтди.

— Майли, майли, зўрламанг,— деди раис ўз улушини оларкан.— Қани, олайлик, ҳамиша ишимиз ўнгидан келсин.

Ҳайдар пиёлага тикилганича ўйланиб турди. Зимдан раисга бир қараб олгач, пиёлани шошмасдан оғзига олиб борди. Худди сувдек қулт-қулт ютди. Сўнг лабларини кўрсатгич бармоғи билан артиб қўйди. Ҳеч нарса тотинмади ҳам. Қозим пиёлани яримлатиб қўйди.

— Менга узр,— деди раис Қозимга қараб— Райкомга бюрога боришим керак. Келганимдан кейин ҳозирги улушимни ҳам қўшиб оламан. Менга шошқич хизматлар йўқми?

— Йўқ, бафуржа гаплашармиз.

— Бўлмаса мен келгунимча партком билан гаплашиб туринг,— раис шундай деб ўрнидан кўзгалди.— Ҳайдар ака, меҳмонни зериктириб қўйманг. Эринмасангиз меҳмонхонага олиб чиқинг.

— Сиз ҳам ўша ерга кела қолинг. Меҳмонга боғни томоша қилдириб тураман.

Нуриддин раис билан бирга жўнаб кетди. Қетар олдиан Тошкентга қайтишда учрашиб ўтмаса хафа бўлажagini такрор-такрор билдирди.

Ҳайдар камгап, меҳмонга такаллуф кўрсатишни унча билмайдиган одам экан. У жойига келиб ўтиргач; бир пиёла чой қуйиб узатди-да, нон ушоқларини териб, ея бошлади. Унинг боқишлари, ҳаракатлари лоқайд, эринчоқ эди. Қалта, биққи бармоқлари нон ушоқларини шошмасдан, бамайлихотир тўплар, худди шундай бамайлихотирлик билан оғзига олиб борарди. Қозимнинг саволларига ҳам унча хушламай, чала-чулпа жавоб берарди.

— Назар ака билан кўпдан бирга ишлайсизми?

Ҳайдар унга ер остидан боқди. Меҳмон синашта одам эмас. Ҳали нима мақсадда келганини ҳам айтмади. Ҳар қалай, булоқнинг сувини ичиб, димлама егани келмагандир. Сал эҳтиёт бўлиброқ гаплашиш керак.

— У киши раис бўлмасидан бир йил олдин парткомликка сайлангандйк — Ҳайдар совуб қолган кабобнинг битта жазини олиб, оғзига солди. Оғзини қаттиқ юм-

ганича чайнай бошлади.— Амаким қисталанг қилмаганида тинчгина пилла агрономлигини қилиб юраверардик. Баъзан қариндошнинг юзидан ўтолмай...

— Амакингиз нима иш қиладилар?— қизиқсиниб сўради Қозим.

— «Машъал»даги теплицаларнинг бошлиғи. Султонов. Илгари бизнинг колхозда раислик қилган. Жуда валломат одам.

Қозимнинг кўз олдига сапча бош одам келди. Сочилиб кетган лимонларни тераман, деб йўлакда энгашиб юрганни эслаб, кулгиси қистади.

— Бу ёққа келганингиздан райкомдагилар хабардордир?— деб сўради Ҳайдар меҳмонни ҳамон зимдан таъқиб этишда давом этаркан.

— Йўқ, атайлаб учрашмадим. Ишни қуйироқдан бошлашга қарор қилдим. Қайтишда кириб ўтаман.— Қозим суҳбатдошининг гуноҳкор одамдек қимтиниби ўтиришидан ажабланди. Суҳбатни жонлантириш мақсадида савол берди.— Райком секретари қандай одам?

— Жуда ажойиб одам,— Ҳайдар бирдан жонланди.

— У киши раисни ҳар қадамда қўллаб турсалар керак-а?

Ҳайдар бошини кўтарди. Қозимга хавотир аралаш синчков боқди. Кўзларини қисиб, қошларини чимириб туриши Қозимнинг энсасини қотирди. Мунча эҳтиёткор бўлмаса бу одам. Бир чўқиб, ўн марта аланглайдй. Ҳозир хавотир билан яшайдиган замон бўлмаса. Балки адоғи йўқ иғволардан юрак олдириб қўйганмикин? Бу одамнинг ё бирор иллати бор, ё боши-кети йўқ, текшир-текширлардан зада бўлиб қолган. Ҳар бир одамга шубҳа билан қараши ҳам шундан. Ҳозир бир одам иғво қилади-ю, жабрини юз киши тортади. Тегиншли юқори ташкилотга етиб борган иғвони текшириш учун зудлик билан тўрт-беш кишидан иборат комиссия жўнатилади. Комиссия келгач, район маъмуриятидаги одамларнинг бир талайи ишдан қолади. Бевосита комиссияга араллашиб юришмаса ҳам, ҳар қалай кўнгиллари алағда бўлади. Кўнгил тинч бўлмагач, ишнинг унуми йўқ. Колхозга комиссия келдими, тамом, раис билан партком секретарининг оёқ-қўли боғланиб қолади. Тўртта текширувчи келса, ҳар хил узунқулоқ гаплар кўпайиб кетади. Ҳамманинг қулоғи динг бўлиб қолади. Биров хавотирланади, биров хурсанд...

— Назаржоннинг ҳамма ишини ҳам қўллаб бўлмайди, меҳмон.

Козим ҳушёр тортди. Бу одам ҳам раисни унча ёқтирмайдиганга ўхшайди. Ё ўрталарида келишмовчилик бор, ё амакиси Ҳайдарни муттасил раисга қарши қайраб туради. Мужмаи гапиришининг сабаби ҳам шу: олдин амакисидан гап сўраб, кейин бировга айтади. Бемаслаҳат ҳеч кимнинг фикрига эътироз билдирмайди. Ула қолса биров билан баҳслашмайди. Козим биринчи суҳбатдаёқ, унга зарба берди.

— Фақат ҳеч қандай иш билан шуғулланмайдиган одамгина хато қилмайди, Ҳайдар ака.

Ҳайдар меҳмонга бир қараб қўйди-да, бош ирғади. Бу Козимнинг гапига тасдиқ ишорасимиди ёки шунчаки бир эрмакка бош ирғадими, билиш маҳол эди.

— Юринг, кеч кириб қолмасидан тоғдаги боғимизни бир томоша қилинг.

Ҳайдар сўридан тушди. Сув сачраб доғ бўлиб қолган туфлисини кийди. Доим далада юрадиган одамнинг туфли кийгани Козимга галати туюлди. Ҳайдар унинг синчковлигини сезди-ю, лекин изоҳ бериб ўтирмади.

Чойхонадан чиқишганида қишлоқ томондан чанг-тўзон кўтариб «Газик» етиб келди. Уларга якки қадамча етмай тўхтади-да, чанг босилишини кутди. Шундан кейингина қотма шофёр йигит машинадан тушди. Ҳайдар билан сўраша туриб изоҳ берди.

— Эрталабдан бери помпасини созлайман, деб юрибман. Назар акам айтувдилар, меҳмон бор, тезроқ бора қол, деб. Кўрмайсизми, аксига олиб...

— Машинанг қурғур тузалмаёқ мени қаритиб юборадиган бўлдинг-да. Шунинг аламигаёқ ишдан бўшаб кетаман-ов.

— Қўйинг, унақа деманг, Ҳайдаржон ака. Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин деркан,— шофёр Козим билан қўш қўллаб кўришди.— Яхши келдингизми меҳмон. Эшикдагилар тинчми? Қани, марҳамат,— у олд эшикни очиб, машинага таклиф этди.

— Олдинга Ҳайдар ака ўтирсинлар.

— Йўқ, сиз меҳмонсиз.

Ҳайдар илдам бориб орқа ўриндиққа ўтирди-да, қарс этказиб эшикни ёпди.

«Газик» қишлоққа кираверишдаги биринчи кўчада-ноқ чапга бурилди. Ҳеч қанча юрмай пахтазор оралаб

Ўтди-да, тик йўлдан кучаниб тоққа кўтарилди бошлади. Жигарранг, қизғиш тошлар устида аралаш-қуралаш экилган турли хил мевали дарахтлар қад ростлаб туришарди. Улар орасида шўғил, ҳосилга кирган олма, шафтоли, мевасининг кўплигидан шохлари ергача тегиб турган беҳи, баланд ўт-ўланлар орасида зўрға кўзга чалинадиган ёнғоқ ҳам бор. Майина чиқиб тўхтаган яланглик ўртасида оқ гиштин бино савлат тўкиб турарди. Бинонинг гир айланаси айвон, уч томони боғ билан қуршалган, орқаси тик тушган эниш бўлиб, тўғри пастда гувуллаб оқаётган каналга туташарди. Бино панасидаги темир ўчоқда овқат пишираётган малла чойхоначи бир қўлида капгир билан югургилаб уларга пешвоз чиқди.

— Келинлар, келинлар,— у бўш қўли билан айвонга ишора қилди. — Орқа томонга жой қилиб қўйдим. Бир ҳўплам чой ичгунингларча салқин тушади.

Қозим айвонга чиқаркан, чор-атрофга суқ билан боқди. Бу ердан бутун қишлоқ худди кафтдагидек кўриниб турарди. Олисида оқ тасмадек иланг-биланг бўлиб Аравонсой оқар, яхлит карталарга бўлинган пахтазор худди шамолсиз кунда бир меъёрда жимирлаб турган уммонни эслатарди. Бир жойга гуж бўлиб тушган уйлар, лид билан жойлаштирилган гугурт қутиларга ўхшаб кўринарди. Ора-сира ўтиб қолган машина, прицепли трактор ортидан кўтарилган чанг тамаки тутунидек анчагача ҳавода муаллақ туриб қоларди.

— Қани, марҳамат,— Ҳайдар тўрға ишора қила туриб бир дона узумни оғзига ташлади.— Мана боғимиз.

— Жуда ажойиб-ку,— деди Қозим тоғ тепасида қатор саф чеккан дов-дарахтлардан кўз узмай.— Яйдоқ тоғ устида шунақа ажойиб боғ бўлишига ишониб қийин.

— Бу боғ ҳозирча Назаржонга учта ҳайфсанга туриб турибди.

— Нега?

— Бу дов-дарахтларнинг кўкариб кетишига ҳалигача ҳеч ким ишонмайди,— Ҳайдар чой қуйиб узатди. Яна бир дона узум олиб олдидаги тўрт буклоғлиқ оппоқ сочиққа артди. Икки бармоғи билан ушлаб яна бир карра кўздан кечирди. Тоза бўлганига ишонч ҳосил қилганидан кейингина оғзига солди.— Ваҳоланки бу боққа озмунча пул, ҳазилакам меҳнат сарф бўлгани йўқ.

— Бор қилинганига неча йил бўлди?— ўсмоқчилади Қозим. У Ҳайдарнинг дилида раис қилаётган ишлардан норозилик борлигини сезган, бунинг сабабини билишга қизиқиб қолган эди.

— Бу йил учинчи йили,— Ҳайдар стол остидан шиша олиб, шошилмай очди. Пиёлаларга қултиллашиб ароқ қўйди.— Нега ўсмоқчилаганингизни тушундим. Қуриса шунча йилдан бери қуриб кетмасмиди, демоқчисиз. Ҳозир сабабини айтаман. Қани, биттадан олайлик.

У пиёласини Қозимнинг пиёласига секингина тегизиб қўйди. Сўнг узоқ симприб ичди. Кўрсаткич бармоғи билан лабларини артгач, бир дона узум олди-да, бу сафар артмасдан еди.

— Мирзачўлда бўлганмисиз?— Ҳайдар кўзларини қисиб суҳбатдошига тикилди. Унинг кўзларида қизиқувчанликдан ҳам кўра кишининг дилини ғаш қиладиган совуқ бир таъкид, тамага ўхшаш ифода бор эди.— Мирзачўл ўзлаштирила бошлаганда экилган дарахтларнинг кўпи ўз-ўзидан қуриб қоляпти. Дарахт илдизлари ернинг шўр қатламига бориб еганидан кейин жувонмарг бўляпти. Бу ер тоғ. Дарахтнинг бўйи қанча чўзилса илдизи ҳам шунча чуқур кетиши керак. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бир кафт тупроқда зўрға қад ростлаб турган ниҳолларнинг илдизи қандай қилиб метин тошларни тешиб ўтади. Бориники, тешиб ўтди ҳам дейлик. Лекин илдиз қайга боради. Бир метр-икки метр эмас, бир неча юз метрлик тоғни тешиб ўтолмайди-ку. Тўғрими?

— Қайдам...

— Бор гап шу, меҳмон,— Ҳайдарнинг кўзларида тантанавор ифода йилт этди.— Мен Назаржонни бу бесамар ишдан қайтармоқчи бўлиб хўп уриндим. Кўнмади. Ёшлигига бориб қайсарлик қилди. Оқибати яхши бўлмайди бу ишнинг.

Қозим ҳали тузукроқ таниш-билиш бўлмаган одам билан колхоз раисининг хулқини муҳокама қилишда ўзини тийди. Суҳбат мавзунини ўзгартириш ниятида берган саволи яна раисга тааллуқли бўлиб қолганини сезмай қолди.

— Аравонсойнинг қирғоғига бетон ётқизилган экан. Бу ишдан бирон натижа чиқдими ё бу ҳам...

Ҳайдар бир оз кайф қилиб ортиқча нарсани арай гапириб юборганини сезиб қолди. У Назар раис билан учрашгани келган одамлар билан расмий гаплашишга ке

рак эди. Амакиси шундай деб тайинлаган. У киши бир нарсани билмаса гапирмайди. Лекин Ҳайдар баъзан шунақа оғзи бўшлик қилиб қўяди. Умуман, Назар ёмон одам эмас. Яхши ишларни бошлаб юради. Лекин бировнинг фикри билан ҳечам ҳисоблашмайди. Мана шу боғни деб райкомга ҳам, ижрокомга ҳам ёмон кўринди. Ҳали оқибати нима бўлади, номаълум. Дарахтлар бир четдан қуриб берса борми... Бу кўрган кунлари ҳам ҳолва бўлиб қолади.

— Уша ишига ҳам кўпчилик кулиб қараган эди. Йўқ, яхши қилган экан. Еримиз салкам юз гектарга кўпайди. Ростини айтсам, амаким бу ишдан катта жанжал чиқадди, сен аралашма, деганига мен жим юравердим. Ҳали янги эдим-да. Ҳазилакам жанжал бўлмади ўзиям. Сойнинг у томони Қирғизистон эмасми, улар шунақа тўполон қилишдики, асти қўяверасиз. Охири барибир Назаржон ҳақ бўлиб чиқди. Шундан кейин қирғизистонликлар ҳам Аравонсойнинг нариги соҳилига тош тўкиб дамба қилишди.

Мис баркашдек қип-қизил қуёш тоғ чўққисига бир неча дақиқа илиниб турди. Дов-дарахтлар қизғиш бўёққа чайиб олингандек ял-ял товлана бошлади. Қуёш илиниб турган чўққи эса лағча чўғдек яллиғланарди. Бироқ кўп ўтмай қуёш чўққи ортига думалаб кетди. Уфқ томондан оқшом тушиб кела бошлади.

Ҳайдар, телефон қилиб кўрай-чи, бюро тугамадимкия, деб ўрнидан турди. Козим унинг изидан қараб қоларкан, бу одамни ёмон кўришни ҳам, ўзияга яқин олишни ҳам билмади. Ҳайдарнинг соддадиллик билан ҳеч нарсани яширмай очиқ айтиши, ҳатто амакисининг чизган чизигидан чиқмаслигини тан олавериши унинг оқ кўнгил одамлигини билдиради. Бироқ партком секретари бўла туриб колхоз раисининг ишларини худди томошабиндек четдан кузатиб туриши, мустақил фикри йўқлиги кишининг гашини келтирарди.

Машина моторининг шовқини эшитилди. Зум ўтмай айвонга Назар чиқиб келди. Унинг чеҳраси ёришиб турган бўлса-да, кўзларида ғазаб, норозилик ифодаси чақнаб турарди. Ҳайдар билан Козим ўрнларидан туришди.

— Утираверинглар,— деди Назар Козимнинг билэгидан ушлаб жойига ўтқизаркан.— Мезбон деган пойгакроқда ўтиради-да.

— Бу ёққа ўтинг, Назаржон,— Ҳайдар ўзидаи юқорироқдаги стулни суриб, жой кўрсатди.

— Сиздан тепага чиқиб кетсам одобдан бўлмас,— Назар нон тишлади. Бир ғужум узумни олиб карсиллатиб ея бошлади.— Қани, Ҳайдар ака, бизнинг бояги улушимизни ҳам қўшиб қўйинг. Меҳмоннинг баҳонасида бир ичайлик. Боқиевич!— у ўчоқ бошига қараб қичқирди.— Атаганингизни опкелинг, силла қуриб кетди.

Назар пиёласини кафтига қўйди-да, Қозимнинг пиёласи билан жаранглатиб уриштирди. Ҳайдарга қараб им қоқиб, гап-сўзсиз ичиб юборди. Афтани буриштириб уфлади-да, узумдан газак қилди. Боқиевич келтириб қўйган димламани Қозимга яқин суриб, бир тўғрам гўштни оғзига солди.

— Нима гаплар бўлди?— ароқ юқи пиёлаларни чой билан чая туриб сўради Ҳайдар.— Бизни сўкишмадимми ишқилиб.

— Сизни биров сўкармиди, Ҳайдар ака,— деди Назар овқатдан бош кўтармай.— Сўкиш эшитишни фақат бизга чиқарган.

Ҳайдар қизариб кетди. Меҳмоннинг олдида ноқулай аҳволда қолди. Назарга норозилик билан бир қараб олгач, лўнғиллади.

— Шунақа гапларнинг нима кераги бор, Назаржон... Узимга қолса эртагаёқ бўшатиб берардим шу... ишингизни...

— Мана энди рост гапни гапирдингиз,— Назар қошиқни лаган четига тираб қўяркан, Ҳайдарга тик қаради.— Ўзингизча бўшатиб беролмайсиз. Партком секретарлигига ҳам ўз ихтиёрингизга зид розилик бергансиз. Тўғрими? Сиз менинг гапларимга хафа бўлманг. Емон кўрганымдан бундай деяётганим йўқ. Сизга раҳмим келади. Шунча йил фақат бировларнинг етовида юриш қийин...

Орага ўнғайсиз жимлик чўкди. Ҳайдар бошини ҳам қилганича нон ушоқларани териб ўйнарди. Назар ҳадеб чой ҳўплар, Қозим эса нима қиларини билмай қимтиниб ўтирарди.

— Овқатдан олинг, меҳмон,— дея луқма ташлади Назар орадаги ўнғайсизликни кўтариб ташлаш ниятида.— Бизнинг гапларимизга парво қилманг. Биз шунақа, ҳар куни икки маҳал сўкишиб, ўпкалашиб турмасак еганимиз ҳазм бўлмайди.

Бу гапдан Ҳайдар бир оз жонланди. Бир-икки луқма овқат еган бўлди. Сўнг чойни янгилаб келиш баҳонасида ўрнидан турди. Аммо дастурхонга қайтиб келмади.

— Назар ака, шунча вақтдан бери менинг кимлигимни, қандай ният билан келганимни сўрамадингиз ҳам,— деди Қозим кулимсираб.

— Сиз меҳмонсиз. Меҳмонга кимсан, нега келдинг, деб бўлмайди,— Назар самимий жилмайди.— Ҳамонки Тошкентдай жойдан атайлаб келибсизми, менга ёмонлик истамайсиз. Қўнглида бирон ёмонлиги бор одам бунақа яйраб ўтирмайди. Раисга кўринмасдан туриб қишлоқни обдан тит-пит қилиб чиқади.

— Мен редакциямиз олган имзосиз хатлар бўйича текшириш ўтказгани келдим, — Қозим суҳбатдошига синчков боқди.

Назарнинг ранги қув ўчди. Бармоқ учлари билан столни асабий уриб ўйнай бошлади. Қалин лабларини қимтиб, томоқ қирди. Еноқ суяклари туртиб чиққан юзи янада кескин тус олди. Қўзларида вазаб чақнади. Суяги бузуқ бу одам шу топда тошдан йўнилган беўхшов ҳайкалга ўхшарди.

— Нима ҳам дердим, текширинг, суриштиринг, адолат қилинг,— зарда аралаш гапирди Назар.— Кейин нимани лозим кўрсангиз ёзинг.

— Қўлимда ўндан ортиқ хат бор. Ҳаммаси колхозчилар номидан ёзилган шикоятлар. Агар бу хатларга ишониладиган бўлса, сизни аллақачон тошбўрон қилиб, бурдалаб ташлаш керак.— Қозим чой хўплади. Раисдан кўз узмай туриб гапида давом этди.— Мен бу хатларда ёзилган гапларнинг биронтасига ишонмадим. Шунинг учун бор гапни ўз оғзингиздан эшитмоқчиман.

Назар бошини ҳам қилганича сукутга чўмди. Унга Қозимнинг ростгўйлиги ёққан бўлса-да, газета редакцияси бу ифволарни инобатга олиб одам юборгани дилини хира қилиб турарди. У бошини кўтариб Қозимга ўйчан тикилди.

— Неча ёшга кирганга ўхшайман, меҳмон?

Қозим унинг дабдурстдан нега бундай савол берганига тушунолмади.

— Менингча, қирқ ёшларда бўлсангиз керак.

— Йўқ, янглишдингиз,— деди Назар маъюс жилмайиб.— Ҳали ўттиз бешга ҳам кирганим йўқ. Раислик-

нинг ташвишлари чақиб қўйяпти. Бевақт қариб қоладиганга ўхшайман. Лекин ҳалигача сочимга оқ тушмади. Асли палагим тоза шекилли.

Козим очилиб кулди. Назар базўр илжайди. Унинг кулгиси ўзига бағоят ярашар, нотекис йўнилганга ўхшаш юзини мулойимлаштириб, ёқимтой қилиб кўрсатарди. Қаҳрли бир ифода қотиб қолган бу дағал чеҳранинг ёришганини кўришнинг ўзиёқ мароқли эди.

— Қамтар бўлсанг айланай демоқчимисиз. Майли, кулинг. Кулганингиз яхши. Киши астойдил кулганида дили ёришиб ҳар хил бадбин ўйлари ёдидан кўтарилди.— У ўзини стул суюнчиғига ташлади.— Фақат сиздан бир ўтинчим бор. Агар мени газетага уриб чиқадиган бўлсангиз, раисликдан бўшатмайдиган қилиб ёзинг.

— Раисликни шунчалик яхши кўрасизми?— кулиб сўради Козим. Раиснинг ўтинчи унга ҳам эриш туюлди, ҳам ёқди.

— Жудаям яхши кўраман,— иқрор бўлиб қўя қолди Назар.— Колхоз раиси жуда катта амал. У ўз хўжалигида истаган ишини қилиши мумкин. Кўриб турибсиз, мен ҳали ёшмаи. Кўнглимда қанча орзуларим бор. Агар раисликдан олинсам, шу орзуларим юлдуз кўрмай жон беради.

— Мен бунчалик соддадил раисни биринчи кўришим,— Козим мамнуният билан кулимсираганича бош ирғаб қўйди.— Мен сизни ишдан олгани келганим йўқ. Агар ҳақ бўлсангиз, қўлимдан келганича кўмаклашмоқчиман.

— Ростданми?!— Назар болаларча қувониб кетганидан хижолат чекди.— Бўлмаса бафуржа гаплашамиз. Ҳозир ётайлик. Шу кунларда авжи ғўза ҳосил тўплайдиган палла. У бригададан бу бригадага чопавериб ро-са тинкам қуриган.

— Улар шийпоннинг олд томонидаги ёнма-ён қўйилган каравотларга чўзилишди. Осмон серюлдуз. Чирилдоқлар тинимсиз чириллар, ора-сира пастдан — қишлоқ томондан итларнинг ҳуригани эшитиларди.

— Назар ака, бир гап сўрасам кўнглингизга олмай-сизми?

— Йўқ, йўқ, сўрайверинг.

— Одамлар сизни яхши кўришадими?

— Яхши кўрадиганлари ҳам бор, ёмон кўрадиганла-

ри ҳам. Иш бор жойда хато ҳам бўлади. Баъзан мендан ҳам ўтади.

— Сиз раис бўлгандан кейин қишлоқ Бош план асосида қайта қурила бошлабди, торда боғ яратилибди, пахта ҳосилдорлиги ошибди, лекин нима учун устингиздан арз қилишгани қилишган.

— Э... бунинг сабабини ўзим ҳам билмайман. Лекин гапираверсам гап кўп, Қозимжон,— Назар оппоқ чойшабдан қўлини чиқариб силтади.— Бу гапларни етти кеча-кундуз айтган билан тамом бўлмайди.

— Айтаверинг. Мен худди келишилгандай етти кеча-кундузга келганман. Бу гапларнинг ҳаммасидан хабардор бўлишим керак.

— Шундайми... Ҳа-а...— Назар ўрнидан турди. Бориб чойнак билан пиёлани кўтариб келди.— Менинг бемаза одатим бор. Ичимга юз грамм ароқ кирса, кечаси билан бир челақ сув ичиб чиқаман.

У кетма-кет икки пиёла чой симирди. Қаравотнинг пружиналарини ғижирлатиб жойига ётди. Юмшоқ пар ёстиқларга тирсаклаган кўйи бамайлихотир гап бошлади.

БИРИНЧИ ҲИКОЯ

Қора «Волга» колхозга етиб келолмасдан ботиб қолди. Шофёр эшикни ярим очганича ҳали орқага, ҳали олдинга юргизиб ҳарчанд уринди, лекин чиқаролмади. Филдираклардан отилган лой машина ойналарига сачради.

— Қани, сабр қил-чи,— деди чакка сочлари оқара бошлаган киши. Бу райком секретари Нусрат Валиев эди.— Бир кучимизни синаб кўрайлик.

— Йўқ, фойдаси йўқ,— тўнғиллади шофёр.— Трактор судрамаса чиқолмайди. Ўзи одам келадиган жой эмас-да бу.

Машинадан райком секретари билан бирга қорамағиз, чайир йигит тушди. Унинг нигоҳи ўткир, қора қошлари хиёл чимирилган эди. Улар пиёда йўлга тушишди. Майдалаб ёғаётган ёмғир уларнинг эгни-бошини намиқтира бошлади. Йўлнинг ҳар жой-ҳар жойида ҳалқоб

пайдо бўлган, бундай йўлда пиёда юриш азобдан бошқа нарса эмасди.

— Ишни хўжалигингизни пиёда кезишдан бошлайдиган бўлдингиз, раис,— деди Валиев плашининг ёқасини кўтариб қўяркан.

— Ҳали раисликка сайланганимча йўқ-ку...

— Сайланасиз,— деди Валиев ишонч билан.— Биринчи навбатда йўлни эпаккага келтириб олишингиз керак, Назаржон. Шу ҳам иш бўлди.— у пилч-пилч лой кечиб бораркан, афтини бужмайтирди.

Назар бош ирғаб қўйди. У хром этиги билан шатиллатиб сув кечиб бораркан, ердан кўз узмасди. У райком секретарининг туфлисига сув кириб, бадани жунижаётганига зимдан разм соларкан, ажабланиб ўйларди. «Ширинбулоқ» колхозини ташкил этилганига неча йил, неча замон бўлган. Наҳотки, шу вақтдан бери колхозга элтувчи йўлни тузатиб қўйишни ҳеч ким ўйламаган? Агар раисларнинг ҳаёлига келмаган бўлса, нега райкомдагилар эслатмаган? Бу йўлда райком секретарининг машинаси биринчи марта ботиб қолмагандир.

— Йўл — ҳаёт томири, — деди Валиев ҳамроҳига бир қараб қўйгач.— Бунга ўзингиз амин бўлиб турибсиз. Йўли бузуқ колхоз катта ҳаётдан узилиб қолади.

— Олдин аҳвол билан танишиб чиқай. Балки йўл қурилишидан ҳам зарурроқ ишлар бордир.

Валиев ҳамроҳига пешонасини тириштириб қаради. Назарнинг гапи унга малол келди. Ҳали раисликка сайланиб улгурмаган йигитнинг мулоҳазакорлиги унга маҳмадонагарчиликдай бўлиб туюлди. Гарчанд унинг раисликка сайланишини ўзи истаган, Назарнинг яхши агрономлигини бошқаларга ибрат қилиб юрган бўлсада, элбурутдан билағонлик қилиши сал гашини келтирди. Бироқ индамади. Йўлнинг қолган қисмини шу зайл чурқ этмай босиб ўтишди.

Умумий мажлисга йиғилганлар Назарни раисликка лоқайдлик билан сайлашди. Уттизининг нари-берисидagi йигитнинг раис бўлганига ҳеч ким қувонмади. Одамларга раис алмашадими, йўқми — фарқсиз, улар колхознинг иши ҳеч юришмаслигига, план бажарилмаслигига, қўллари тузукроқ пул кўрмай, тирикчилик ўсаллашиб бораётганига кўникиб қолишган эди. Пешонада бори шу экан. Янги раис келиб ниймани ўзгартирарди. Ишларни гуриллатиб, одамларнинг оғирлигини донга, кассасини

жарақ-жарақ пулга тўлдириб юбормас, деган фикрга бориб қолишган эди. Ҳозир ҳам, Назарнинг номзодини тасдиқлаб қўл кўтариб туришганида ҳам кўпчиликнинг дилида шундай гап бор эди. Лекин ҳеч ким бу гапларни сиртига чиқармас, муштдай боши билан бу зумраша нима каромат кўрсатишини кутишни афзал билишарди.

Мажлис тугаб, райком секретарини кузатиб қўйишгач Назар партком секретари Ҳайдар билан бош агроном Алиматни олиб қолди.

— Биргалашиб қишлоқларни кезиб чиқсак,— деди у.

— Уша ўзингиз билган қишлоқлар-да, Назаржон,— деди агроном хушламай.— Кўргангиз билан ўзгариб қолармиди?

— Сизнинг шу ҳафсалангиз бўлса ҳеч қачон ўзгармайди,— деди Назар чўрт кесиб.— Қимдир, қачондир одамларнинг турмуш тарзини ўзгартириши керак-ку.

Назарнинг тўсатдан бундай дағаллик билан гаплашиши суҳбатдошларига оғир ботди. Айниқса Алиматга малол келди. Ҳали амал курсисига ўтирмай туриб фармонбардорлик қияпти, демак бундан яхшилик кутиб бўлмайди. Ишқилиб ҳали ҳаммани зир югуртириб қолмаса бўлгани бу маҳмадона... Бошқармада ишлаб юрган пайтида ҳам кун ора келиб ҳар хил бўлар-бўлмас таклифлар билан роса бошларини қотирган. Энди раис бўлдим, деб каромат кўрсатмаса эди...

Назар ёнбоши қирилиб пачоқ бўлган машинанинг олд ўриндиғига ўтирди. Ҳайдар билан Алимат чор-ночор унга эргашиди.

Ёмғир аллақачон тинган. Лекин қуёш ҳамон юз кўрсатмас, осмонда ҳам, ерда ҳам юракни сиқадиган рутубат бор эди. Бу нарса машинада ўтирганларнинг кайфиятига таъсир қилди. Томи қора қоғоз, ҳатто қамиш билан ёпилган пастак уйлар наридан-бери лой сувоқ қилинган. Дарвоза иккита қозикқа кўндаланг қилиб қўйилган говдан иборат. Баъзи уйларда шу ҳам йўқ. Ариқлар устида шох-шабба босилган омонатгина кўприк. Уй эгалари у ёқ-бу ёққа ўтганда шувуллаб тупроқ тўкилиб туради. Оғилхона билан уйнинг оралиғи бир қадам. (Вақти бемаҳал мол-қолдан хабардор бўлиб туриш учун атайлаб шундай қурилган.) Ёзда ҳамма ёқни пашша босиб кетади. Дастурхонга қўйилган нонни ушатишга ҳам кўнгил тортмайди. Ҳайдаган сайин пашша мўрмалаҳдай ёпирилиб келаверади. Баҳор кезлари одамлар сув танқислиги

дан қийналишади. Ҳовузларнинг суви қиш чиқмасданоқ қуртлаб кетади. Лекин ҳеч ким чурқ этмайди. Сувни бир қайнатиб олгач, тиндириб ичишаверишади. Бу ер бамисоли ҳаётдан узилиб қолган, қарғиш теккан жойга ўхшайди.

— Кўряпсизми, ўртоқ агроном?— деди Назар қингир-қийшиқ кўчалардан боришаркан, машина ўтганда лой, сув сачрайвериб шалтоқ бўлиб кетган деворларга, уйлар атрофидаги четан ғовларга ишора қилиб. Алимат ундан ўн ёшлар чамаси катта эди. Лекин Назар уни беҳурмат қиладиган оҳангда гапирди.— Одамларимиз ҳалиям бостирмаларда яшашяпти.

— Менинг гуноҳим нима?— Алимат елкасини қисиб ёнида ўтирган Ҳайдарга қараб қўйди. Аммо у кўзларини олиб қочди.— Тушунолмаяман.

— Мунча талвасага тушмасангиз,— Назарнинг энсаси қотди.— Ўз ҳамқишлоқларингизнинг яхши яшаши учун жиндай бўлсам жон койитмаганингизнинг ўзиёқ гуноҳ эмасми?

— Кечирасиз... Сал чалкаштиряпсиз шекилли... Мен қурилишга жавобгар эмасман, агрономман.— Алимат совуқ илжайди.— Мендан пахтани сўранг...

— Сўраб ўтиришнинг ҳожатиям йўқ,— деди ҳамон йўлдан кўз узмай Назар.— Гектаридан ўн икки центнердан пахта олиб оламни гулистон қиляпсиз.

— Қўлимиздан келгани шу. Еқмасак ўрнимизни бўшатиб беришимиз мумкин.

— Керак бўлса тортиб ҳам олаверамиз,— Назар кескин орқасига ўгирилди.— Қани, олдин машинани бўшатиб қўйинг!.. Тушинг!

«Волга» кескин тўхтади. Гапнинг бундай тус олиб кетишини кутмаган Алимат бир зум гангиб қолди. Худди нажот тилагандай Ҳайдарга қаради. Аммо у кўзларини пирпиратганича миқ этмай ўтираверди. Алимат қаттиқ пишқириб қўйди-да, семизлигидан инқиллаб машинадан тушди. Ҳозиргина раис билан теппа-тенг олишаётган жуссадор одам бирдан чўкиб қолди. Бошини осилтирганича вазмин қадам ташлаб юриб кетди.

— Яхши иш қилмадимми?— тунд қиёфада сўради Назар. Ҳайдардан ҳадеганда садо чиқавермагач, ўзи жавоб берди.— Биламан, яхши бўлмади. Лекин тўғри қилдим.

— Шу... энди, Назаржон... Иш бошламасдан туриб ўзингизга...— Ҳайдар душман демоқчи бўлди-ю, тили айланмади. Раиснинг баттар жаҳлини чиқариб қўйишдан чўчиди.— Бирга ишлашадиган одамлар...

— Анови, оқариб турган кошонани қаранг,— Назар лойсувоқ уйлар сафида алоҳида ажралиб турган гиштин бичони кўрсатди.— Агрономнинг уйи, а?

Ҳайдар раиснинг нима демоқчилигини тушунолмаб бош ирғади. Назар кескин орқасига ўгирилиб, найзадек ўткир нигоҳини унга қадади.

— Алиматнинг бошқалардан нимаси ортиқ? Нега даланинг ҳамма заҳматини чекадиган колхозчи лойсувоқ уйда турадию, бош агроном данғиллама иморатда яшаши керак? Унинг даромади кўпми? Оладиган маоши тайин-ку, ахир.

— Ўзи ҳафсалали йигит-да... Назаржон,— Ҳайдар чайналди.

— Шунақа денг-а... Ҳа, яхши,— Назар истеҳзоли кулиб қўйди-да, шофёрга буюрди.— Нариги кўчага ҳайда.

Машина чапдаги ўйдим-чуқур кўчага бурилди. Муволишдаги тунока томли, қумсувоқ қилинган уйнинг ҳашамати бош агрономникидан қолишмасди.

— Буниси Ражаб бригадирнинг уйими?

Ҳайдар раисга қарамасликка уриниб эътироз билдирди. У бошига Алиматнинг куни тушишидан қўрқарди, бироқ кўнглидаги гапни айтмаса ёрилиб кетадиганга ўхшарди.

— Кечирасизу... Назаржон, одамлар яхши яшашса, тузук иморат қуришса ёмонми? Ҳукумат ҳам одамларнинг моддий фаровонлигини оширамиз деб ётибди-ку...

— Яхши, жудаям яхши,— деди Назар ҳар бир сўзини чертиб-чертиб.— Лекин нега фақат агроному бригадирларнинг ҳовли-жойи тузугу колхозчиники гувала том?

Ҳайдар қўрқиб кетди. Оғзи ботирлик қилганига афсусланди. Нима қиларди гапириб, жимгина ўтиравермайдими. Раиснинг кўнглида қайдай нияти борлигини ҳали билмаса...

— Бу энди... билмадим...— Ҳайдарнинг ранги ўчди.

— Йўқ, биласиз. Мен ҳам биламан,— Назар афсуслангандек бошини лиқиллатди.

Ҳайдар раиснинг кўнглидаги гапини англаёлмади.

Ўзи ҳам англаб етмаган хавотир, ҳадик билан қунишганича ўтираверди.

Назар «Ширинбулоқ»ни беш қўлдек билади. Шу ерда туғилиб ўсган. Бешала қишлоқдаги одамлар унга яхши таниш. Район қишлоқ хўжалик бошқармасида ишлаётганида ҳам марказга кўчиб кетмади. Маҳалла-кўйдан айрилгиси келмади. Шу боис колхоздаги кўп ишлардан хабардор. Бироқ йилдан-йилга чўкиб бораётган колхозни қўллаб-қўлтиқлашга ожиз, қишлоқдан безиб кетаётган одамларни тўхтатиб қелишга чорасиз эди. Бир кун тасодифий суҳбат асосида ўз туғилиб ўсган колхозни ҳақида райком секретарига кўйиб-пишиб гапирди. Валиев, колхозингизни шунчалик яхши кўрсангиз раис бўлиб, бир ўзингизни кўрсатинг, деган эди. Орадан икки-уч ой ўтмай шу иш амалга ошди.

— Колхозда бешта қишлоқ бор, тўғрими?— Назар бармоқ учлари билан пешанасини силаб қўйди.— Шу лахтак-лухтак қишлоқларни бирлаштирсак нима дейсиз, Ҳайдар ака?

— Қандай қилиб?— ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб сўради Ҳайдар.

— Бош план асосида битта қишлоқ қурамиз-да, қолганларини бузиб ташлаймиз.

— Йўғ-э?! Одамлар туғилиб ўсган жойларини бузиш... қандай бўларкин... Нусрат Валиевичнинг олдида бир ўтиш керак. У киши нима дер эканлар...

— Менга ўзингизнинг фикрингизни айтинг,— деди Назар бир оз қизишиб.

— Энди... ҳар ҳолда райком билан келишиб иш тутсангиз...

— Қизиқ одам экансиз-ку, Ҳайдар ака. Мен аввало сиз билан, колхозчилар билан маслаҳатлашмоқчиман. Агар бу фикр кўпчиликка маъқул бўлса, райком нима дерди. Албатта бизни қувватлайди.

— Ҳар ҳолда... яхши бўлармикин дейман-да... Нусрат Валиевич нозик одам,— Ҳайдар кўзларини яширганича дудуқланиб гапирарди. — Индинга бўладиган правление йиғилишида айтиб кўринг-чи...

...Правление йиғилишига Алимат келмади. Бош план асосида янги қишлоқ қуриш таклифини икки кишидан бошқа ҳеч ким қўллаб-қувватламади. Шундан кейин бу масалани очиқ партия мажлисида муҳокама этишга қарор қилишди.

Назар уйига кеч қайтди. У ўзини аъзойи бадани эзиб ташлангандек ҳис этар, кўнгли ғаш эди.

* * *

Ўғилчасини ўйнатиб ўтирган хотини уни қошларини хиёл чимириб, норози алфозда қарши олди.

— Икки кўча наридаги идорадан етиб келиш шунчалик қийинми, а?— Малика қуруқ чой солиб, тахт қилиб қўйилган чойнакка термосдан сув қўйди.— Соат чорак кам ўн икки бўлди. Ўғлингиз дадам қачон келади, деб ҳиқиллайвериб миямни чўқилаб ташлади.

Назар хонтахтага тирсақлаб ўтираркан, хотинига сўзсиз тикилди. Бундай гап-сўзлар тез-тез бўлиб турарди. Ҳар сафар хотини нега вақтлироқ келмайсиз, деб тергаганида гижинар, жеркиб уни хафа қилиб қўйишдан ўзини зўрға тиярди. Унинг сукутини хотини ўзича тушунар, эркак одам, бунинг устига колхозга раис бўлиш эрим кўча-кўйда беҳуда тентираб юрмас, бирор муҳим юмуш билан банд бўлгандир, деб ўйламасди. Назар эса район қишлоқ хўжалик бошқармасида агроном бўлиб ишлаётганидан буён ишга муккасидан шўнгиб кетди. Ҳали туксиз чигит экиш, ҳали оралиқ экинлар ёрдамида ернинг қувватини ошириш, ҳали Тошкент қишлоқ хўжалик институтининг олимлари билан кенгашиб далаларда фойдали ҳашоратларни кўпайтириш каби адо бўлмас таклифлари билан гоҳ бошқарма бошлигининг, гоҳ райкомдагиларнинг бошини қотирарди. Раис бўлгандан буён хотинига илгаригидан ҳам кўра камроқ эътибор берадиган бўлиб қолди. Буни ўзи сезмасди. У хотини борлигини, вақтида лаззатли таомлар пишириб, зор-интизор кутиб ўтиришини, ҳар куни тоза кўйлак кийдириб ишга кузатишини, вақти-бемаҳал уни суйиб, эркалаб қўйиши лозимлигини хаёлига ҳам келтирмас, ҳамма нарса ўз маромида кетяпти, деб ҳисобларди. Шунинг учун хотини эрта кетдигиз, кеч келдигиз, ошқозонингизга ёқмаса ҳам ичасиз, деб «дийди» ўқиган пайтларида ёмон кўриб кетарди. Энг ёмони Малика уни салом бериб ўтган қиз-жувондан ҳам рашк қиларди. Бу хонадонда тез-тез бўлиб турадиган дилхиралик фақат шундан эди.

Назар чойни қайтариб бир пиёла ичди-да, ёнига келишга журъат этмай жовдираб ўтирган ўғлини тиззасига ўтқазди. Маҳкам бағрига босиб то типирчилаб қиқирлагунича қўйиб юбормади.

— Дада, келинг, от-от ўйнайлик.

— Бўпти,— деди Назар қувнаб.— Сен от бўласанми?

— Йў-ўқ, сиз,— деди Зафар тантиқланиб.

— Ҳа, майли.

Назар тўрт «оёқ»лаб турди. Зафар унинг устига миғиб, икки қулоғидан ушлаб олди. Сўнг оёқларини силкитиб қичқирди:

— Чу-ух!

Назар хона бўйлаб йўрта бошлади. Угли қийқириб кулар, ҳадеб оёқлари билан биқинига ниқтарди.

— Ҳай, бу нимаси?— сопол лаганда ош олиб кирган Малика ўғлини койиди.— Туш дарров, даданг чарчаб келган. Овқатланиб олсин.

— Чарчамагансиз-а, дада?— энгашиб сўради Зафар.

— Йўқ, чарчаганман.

Назар мункиганга ўхшаш ҳаракат қилди-да, ўғлини секингина ёнбошига йиқитди. Бироқ Зафар бўш келмади. Дадасининг бўйнига чирмашиб кураш туша бошлади.

— Ҳа-а, ҳа-а!.. Қўйвормайман! Ҳозир йиқитаман,— у жон-жаҳди билан ёпишиб, астойдил курашарди.

— Йиқитолмайсан,— атайлаб унинг жиғига тегди Назар.— Ҳозир мен сени босиб оламан.

У ўғлининг устига ёта туриб, бирдан ёнбошига ағдарилди. Зафар завқланганидан қийқириб юборди.

— Аҳ-ҳа, йиқитдимми.

— Йиқилдим,— Назар ётган жойида иккала қўлини кўтарди.— Бўлди, ўғлим, энгилдим.

— Бўпти.

Зафар дадасининг қўлидан тортиб туришига кўмаклашган бўлди. Ҳаммалари дастурхон атрофига ўтиришди. Назар иштаҳа билан овқатланишга чоғланиб лаганга қўл узатди. Бир чўқим ошни олаётганида хотинига кўзи тушди-ю, бирдан шашти қайтди. Қўлини лагандан тортиб олишини ҳам, олмаслигини ҳам билмай туриб қолди. Қўзлари қисилиб, чап ёноғи бир-икки марта пирпираб учди. Малика сочиққа ўралган чойнакнинг жўмрагини тирнаганича тумшайиб ўтирарди. Эңлик қилиб ўсма қўйилган қошлари хиёл чимирилган, қисқа-

қисқа нафас олишидан ич-ичини кемираётган аламини базур босиб турганлигини пайқаш мумкин. Боши эгик бўлгани учун бурни янада узун, қиррадор бўлиб кўри-нарди.

Назар қўлини арта туриб ўғлига юзланди. Зафар ота-онасига хавотир билан қараб турар, унинг катта-катта кўзларида ёлвориб ўхшаш бир ифода бор эди. «Бизнинг бемаъни жанжалларимиздан бола бечоранинг юраги безиллаб қолибди,— хаёлидан кечирди Назар.— Биттагина ўғилни ҳам ҳар нарсадан хавотирланиб турадиган қуён юрак қилиб ўстирадиган бўлди».

Назар хотинининг тўлиб турганини, ҳадемай «портлаш» юз беришини биларди. Ўғли ота-онаси ўртасида гап қочганини кўрмасин, деган ниятда бир тўғрам гўштини унинг оғзига солди-да, бошини силади.

— Бор, ўғлим, кириб ёт,— деди синиқ овозда.— Уй-нинг кепти.

Шу чоқ Назар боядан бери кутган «портлаш» юз берди. Малика бошини кескин кўтариб эрига қаҳр билан боқди.

— Нега болага зуғум қиласиз. Қаҳрингиз қаттиқ бўлмай кетсин,— Малика эрининг қўлини елтаб ташлади. Назарга хотинининг бармоқлари серпай, дағал туюлди. Худди эркак одамни кига ўхшайди.— Отам билан овқат ейман деб йўлингизга кўз тутиб ўтирганининг жазосими бу. Бир қошиқ иссиқ кирсин бола бечоранинг ичига.

Назар хотинининг шундай қиларини олдиндан сезгани учун ҳам ўзини босиб ўтирарди. У хонтахтага тир-саклаган кўйи Маликанинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатарди. Хотинининг бурун катаклари керилган, кўзларидан ўт чақнар, юпқа лаблари қаттиқ қимтилганидан оғиз ўрнига ингичка чизик тортиб қўйилганга ўхшайди. Дала шамолида қорайган юзида кишининг вужудини сескантирадиган совуқ бир ифода. «Илгари ҳам шунақа жазаваси тутармиди ё эътибор бермаганмикинман?— ўйларди Назар.— Кундан-кунга асабий бўлиб кетяпти. Худди аламзада одамга ўхшайди».

Малика асабий бир тарзда ўғлига ош едирарди. Зафар оғзидаги луқмани чайнаб улгурмай яна овқат тутарди. Бола лунжини, шиширганича бош чайқар, емайман, деб илтижоли боқар, бироқ онаси елкасига

нуқиб яна оғзига тиқиштирарди. Унга қараб туриб Назарнинг аччиги чиқди.

— Ҳей, болани ўз ҳолига қўйсанг-чи.

Малика ош юқи бармоқларини шундай ҳаракатландирдики, атрофга гуруч доналари сачраб кетди. У қўлини сочиққа наридан-бери артиб, ҳам таҳдидли, ҳам аламли оҳангда гапирди:

— Уйда болани ўз ҳолига қўйсам, кўчада сиз ўз майлингизча юрсангиз, мен кимман ўзи? Бекорчи бир одамманми, а?— Малика тиззалаб қаддини ростлади. Унинг авзойидан худди эрига даф қилмоқчига ўхшарди.

Назар хатога йўл қўйганини, тутаб турган ҳўл ўтинга лампамой сепиб юборганини англади. Энди ё хотинидан баланд келиши, ё индамаслиги керак. Шундагина у ўзича жавраб-жавраб тинчиб қолади. Акс ҳолда бутун маҳаллани бошига йиришдан ҳам тоймайди. У, «кўчада сиз ўз майлингизча юрсангиз», деганида Назарнинг юраги бир санчиган эди. Хотини уни яна кимдандир рашк қиляпти. Агар ҳозироқ оғзига урмаса, бировнинг бегуноҳ қизини ёки кимнингдир ҳалол хотинини бадном қилиши турган гап.

— Бўлмаса мени томошақовоқ қилиб токчага чиқариб қўй.

Назар ўрнидан турди. Хотинига яна бирор қўпол гап айтгиси келди-ю, ўзини тутди. Қўрқув билан қараб турган ўғлига кўзи тушгач, юраги туз сепилгандек ачишди. Боланинг кўз қорачиғлари кичрайиб, оқи кўпайиб кетганга ўхшарди. «Бунақада юрак ўйноғи бўлиб ўсади»,— дея хаёлидан кечирди у. Сўнг ўғлини етаклаб қўшни хонага кириб кетди. Бир зум хона ўртасида ҳардамхаёл бўлиб тургач, Зафарни диванга ўтқазди. Кўчага қараган дераза олдидаги ёзув столи устида сочилиб ётган қоғозлардан бир талайини олиб келди. Булар Бош план асосида қурилажак қишлоқнинг тахминий режалари эди. Назар бўш вақтларида ўзича чизмакашлик қилар, бўлғуси қишлоқни гоҳ жанубий Фарғона каналининг ўнг томонида, гоҳ иккала қирғоқ бўйлаб қуришни хаёл қилар, маъмурий биноларни ҳам ўзи истаган баҳаво, хушманзара жойларга тикларди. Бу режаси лойиҳачиларга маъқул бўлиш-бўлмаслигини хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳозир у уқувсизлик билан чизилган уйлар, боғчаларнинг суратларини ўғлига кўрсатиб уни чалғитмоқчи, ҳозиргина бўлиб ўтган кўнгилсиз можарони унинг

ёдидан чиқариб юбормоқчи бўларди. Зафар отаси қандай ўтказган бўлса шундайича — қимир этмай уни кузатарди.

— Яқинда сенга мана бунақа зўр уй қуриб бераман. Қара.

Назар кўрсатган сурат Зафарда ҳеч қандай қизиқиш уйғотмади. У отасига савол назари билан қараб турарди. Ўғлининг қараши Назарни доводиратиб қўйди. Нима қиларини билмай, қўлидаги қоғозларни стол устига ташлади. Қўлларини шимининг чўнтагига суққанча ўғлининг рўпарасига келиб турди.

— Сенга тойча олиб берайми?— деди у иложи борича овозини майинлаштиришга уриниб.— Росаям учқуридан.

Зафар кўзларини чақчайтирганича узоқ тикилиб турди-да, аста бош эгди. Сўнг эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Кейин кетиб қолмайсанми?

Назар худди ток ургандек сесканиб кетди. Ўғли нималар деяпти? Наҳотки онаси шу даражада тушунтирган бўлса?

— Қаёққа, ўғлим?— ўғлининг рўпарасига чўккалаб сўради Назар. Зафар елкасини қисди. У онаси айтган гапларни тилига чиқаролмай қийналаётганини Назар ҳис этди. Даст ўрнидан турди-да шахт билан эшик олдига борди. Эшик тутқичига қўл узатганида бирдан фикридан қайтди. Бир-бир босиб изига қайтди. Ўғлининг бошини силаркан, оғир тиш олди.— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, ўғлим.

Зафар отасига астойдил тикилди. Унинг гусса тўла кўзларида шодлик учқуни йилт этди.

— Ростданми?

— Ишонмасанг мана,— Назар худди ёш боладек кафтининг қирраси билан томогини кесди. Бу ёлгон гапирсам тил тортмай ўлай, деган маънони англатарди.

Зафар отасининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. У энтикиб, ютоқиб нафас олар, ўзича нималардир деб шивирлар, бироқ унинг нима деяётганини англаб бўлмасди. Назар ўғлини диванга ётқизиб, ёнига ўзи ҳам ёнбөшлади. Шў зайл ўғли билан ачомлашганича кўзи илинди. Бир маҳал юз-кўзига томаётган иссиқ томчилардан, пайдар-пай бўсалардан уйғониб кетди. Малика ҳадеб эрининг юзларини силар, ўлкасини босолмай йиғ-

ларди. Унинг дағал бармоқларидан қий ҳиди аралаш пичан нси келарди. Ҳозиргина қўйларга хашак солиб келган чоғи. Малика эрининг уйғонганини сезгач, бирдан унинг кўксига бош қўйди-да ўкраб юборди.

— Шунақа аҳмоқ бўлсам нима қилай? Сизни ҳаммадан қизганиман, ҳаммадан!— у жазава билан эрининг кўксига гурс-гурс урди.— Ҳаммадан!

У эрини маҳкам қучоқлаб олган, имкони бўлса унинг вужудига сингиб кетгудек майли бор эди. Назар бен-гиёр хотинининг сочини силади. Турмуш қуришганларидан буён аҳвол шу. Хотини бўлар-бўлмасга рашк қилар, арзимас баҳонадан ҳам катта ғавго чиқарар, пировардида, ўзини беҳуда қийнаб, эрига ҳам ўринсиз азоб берарди.

— Мени ёмон кўрсангиз ҳам майли, фақат бошқалар билан.— Малика ҳамон эрининг кўксига бош қўйганича илтижо қиларди.— Мен бунга чидолмайман.

— Қаёқдаги аҳмоқона гапларни топиб юрасан-а,— деди Назар бўғиқ овозда.

— Рост...— Малика бошини кўтарди. Унинг ёшли кўзлари ёниб турганга ўхшарди.— Агар биронтасига ёмон кўз билан қараганингизни сезсам ўзимни бир бало қилиб қўяман.

Малика эрини қанчалик севишига, унга беҳуда азоб бераётганига шу зайл иқрор бўлди. Бироқ унинг муҳаббати эрига фақат дилхиралик келтирарди, холос.

* * *

Назар қишлоқни Бош план асосида қайта қуриш масаласига бағишланган очиқ партия мажлисига Нусрат Валиевни ҳам таклиф этди. У нега чақирилаётганининг боисини билгач, розилик берди. Назарнинг гапи уни бир жиҳатдан чўчитган бўлса, иккинчи жиҳатдан қизиқтириб қўйган эди. Бу гап кўпдан бери оғиздан тушмайди-ю, лекин ҳали ҳануз областда бирор одам Бош план бўйича иморат қуришга жазм этгани йўқ. Шунинг учун ҳам Валиев бу масалага одамларнинг муносабатини билгиси келди. Қолхозда айтилган вақтда ҳозир у нозир бўлди. Назарнинг бир пиёла чой ичиб, жиндай дам олиш таклифни рад этди. Чой бўлса мажлисда ўтириб ҳам ичаварамиз, де-

ди-да, клубга йўл олди. Унча катта бўлмаган клубда одам сийрак эди. Назар мажлисга одамларнинг бунчалик сусткашлик билан келишини кутмаган эди. Райком секретарининг олдида бир энлик эйдан тушди-ю, ammo сездирмади. Ҳайдар мажлисни очгач, бугунги йиғилиш боисини тузукроқ тушунтирмасданоқ раисга сўз берди. Назар ўрнидан тураркан, гапни лўнда қилиб гапириши лозимлигини, одамлар мажлисга қизиққанларидан эмас, азбаройи мажбуриятдан келишганини сизди. Икки оғиз гап билан уларнинг юрагига чўғ ташлаб қўйиши керак. Бўлмаса бу урнишдан наф чикмайди.

— Уртоқлар!— деди Назар, бироқ гапнинг давомини йўқотиб қўйди. Залда ўтирганларга тезгина кўз югуртириб чиқаркан, яна такрорлади.— Уртоқлар!.. Мен мақсадимни айтганман. Бу гап сизларга маъқулми, йўқми? Олдин сизларнинг фикрингизни билиб, кейин бирор нарса дерман...

У бароқ қошларини чимирганича одамларга яна бир қур нигоҳ ташлади-да, жойига ўтирди. Залда шивир-шивир бошланди. Ҳадеганда ҳеч ким сўзга чиқарвермагач, Валиев луқма ташлади:

— Қани, дадилроқ бўлаверинглар. Қўрқманглар, раис ҳеч нарса қилолмайди. Мен борман.

У бир жуфт тилла тишини кўрсатиб жилмайди. Залда енгил кулги кўтарилди. Одамлар бирдан эркин нафас олгандек бўлди.

— Менга сўз беринг, Нусрат Валиевич,— деди эшикка яқин жойда ўтирган сапчабош одам. Бу— колхознинг собиқ раиси Султонов эди. Мажлисга жияни Ҳайдар раислик қилаётганини кўра-била туриб у атайлаб райком секретарига мурожаат қилди. Бу билан одамларга ўзининг нечоғли катта, бевосита район бошлиқлари билан гаплашадиган одам эканини бир карра таъкидлаб қўйди.

— Марҳамат, Ортиқбой ака,— деди Ҳайдар райком секретарининг индамай ўтирганини кўриб.— Бу ёққа чиқиб гапира қолинг.

Султонов хамакдай бошига номуносиб барваста гавдали одам эди. Одимлаши салмоқи, гурс-гурс қадам ташлаб, полни зириллатиб юарди. Мана шу салмоқчилигига, йирик одамлигига номуносиб тарзда нуқул майда ишлар билан шуғулланарди. У колхозга раис бўлиб

қилган иши битта медпункт билан идоранинг рўпарасига чойхона қурдирди. Чойхонани бу ерга қурдирганини ўзича изоҳлади: ким чойхонага кўп келиб, лақиллаб вақтини ўтказишини, ким умуман бир пиёла чой ичгани келмай, одамови бўлиб юришини ўз хонамдан қараб билиб ўтираман, деди. Чиндан ҳам шундай бўлди. У бамисоли пистирмада тургандай доим чойхонани кузатаверди. Раиснинг бу одатини сезгач, одамлар чойхонага йўламай қўйишди.

— Азиз ўртоқлар, мен ҳозир бу колхозда ишламаётган бўлсам ҳам, лекигин ватаним шу ер. Бунинг устига «Ширинбулоқ»да озми-кўпми раислик қилганман. — Султонов президиум томонга қараб илжайди. Бу билан хизматларини эслатиб, писанда қилгани учун узр сўрамоқчи бўлдими, ё гали ўзига эриш туюлиб илжайдими — даргумон. — Биз ҳаммамиз ватанпарварлик руҳида тарбияланган одамлармиз. Тўғрими? Ҳамонки, мана шу қишлоқ бизга ватан экан, унинг тақдирига бефарқ қарамаслигимиз керак. — У минбарга тирсаклаганича аввал кафтларини оҳишта уриштирди. Сўнг бармоқларини бири-бирига кириштирди. — Назаржон ҳали ёш, юрагида ғайрати жўш уриб турган йигит. Катта хўжаликка раҳбар бўлганидан кейин бирор янгилик қилгиси, ўзини кўрсатгиси келади. Бу яхши, олқишга сазовор нарса. Бироқ масаланинг бошқа томонини унутмаслик керак. Неча йил, неча замондан бери тинчгина яшаётган одамларнинг ҳаловатини бузишнинг нима кераги бор, тўғрими, Нусрат Валиевич?

Валиев қаламнинг орқаси билан столга бир маромда урганича ўйчан ўтирар, Султоновнинг гаплари унинг қулоғига кирмаётганга ўхшарди. Нотиқ ўз фикрининг тасдиқланишини кутмасданоқ гапида давом этди.

— Биринчи навбатда хўжаликни юксалтириш ҳақида ўйлаш ўрнига одамларнинг тайёр бошпанасини бузиб, янги уй-жой қураман дейиш... Умуман мақсадингиз яхши, Назаржон, лекигин... сал шошилмаётганмикинсиз? Нусрат Валиевич бирор кўрсатма берарлар, деб ўйлайман...

Валиев шундагина минбардан салмоқланиб тушаётган Султоновга қаради. Кўринишдан йирик одамнинг анчайин майда, ҳатто бир оз ичи қоралигини илк дафъа билаётгандек ҳайрат, гижиниш билан боқди. Йўқ, унинг кимлигини энди билаётгани йўқ. Кўпдан сезиб, билиб

юрибди. Шунинг учун уни раисликдан олиб ташлаш ҳақидаги умумий мажлис қарорини маъқуллади. Таъзири-ни есин деб табелчи қилдириб қўймоқчи эди, яна кўнгилчанликка борди. Энди етти боламни қандоқ боқаман, деб йиғлаб-сиқтайвергач, қўшни колхоздаги теплицага ишга юборди. Баъзилар райком секретарининг илтимосини фармони олий деб қабул қилишади. Султоновни теплица хўжалигига бошлиқ этиб тайинлашди. Валиевнинг ичидан қиринди ўтгандай бўлди-ю, бироқ ҳеч кимга кўнгилдаги гапини айтолмади. Бу одам ҳар қадамда райком секретарининг номини сотиб турса, қандай қилиб дардини айтиб ёрилсин. Одамлар ҳам ғалати бўлиб кетишган. Султонов колхозда раислик қилган пайтида ҳеч ким ундан нолимади. Бир оғиз бўлса ҳам ўз фикрини билдиришмади, унинг колхозда қилиб юрган бачқана ишларининг исини чиқаришмади. Чойхонада ўтириб пойлоқчилик қилганини ҳам яқинда билди. Шу гапларни олдинроқ маълум қилишганида вақтида унга танбеҳ берилса, эҳтимол иш бунчалик мураккаблашиб кетмасмиди. Райком секретари тугул ҳатто унга ўзини яқин олиб юрадиганлар тўғрисида ҳам очиқ фикр айтишга журъат этишмайди-я. Бир одамнинг тобора ботқоққа ботиб, ҳамманинг кўзи олдида жувонмарг бўлиб кетаётганини кўра-била туриб ҳам индашмайди. Таваба!.. Мана ҳозир ҳам у усталик билан сувни лойқалатиб юборди. Катта йиғинларда биринчи бўлиб гапирган одамнинг фикри кўпинча шу йиғилишнинг руҳини белгилаб қўйиши мумкин. Султонов бу нарсани яхши билади...

— Мен Ортиқбой аканинг нима демоқчилигини яхши англаёлмадим,— деди биринчи бригада бошлиғи Тўлқин шартакилик билан. У қишлоқ хўжалик институтини сиртдан тугатган, ер илмини, пахтачиликни пухта биларди.— Гапни чувалаштирмай дангалини айтиш керак. Менга раиснинг фикри жуда маъқул. Битта колхознинг одамлари ҳозиргидай бешга бўлиниб яшагани қайда-ю, бир жойда жамулжам бўлиб яшагани қайда. Агар колхознинг қурби етса қурилишни шу йилнинг ўзидаёқ бошлаб юбориш керак. Табиий газ, водопроводи бор, данғиллама уйда яшашга нима етсин! Бешта қишлоқ тахминан юз эллик гектардан ортиқ ерни эгаллаб ётибди. Бундан ташқари, қанча ер йўлга чиқиб увол бўлган. Ҳар бир қишлоқда анча-мунча қаровсиз

ерлар, тепаликлар бор. Агар бошимиз бир жойга қовушиб, шу қишлоқларнинг ўрнига пахта экилса, даромадимиз ҳазилакам ошмайди. Нонимиз бутун бўлади.

Назарнинг ичига чироқ ёққандай ёришиб кетди. Мана бу асл деҳқоннинг гапи. Ерни, даромадни ўйлаб гапиряпти. Йўлга чиқиб, топталиб ётган ерга ачинапти. Қойил!

Валиев Назарга қараб «маъқул» дегандек бош ирғаб қўйди. Сўнг залда ўтирганларга ўйчан нигоҳ ташлади. Баъзилар унинг нигоҳини учратишга уринишар, кўз кўзга тушганда ё самимий жилмайишар, ё хушомадгўйлик билан илжайишарди. Кўпчилик эса ўз нигоҳининг райком секретарининг нигоҳи билан учрашишини истамасди. Шу бойсдан кўзларини номаълум бир нуқтага қадаб ёки бир-бирлари билан пичирлашиб ўтиришарди. Валиев одамларнинг бу хатти-ҳаракатларини тўғри тушунар, аммо у бошқа нарсани ўйлаб ташвишланарди. Бу ерда жам бўлиб ўтирган одамларнинг кўнглида гап кўп. Мана ҳозир икки киши бир-бирини мутлақо рад этадиган фикр айтди. Энди кимдир ҳукм чиқариши керак. Лекин шу ҳукмни одамларнинг ўзлари чиқаришармикин ё...

— Менга сўз беринг, Ҳайдаржон ака,— Алимат узундан-узун бўлиб ўрнидан турди. Нақ тиззасидан пастгача осилиб тушган қўлларини саланглатганича минбарга чиқиб келаверди. Минбарга чиққач, худди ошқозон касали бор одамдек дўппайиб чиққан қорнини ушлаганича афтини буриштирди. Сўнг ағдарма этигининг қўнжидан икки букланган дафтар олиб очди.— Колхозимизда салкам минг хўжалик яшайди. Агар биз қишлоқларни бузиб, янги жой қўрадиган бўлсак, ўрта ҳисобда беш-олти минг одам кўчада қолади. Уларни тезроқ уйли-жойли қилиш учун қанча одамни пахтадан олиш керак — бу бир, то уйли-жойли бўлмагунча одамларнинг хаёли бўлиниб туради, иши ўлда-жўлда бўлади — бу икки, хўжаликни кўтариш ўрнига қурилишга уннаб яна чўнтагимиз пул кўрмайди — бу уч.— У дафтарни буклаб, шошмасдан этигининг қўнжига тикди. Кейин президиумда ўтирганларга юзланди. Лекин нигоҳи ҳеч кимга қадалмади.— Мен раисимизнинг фикрига қарши эмасман. Бу яхши таклиф. Аммо ҳозир бундай ишларнинг мавриди эмас. Олдин қорни-

миз нонга тўйсин, кейин ҳаю ҳаваснинг кўйига тушсак ярашади. Шу билан гапим тамом.

У тиззаларини букиб, лапанглаб юрганича жойига келиб ўтирди. Анчагача на президнумда ўтирганлардан, на залдагилардан садо чиқди. Алиматнинг гаплари ҳаммани ўйлатиб, ҳатто, бир оз гангитиб қўйган эди.

— Ҳайдаржон, мен машатда туриб гапирсам майлими?— паҳлавон келбатли, ҳабашдек қоп-қора Ақром мироб ўрнидан турди. У сурп яктаги устидан қўш белбоғ боғлаган, қийғининг қатидан носқовоғининг тилим-тилим тиқини кўриниб турарди. Ҳайдар райком секретарига бир қараб олгач, бош ирғади.

— Майли, майли... гапира қолинг, мироб.

— Балиққа ўхшаб менинг бутун умрим сувнинг ичида ўтган. Болалигимда ҳам кўп чўмилардим. Ҳовузга бир шўнғиганимда икки қўлимда икки бақани вақиллатиб тутиб чиқардим, — залда кулги кўтарилди. Валиев унга қизиқсиниб боқди. Ақром мироб эса кексаларга хос босиқлик билан гапида давом этди. — Назаржоннинг режасини мундай ўйлаб боқсам, яхши гап экан. Қишлоқни ашинақа қилиб қурсак сувдан фойдаланишимиз осон бўларкан. Сув сероб бўлса, ҳосил яхши битади. Ҳосил яхши битди дегани — рўзгоримизга қут кирди, дегани. Ҳали чизмакашлар нима дейди-ю, менга қолса, раиснинг гапи жўяли.

— Ҳаҳ ялқов, шу баҳонада томсувоқдан қутулиб олмоқчисан-да, а.

— Ўзи мироб-ку, лойдан қўрққанини бунинг...

— Уйини сув олиб кетса йиғлаш ўрнига чапак чаладиганлардан-да...

Зал олағовур бўлиб кетди. Ақром мироб икки қўллаб белбоғини тутамлаганича бу гап-сўзларга мийиғида кулиб қулоқ соларди.

— Тўғри, ялқовлигим рост,— деди у айбига иқроп бўлиб.— Нима қилай, бу ҳам худо берган феъл-да. Дунёда энг ёмон кўрган нарсам лой қориш. Ҳовлижойга тузукроқ қарамаслигим ҳам шундан. Уғилча ҳарбийдан келса, ўзи ҳафсала қилади.

Ақром мироб икки марта уйланиб фарзанд кўрмаган, дунёга келиб зурриётсиз ўтаётганидан ҳўл ўтиндек тутаб куярди. У кўча-кўйда ўйнаб юрган болаларни кўрганда ич-ичидан эзилиб кетар, шу боис маҳалла-кўйдаги тўй-томошаларга ҳам деярли аралашмасди.

Унинг дардини яхши билган ёр-дўстлари Қақирдаги фермада ошпазлик қиладиган тул хотинни олиб беришди. Замирахон беш йилгина турмуш қилиб бева қолган. Шундан бери ёлғиз эди. Не-не жойлардан киши қўйишди — кўнмади. Худо уларга бирор эрмак бермаган эди, сўққабош бўлиб умрини ўтказаверди. Аммо одамлар уни ҳоли-жонига қўймай, яхши-ёмон гапириб Акром миробга никоҳлаб қўйишди. Замирахон кетма-кет бир ўғил, уч қиз туғиб берди. Акром мироб босартусарини билмай қолди. Ҳеч иши юришмайдиган, тирикчилигининг тайини йўқ одамнинг рўзгорига барака кирди. Давраларда кўкрак кериб ўтирадиган, тўртта улфатга қўшилса, оғиз тўлдириб гапирадиган бўлди.

— Алиматнинг гапням тўғри, аммо менга қолса янги уй-жой қурганимиз яхши.— Акром мироб нодан қорайиб кетган тишларини кўрсатиб илжайди. Унинг табассуми беғубор, бошқаларнинг ҳам кўнглини ёриштириб юборадиган табассум эди.— Қариганимда дангиллама ҳовлида тўй қилиб, мен ҳам келин туширай.

Акром мироб бир қўли билан белбоғини тутамлаганича иккинчи қўлини мушт қилиб йўталди. Узининг назарида унча-мунча одам журъат этолмайдиган ишни дўндириб ташлагандек кўкрак кериб жойига ўтирди. Ҳайдар, яна ким гапиради, деб сўраб улгурмасданоқ, бир одам қўлтиқтаёққа таяниб ўрнидан турди. Қўйлагини шимининг устига тушириб юборган, оқ-сарикдан келган бу одам Азим тўпчи эди. У Берлин остонасида бир оғидан айрилган, лекин ҳеч қачон мажруҳлигидан нолимас, умуман ҳаётдан, соғлигидан шикоят қилган одамларни ёмон кўрарди.

— Назаржон ука, бу ерда ўтирганларнинг ўз дарди, ўз режаси бор. Янги қишлоқ қуриш сенга зарур келгани йўқ. Қўпнинг ғамини еяётганингни биламан. Фақат...— Азим бир зум ўйлашиб қолди. Шимининг тиззадан юқорисини қайириб, камарга қистириб қўйилган почасини сийпади. Қўлтиқтаёқни бир-икки қайта дўқиллатиб полга урди-да, секин бошини кўтарди. Кўзларида беозор бир кулги жилваланиб турарди.— Мени айбситмасанглар, бир ривоят айтиб бермоқчиман.— У президиумда, залда ўтирганларга қаради. Ҳеч ким ҳеч қандай муносабат билдирмагач, томоқ қириб гап бошлади.— Қадим замонда бир шаҳарда доврўқли олим, фозил киши яшаган экан. У об-ҳавонинг ўзгаришига,

шамолнинг йўналишига қараб, тез орада заҳарли ёмғир ёгажagini аниқлабди. Дарҳол отига минибди-ю, уйма-уй юриб хабарлабди: «Одамлар, эрта-индин қаттиқ сел ёгади. Зинҳор-базинҳор ёмғир сувидан ича кўрманг. Савдойи бўласиз. Зудлик билан ичишга сув ғамлаб олинг!»— дебди. Одамлар бу гапни эшитиб донишмандни мазах қилиб кулишибди. Уни телбага чиқариб қўйибди. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, қаттиқ сел ёғибди. Одамлар ёмғир сувидан ичиб ақлдан бегоҳа бўлибдилар. Доно кўрсаки, ҳамма бирдек жинни бўлиб кўчага чиқиб кетибди. У ҳам пешонасига бир урибди-да, ёмғир сувидан ичиб савдойи бўлибди.— Зал сув қуйгандек жим-жит. Одамларнинг нафас олиши ҳам эшитилмайди. Азим тўпчи қўлтиқтаёққа осилганича букчайиброқ турар, бироқ ҳеч ким унга қарамас, ҳамманинг кўзи Назарда эди. Кўпчилик бу ривоят ранси ҳақоратлаш учун айтилган деб ўйларди.— Бу нарсани айтишдан мақсадим шуки, раисни одамларга яхшилик тилагани учун ҳақоратланган донишманднинг кўйига солиб қўймайлик,— Азим тўпчи раисга мурожаат қилди. Унинг кўзларида рад этиб бўлмас ўтинч ифодаси бор эди.— Фақат бир илтимосим бор, Назаржон. Ҳаммадан олдин менга янги уй қуриб беринглар. Ажабланма, боиси бор.— Бирдан унинг овози бўғилди. Кўзлари хира тортди. Қўлтиқтаёқ тутқичини маҳкам тутамлаганича қаддини кўтарди-ю, шу заҳоти яна букчайиб олди.— Ҳар байрамда полкдошлар учрашишни орзу қилардик. Ўттиз олти киши тирик қолган эдик. Ҳозир тупроқдан ташқарида юрганимиз олтовлон холос.— унинг пешонасидаги ажинлар қуюқлашди. Оқ-сарикдан келган юзи олдин қизарди, кейин аста-секин оқара бошлади. Қўлтиқтаёқ яна полга дўқиллаб урилди.— Бу йил ғалаба байрамида бизникида тўпланишмоқчи эдик... Янаги байрамгача ким бору ким йўқ...

Назарнинг товонига мих урилгандек аъзойи бадани зириллаб кетди.

То мажлис тугагунча гарангсиз ўтирди. Унга Азим тўпчи айтган ривоят ҳам, бутун бошли полкдан тирик қолган олти қурулдошнинг учрашмоқчи бўлгани ҳам қаттиқ таъсир қилди. У мажлис сўнгида қишлоқ қайта қурилаётганда ҳамма нарса ҳисобга олинажagini айтди. Қишлоқ қурилиши учун давлатдан қарз олишга ёрдамлашишини Валиевдан илтимос қилди. Райком секре-

тари бош ирғаб розилик билдирди. Мажлис тугагач, шофёрға булоқ олдида кутиб тур, деб тайинлади-да, Назар билан бирга ташқарига чиқди. Мажлисга олдинма-кейин тўпланишган одамлар бир зумда тарқаб кетишган, тўрттагина симёғочдаги чироқ ёритиб турган кўча хувилларди.

— Хўш, раис, мени кузатиб қўясизми ё шу ерда хайрлашамизми?— Валиев раисга синчков боқиб турарди. У Назарнинг бирдан шаштидан қайтганидан ташвишланиб қолган, бунинг боисини билиб, далда бериб кетмаса бўлмасди.

— Уйга бориб бир пиёла чой ичмаймизми?— ҳардамхаёллик билан сўради Назар.

— Уйга борсам ўтириб қоламан,— Валиев раисни қўлтиқлаб олди.— Бизга булоқ суви ҳам бўлаверади.

Улар ёнма-ён юриб кетишди. Муюлишдан ўтишгач, зим-зиё кўча бошланди.

— Нега индамайсиз, Назаржон?

— Нима ҳам дердим. Ҳаммасини ўзингиз кўриб билиб турибсиз-ку,— деди Назар райком секретари билан бир маромда қадам ташлашга уринаркан.— Ҳали кўп нарсага ақлим етмас экан.

— Шу нарсани англабсизми, демак анча нарса ўрганибсиз,— Валиевнинг оғаларча самимият билан жилмайганини Назар қоронғида кўрмади. Кўрса, дили ёришиб кетарди.— Янги қишлоқ марказида Улуғ Ватан уруши қатнашчилари шарафига ёдгорлик ўрнатишингиз керак экан.

Назар райком секретарига миннатдор боқди. Валиев унинг кўнглидан нималар кечганини сезди шекилли, елкасига оҳиста уриб қўйди.

— Бу гап ҳаёлимга ҳам келмаган экан. Боя шипшиб қўйганингизда...

— Ҳамма нарсани олдиндан ваъда қилаверманг. Кутилмаганда шундай бир иш қилиб қўйингки, одамларнинг сиз ҳақингиздаги фикри бутунлай ўзгариб кетсин.

Улар анчагача гап-сўзсиз юриб боришди. Этни жунжитадиган салқин шамол Валиевнинг тугмаси солинмаган пиджагини юлқилаб, кўпчителиб ўйнарди. У дам-бадам тўзғиган сочларини силаб текисларкан, раисни зимдан кузатарди. Валиев Назарнинг янги қишлоқ қуриш орзусини дастлаб эшитганда ажабланган эди. Бироқ қулоғи-

гача қарзга ботиб кетган колхозда бундай катта ишларни амалга ошириш мушкуллигини била туриб, уни шаштидан қайтармаганди. Маңа энди хонаси келиб қолди. Раис нимага ишониб бу ишнинг бошини тутаётганини билиб олиши керак.

— Назаржон, мўлжални катта оляпсиз, чўнтагингизда шунга яраша бир нарса борми?

Назар бош чайқади.

— Давлатдан қанча қарз кўтармоқчисиз?

— Жами беш миллион.

— Бўпти.— Валиев унинг қарорини тасдиқлаб бош ирғади.— Эртага ижрокомга боринг. Бу йилга мўлжалланган ишларингизга етадиган пулни тезроқ ундириб беришга ҳаракат қиламиз.

Улар райком секретарининг машинаси турган ерга келиб тўхташди. Валиев машинани айланиб ўтди-да, булоқ тепасига келиб энгашди. Ҳовучини тўлдириб сув ичди.

— «Ширинбулоқ» афсун қилинган жойга ўхшайди. Сувининг ширинлигини... Ичган сари одамнинг тани яйрайди.— У нам бармоқларини сочларига ботириб таради.— Агар йўлини топиб фойдалансангиз мана шу булоқнинг ўзиёқ одамларингизни боқади. Бир ўйлаб кўринг, раис.

У йўл ёқасида турган «Волга»нинг эшигини оча туриб, бирдан орқасига ўгирилди.

— Келган кунингизоқ Алиматнинг таъзирини бериб яхши қилган экансиз. Тутуриқсиз йигитга ўхшайди. Ҳозирги гапларини эшитиб ҳафсалам пир бўлди.

— Бу гапни сизга қим етказа қолди?— пешонасини тириштириб сўради Назар.

— Ҳеч қачон тафсилотлар билан қизиқманг,— Валиев машинага ўтирди. Қўлини эшик тутқичидан олмай, гапида давом этди:— Майда-чуйда гаплар бамисоли ботқоқ. Бехосдан оёқ босиб қўйсангиз чиппа ушлайди-ю домга тортаверади. Киши шундан эҳтиёт бўлиши керак.

Эшик қарс этиб ёпилди. Машина орқасидаги қизил чироқларни порлатиб тун қаърига сингиб кетди.

ИҚКИНЧИ БОБ

Козим оҳиста тўрткидан уйғониб кетди. Тепасида аллақачон ювиниб ҳўл сочларини силлиқ тараган Назар турарди.

— Бизнинг таомилимиз шунақа, меҳмонни ухлагани ҳам қўймаймиз,— Назар гуноҳкорона жилмайди.— Мен сувчилардан хабар олгани кетяпман. Хоҳишингиз бўлса юринг, бўлмаса ёта туринг.

Козим ўрнидан ирғиб турди. Каравотда ўтирган кўйи қўлларини ёзиб керишди.

— Бирга бораман,— деди кўйлагини кия туриб.— Балки фельетонбоп гап чиқиб қолар.

— Оббо, тонг отгунча ўзимни мақтайвериб чакагим тушди-ю, фельетон ёзаман, деб юрагимни пўкиллата-сиз, а,— Назар ёйилиб илжайди.— Қани кетдик.

Қаймоқранг «Волга» қишлоқни қоқ иккига бўлиб турган ўқдек тўғри кўчадан елиб кетди. Ғира-шира тонг ёриша бошлаган. Ҳаво ниҳоятда мусаффо, салқин эди. Очиқ деразадан ёпирилиб кираётган муздек шамол орқа ўриндиқда ўтирган Козимнинг этини жанжитирди. Олис уфқ бўзара бошлаган, Осмоннинг ўша қисми тиниқлашиб, ярқираб кўринарди.

Машина катта темир дарвоза олдида тўхтади. Панжара орқасида сон-саноксиз товуқлар қақоғлашиб, донлаб юришарди. Ерда сочилиб ётган кўк бедани тўдалаётган кўсанамо киши қўлидаги паншахани деворга суяди-да, келиб кўришди.

— Саламатсизба, мўлдеке,— Назар қирғизчалаб саломлашди.— Ден совлиқ жахсима.

— Жумуртқа жийнаб журбмиз-ғўй,— товуқбоқар очилиб кулди. Козим билан қўш қўллаб кўришаркан, гап қотди.— Қирғиз қишлоқда подачи эдим. Акам раис бўлди-ю, қишлоғимизни ер билан яксон қилиб ташлади. Сут-қатиқ ичавериб совуғингиз ошиб кетибди, энди тўйгунингизча мояк енг, деб товуқфермага мудир қилиб қўйдилар.

— Мазахўрак бўлиб қолдингиз шекилли, бира тўла кўчиб кела қолдингиз.

Улар қийқириб кулишди. Товуқбоқар кўзларини юмганича қорнига уриб-уриб кулар, оғзини катта очганидан сарғайиб кетган тишлари кўриниб турарди.

— Бўпти, сиз кулиб туринг, унгача биз бир айланиб келайлик,— Назар шофёрга им қоқди. Машина мотори гуриллади. Товуқбоқар шап этиб раиснинг биллагидан ушлади.

— Меҳмон бор экан, бир пиёла чой ичиб кетинг,— у Козимга қараб кўз қисди.— Раиснинг олдида товуқ шўр-

ва қилиб бераман, деб бўлмайди. Жилла қурса мояк пишириб берай.

— Моягингизни ўзингиз пишириб енг, — Назар шофёрнинг тиззасига уриб қўйди. Бадқовоқ шофёр йегит машинани ўрнидан жилдирди. — Иягингизнинг туки кўпаяду.

Назар завқланиб кулди. Машина чапга — Аравонсой бўйлаб кетган йўлга бурилганида ярим ўгирилди.

— Ҳамма билан ёқалашаркан, деб ўйламанг. Баъзан шунақа ҳазиллашиб ҳам турамай.

Бу ноўрин изоҳдан ўзининг гаши келиб пешонаси тиришди. Йўлга тикилганича жим бўлиб қолди. Аравонсойнинг қирғоғи кета-кетгунча бетонлаштирилган, сойнинг нариги соҳилига эса тош ётқизилган эди.

— Сизлар ҳам тош ётқизиш қўя қолмаган экансизларда, — луқма ташлади Қозим сойнинг тубида жилдираб оқаётган сувга қараб. — Бу тошадиган сойга ўхшамайди-ку.

— Бу ҳам талай ҳангома, қайтишимизда айтиб бераман.

Машина бир терак бўйи дўнгликка кўтарилди. Қишлоқни оралаб ўтган канал суви шу ерга келганда ер остига тушиб кетар, эни одам бўйи келадиган қувурлар орқали Аравонсойни кесиб ўтарди. Назар машинадан тушгач, цемент ариқ ёқалаб пастга юрди. Қозим ҳам унга эргашди. Цемент ариқ каттагина тепаликни айланиб ўтар, қатор ўсган тутларни ёқалаб, ўқариққа туташарди. Тепалик этагида — цемент ариқ ёнлаб ўтган жойда икки бўйра энлайдиган ер бор эди. Бу ернинг уч бурчига уч туп олма экилган, дарахтлар шигил ҳосилга кирган эди.

Тепаликдан ўтиб, йигирма қадамча юргач, Назар таққа тўхтади. Бармоқлари мушт бўлиб тугилди. Лаблари қаттиқ қимтилиб, жағ суяклари ўйнаб кетди. Лоток деб аталадиган цемент ариққа сув сиғмай, пахтазорга тошар, ғўзаларни ярим белигача сув босган эди. Ариқдан ўн қадамча четроқдаги қари тут остида уч киши донг қотиб ухларди. Назар шалоплатиб сув кечганича тўғри уларнинг устига бостириб борди. Ўртада ётган Алиматнинг товонига зарб билан тепди.

— Нима қилиб тўнғизга ўхшаб ётибсан, хунаса? — Назар уни еб ташлагудек бўлиб ўдағайлади.

Алимат ўрнидан сакраб турди. Ҳали нима гаплигини

англаб етмай кўзларини пирпиратганича кўйлагини шимнинг ичига тикди. Раисдан кўз узмай орқасида ётган бўш шишани пошнаси билан тепиб юборди. Шиша тутга тарақлаб урилди-ю, синмади. Совуқдан гужанак бўлиб ётган икки сувчи чўчиб бошини кўтарди.

— Ҳар нима бўлганда ҳам сенламасдан гапиринг, раис, — деди Алимат қовоғини уйиб.

— Мановини қара, — деди Назар қўлини бигиз қилиб сув босиб ётган ғўзаларни кўрсатаркан. — Шунча ердаги ғўзани адо қилибсан-ку. Яна ҳурмат талаб қиласанми? Мана сенга ҳурмат!

Назарнинг кўзи қонга тўлди. Жаҳлдан қалт-қалт титраганича Алиматнинг ёқасидан олди-да, жиқ этказиб мушт туширди. Алимат оғзи-бурнини чангаллаганича тек тураверди. Бармоқлари орасидан қон сизиб чиқди. Бир неча томчиси кўйлагига томди. Сувчилардан бири қийғини ечиб сувга ботирди-да, узатди. Алимат қийқини олмади. Қон юқи қўлини кўйлагига артди.

— Мени урдинг-а, — деди Назарга хезланиб. — Игирма йиллик комунистни-я... Сен билан энди гаплашман. Дунёга келганингга пушаймон қилдирмасам, отимни бўлак-қўяман.

У шарт бурилиб жадал кета бошлади. Назар югуриб бориб унинг қўлидан тутди. Жаҳлидан бўғилиб, хирллаб гапирди.

— Менинг устимдан арз қилишдан олдин сув босган мана шу картанинг ҳамма чиқимини тўлайсан, билиб қўй. Иннайкейин, ҳозирдан эътиборан ишдан олиндинг. Қайтиб кўзимга кўринма!

Алимат қўлини силтаб тортди. Хиёл букчайганича тез-тез юриб бораркан, сендақа зўравонлар билан ҳам гаплашиб қўядиганлар бордир, деб пўнғиллади.

Сувчилар Назарнинг ғазабидан қутулиб қолиш мақсадида сувни тўсгани югуришди. Назар уларга қараб туриб, қўл силтади-да, машинага ўтирди.

— Келинг Козимжон, ўзлари эплашади, — деди ойнадан бошини чиқариб. Машина ўрнидан жилгач, ярим ўгирилди.— Яхши иш қилмадим-а? Сиз парвоингизга келтирманг. Тавба!.. Майли, бўлганича бўлар. Сизнинг омадингиз келган экан, Козимжон. Фельетон-боп нарса учраб қолар деган эдингиз. Мана тайёр факт. Бемалол муштумзўр раис, деб ёзишингиз мумкин.

У шофёрнинг кўкрак чўнтагидан чиқиб турган сигарет қутисини олди. Бир дона сигаретни лабига қистириб, асабийлик билан гугурт чақди. Гугурт чўпи қирс этиб синди. У қутига яна бармоқ суқди. Бироқ ҳадеганда бармоғига чўп иллинавермади. Назар қутини бир силкиган эди, беш-олти дона гугурт чўпи отилиб кетди, у сигарет тутатди-ю, сочилган чўпларни териб олмади. Бадқовоқ шофёр унга зимдан қараб қўйди.

— Ўзи нега ухлайди.— Назар баттар бўғилиб гапира бошлади. — Мен уни ухлаш учун тўғон бошига юборибманми. Сувчилардан кўз-қулоқ бўлиб тур, дебман-а.

Козим индамади. Раиснинг қилмиши унга оғир ботди. Осуда муҳитда тарбияланган, ҳаётни худди китобларда тасвирлангандек беғалва, одамларни гўзал хулқли деб ўйлайдиган йигитга ҳозиргина содир бўлган воқеа ёмон таъсир қилди. У раиснинг устидан ёзилган имзосиз хатларни ўқиганда негадир Назарнинг беғуноҳлигига қаттиқ ишонган эди. Тўғри, бенуқсон одам йўқ. Бироқ Козим бу хатларда раиснинг арзимас камчиликлари атайлаб бўрттирилган деган фикрда эди. Афсуски... Аслида-ку шунча жойнинг гўзасини сув бостириб хотиржам ухлаб ётгани учун Алиматни ҳар нарса қилса ҳам кам. Лекин раис уни урмаслиги керак эди. Азалдан иккаласининг моши пишмас экан. Алимат номардлик қилиб бирор жойга арз-дод қилиб борса, анчагина кўнгилсизлик бўлиши мумкин. Наҳотки, Алимат Назарни назар-писанд қилмаслигини билдириб қўйиш учун тўғон бошида ичган бўлса. Қизиқ одамлар... Кўпнинг ишини қилиб, пахта учун жонини тикиб, ҳаловат билмай юришади-ю, лекин ҳеч келишишолмайди. Худди ўт билан сувга ўхшашдан. Аммо... Ҳар нима бўлганда ҳам меҳмоннинг олдида мушугингни пишт дема, деган гап бор. Назар мана шу таомилни бузди. Бу хатти-ҳаракати билан Козимни менсимагандай бўлди. Одамлар ундан беҳуда шикоят қилишмаган шекилли. Тўғри, ҳозир Назар ҳақ эди. Лекин, киши ўзининг ҳақлигини мушти билан исботламаслиги керак-ку.

Улар етиб келишганда дастурхон тахт қилиб қўйилган экан. Назар тунд бир кайфиятда нон ушатди, чой қўйди. Қосадаги буғи чиқиб турган маставани ковлаштирди-ю, ичмади. Туриб, қўшни хонага ўтди. Телефонда бир оз синиқ овозда гаплашгани эшитилди.

— Ҳайдаржон ака! Идорада ўтирибсизми? Ҳали понушта қилмагандирсиз? Унда чопқиллаб етиб келинг. Боқиевич адламбало мастава қилибди денг, ҳавасга ичасиз. Рост гап, Шундан бир коса ичмасангиз армонда қоласиз. А?! Эшитдим дейсизми? Қонини оқизиб идорага кирдими, а? Райкомга кетдими? Тоза даҳмаза бўлди-ку бу хумпар. Қайтармадингизми? Кўнмади. Бе, сиз бўласизу кўндирилмайсизми... Шундай қилинг, жон ака. Бўлмаса Нусрат Вадиевич ёмон буровга олади мени. Шартта масаламни бюрога қўйдириши мумкин. Биласиз-ку, бунақа масалаларда шафқатсиз одам. Бўпти, ака, шу ерда бўламан.

Назар хиёл жилмайиб кириб келди. Қосадан бош кўтармай хўр-хўр овқат ичаётган Қозимга қараб туриб ҳаваси келди. «Яхши касб танлаган экан бу йигит. Оқни оқ, қорани қора деб ёзади-ю, ялло қилиб юраверади. Гарданида план, мажбурияти, ташвиш чекадиган хўжалиги йўқ.»

Назар маставага қошиқ солиб яна кавлаштира бошлади. Лекин, ичолмади. Қосани нари суриб, чой хўплади. Қозим уни зимдан кузатганича индамай ўтирарди. Унинг жим ўтириши Назарнинг юрагини баттар сиқиб юборди. Худди тарс ёрилиб кетишдан қўрққандек гап қотди.

— Нега индамайсиз, Қозимжон?

— Нима ҳам дердим,— Қозим унга ачиниб қаради.— Думалоқ хат ёзадиганлар етмагандек энди арз қилувчи ҳам орттириб олдингиз.

— Э, парво қилманг, ҳеч нарса бўлмайди,— Назар манмансираб қўл силтади.— Барибир мени ишдан олишмайди. Кўриб турибсиз-ку яхши раисман. Пахтани жонимдан ортиқ кўраман. Рост, айбларим ҳам йўқ эмас. Майли, гуноҳларим учун жазолашсин. Лекин раисликдан бўшамайман. Бўшатишса ҳам бўшамайман. Бир пандавақи агрономни урганим учун ишдан олишмайди. Буниси аниқ.

Қозимнинг энсаси қотди. Қап-қатта одамни урганидан хижолат чекиш ўрнига, ўзининг колхоз учун нечоғли кераклигини, ишбилармонлигини писанда қилиши кишининг ғашини келтирарди. Тўғри, ҳаётда ўз ўрнини тополмаган, нимага қодирлигини англаб етмаган, бир умр қайга борса ортиқча, даҳмаза бўлиб яшайдиганлар кўп. Назар ўзига ортиқча ишониб гапирётган бўлса-да,

барибир колхозга керакли, ҳатто зарур одам. У ўз ҳа-ловатидан воз кечиб, кўпнинг манфаати деб хези келса бировлар билан ёқалашигача боради. Бирок бу фази-латлари унга истаган одамни тутиб олиб уриш ҳуқуқи-ни бермайди. Пахта ҳеч қачон одамдан азиз бўлган эмас.

— Чойни ичинг, ажойиб бир одамнинг олдига олиб бораман. Рашид ота деган уйғур чол. Зўр одам. У ки-шининг гапи билан адирда юз гектар ер ўзлаштирган-миз.— Назар пиёлаларни тўнкариб қўйди.— Қачон юра-гим сиқилса, Рашид отанинг ёнига чопаман. Утириб ҳасратлашамиз. Танбурни шунақа чаладики, дод деги-зиб юборади одамни.

Қўшни хонада телефон жиринглади. Назар ялт этиб Козимга қаради. Унинг кўзларида саросима бор эди. Афтидан у кўнғироқ бўлишини билган, шунинг учун тезроқ қишлоқдан чиқиб кетишни хаёл қилган бўлса керак. Козим буни телефон икки қайта жиринглаганда ҳам раиснинг қимирламай ўтирганидан, ундан кўз узмай худди нажот тилаётгандек жовдираб боқишидан англа-ди. Телефон учинчи қайта жиринглади. Назар шундаги-на ўрнидан кўзгалди. Оёқларини судраб босганича қўш-ни хонага кириб кетди. То у трубкани олгунича телефон яна бир қайта жиринглаб улгурди.

— Лаббай! Ҳа, ўзимман. Ассалому алайкум, Нусрат Валиевич. А? Йў-ўқ. Бе, бизнинг зўрлигимиз қайга бо-рарди. Кучимиз бир агрономни уришга етади холос... Албатта у ҳам ўзимизники бўлса. Бировникини уриб кў-райлик-чи, нима қиларкин.— Назар жим қолди. Телефон аппарати турган дераза тоқчасига уриб ўйнай бошлади. У райком секретарининг гапларига астойдил қулоқ сол-мас, хаёли қочган эди. Ҳозир унинг ҳузурига борганда нима дейишини ўйларди. Райком секретарининг сўкиши-ни эшитганидан кўра Алиматнинг калтагини еган яхши. Нусрат Валиевич баданингни тилимлаб, туз тиққандан баттар қилиб ачитиб гапиради. Назар бунақа қочирим гапларга чидаш беролмайди. Райкомга кириб борганини ярамаснинг. Ҳе, эси паст, Назар акт қилиб сени судга бериши мумкин-ку. Шу қилганига сув босган ернинг ҳамма чиқимини ундириб олади. Барибир қўймайди.— Ҳа, ҳа эшитяпман, Нусрат Валиевич. Э, қонга беланмай қуриб кетсин унинг кўйлаги. Шуни сизга дастак қилиб олиб борибдими. Хотинмижоз бўлмай ўлсин. Сиз олдин

унинг қилмишини эшитинг, ҳозирла мелисага топшира-
сиз. Хўп, хўп, ўн минутда етиб бораман.

Назар шошилиб чиқди. Чойнакни Қозимга яқин су-
раркан, узр айтди!

— Зудлик билан райкомга боришим керак бўлиб қол-
ди,— у телефонда бўлган гапларни Қозим эшитмади
деб ўйлади шекилли, ёлғон гапирди.— Муҳим топши-
риқ бор экан. Эшитиб келай-чи. Сиз тоққа чиқиб дам
олиб туринг.

Назар тез-тез юриб чиқиб кетди. Қозим билдики, у
эрталабки қилмишидан пушаймон. Алимат идорама-идо-
ра юриб арз қилаверса уни тинчитмайди. Агар Назар
жазоланса Алиматга ўхшаганларнинг тили чиқиб қола-
ди. Жазоланмаса, раис муштумзўрлик қилавериши мум-
кин экан, деган нотўғри фикр туғилади. Энди, бу гап
босди-босди бўлгунча қанча одам ишдан қолади, қанча
дилхиралик...

Қозим машина йўлдан юриб, тоғ тепасидаги меҳмон-
хонага кўтарилди. Боғни айланиб юриб, катта темир қу-
вурдан шарқираб сув отилаётган ҳовузчага дуч келди.
Ҳовузча атрофига анвойи гуллар экилган. Ҳовузчада сув
тўпланмас, уч томонга жилгадек таралиб кетарди. Ёнба-
ғирдаги дарахтлар тагига илон изи ариқча олинган, шу
ариқчалар бўйлаб сув тараларди. Пастда, канал бўйида-
ги моторнинг бўғиқ овози элас-элас қулоққа чали-
нарди. Қозим сойликка тушиб, яна юқорига ўрлади.
Тўнқарилиб, бир-бирига кийдирилиб қўйилган цемент
ариқчаларга дуч келди. Пастдан оғзи бир қарич кела-
диган қувур чиқарилган. Тошларнинг ҳар жой-ҳар
жойига белги қўйилган. Бу белгилар тоғни кўндаланги-
га кесиб, нариги томонга ўтиб кетганди. «Ҳеч тиниб-
тинчимайдиган одам экан-да,— дея хаёлидан кечир-
ди Қозим. Устидан арз қилиб, тўхтовсиз думалоқ,
хат ёзиб юришибди-ю, у бўлса фақат ишини ўйлай-
ди».

Қозим меҳмонхона айвонига чиққанида телефон жи-
ринглади. У трубкани олар-олмас, раиснинг овози эши-
тилди.

— Қозимжон, мен идорадаман. Правление чақириб
қўйганман. Райкомдан зарур топшириқ бўлиб қолди.
Чойхонага тушиб Боқиевич билан ҳангомалашиб тура-
сиз энди. Жуда гап берадиган одам.

— Аҳволингиз қалай ўзи?

— Э, сўраманг. Чатоқ! — Назар уф тортгани эшитилди. — Бу номардни нега ҳам урдим-а. Иш каттайиб кетадиганга ўхшайди. Майли, бўлганича бўлар. Кечкурун гаплашамиз.

У трубкани жойига қўйди. Қозим тасалли беришга ўхшашроқ чучмал бир гап айтишга шайланиб турган эди, гани оғизда қолди. Назар трубкани қўйиб яхши қилди.

Қозим анчагача нима қиларини билмай, ҳардамхаёл бўлиб турди. Кўзларини қисиб уфққа томон ога бошлаган қуёшга қаради. Худди лангиллаб турган чўгга ўхшайди. Унинг тафтидан ҳаво дим. Қишини тер босиб, ланж торгади. Ҳозир дов-дарахтлар тагида соялаб ҳам бўлмайди. Дарахтлар тагига ҳам, ўт-ўланлар орасига ҳам иссиқ қамалиб олган. Бехосдан майсазорга ёнбошласанг нафасинг қайтади.

Қозим жон сақлаш мумкин бўлган бирдан-бир жой чойхона ҳисоблаб, пастга туша бошлади. Аммо йўлнинг ярмига етмасданоқ қаршисидан келаётган одамга кўзи тушди. У қўлларини орқасига қилиб, гавдасини бир оз букчайтирганича юқорига ўрлар, дам-бадам кичкина бошини буриб орқасига қараб кўярди. Унинг ҳаракатларида безовталиқ, саросима бор эди. Бу бетоқатлик Султоновнинг яхши ниятда келмаётганини билдириб турарди. Ҳозир нохуш суҳбат бўлажagini Қозимнинг кўнгли сезди.

— Ий-я, ий-я, меҳмон... Ассалому алайкум! — Султонов ёшига ярашмаган такаллуф билан икки букилди. Чап қўлидаги райҳонни қулоғига қистирди-да, илдам келиб кўришди. — Хуш кепсиз, хуш кепсиз! Қаранг-а... Зап иш қилибсиз-да келиб. Бир оғиз хабар топмаганимизни қаранг.— У тўсатдан овозини пастлатиб сирли оҳангга гапирди.— Раисимиз жа ажойиб. йнгиту сал феъли торроқ-да, ашинақа. Келганингизни яширганини қаранг.

Қозим нима дейишини билмай чайналди. Бу одамнинг ўзини тутиши, гап оҳанги уни ҳайратга солди. Қулоғига қистириғлик райҳонга қараб негадир кулгиси қистади. Султонов меҳмоннинг нигоҳи райҳонга тушганини сезди шекилли, қўлига олиб узоқ ҳидлади.

— Узим сизни излаб топмоқчи эдим, — деди Қозим ўз ихтиёрига эид ҳолда. Аммо ёлгон гапиргани учун бирдан кўнгли хижил бўлди. Худди ножинс нарсага қўли

тегиб кетгандек ижирганишга ўхшаш бир ҳис вужудини сескантирди.

— Ниятимизнинг холислигини қаранг. Сиз кўнглингиздан кечириб улгурмай, ўзим етиб келибман-а— Султонов бениҳоя ақлли гап айтгандек мамнун илжайди. Дўпписини олиб устарада қирилган ялтироқ бошини дастрўмол билан артди.— Энди гапнинг индоллоси шуки, меҳмон, эшикдагиларга бир пиёла чой айтиб келганман. То раис мажлисдан бўшагунча чой ичиб келайлик.

— Раҳмат,— қўлини кўксига қўйганича манзират қилди Қозим.— Чой бўлса бафуржа ичармиз.

Султоновнинг бирдан ранги ўзгарди. Қув кўзларида жилваланиб турган табассум совуқ ифода билан алмашинди. Бурнининг устини кескин бир ҳаракат билан силаб қўйди-да, райҳон ҳидлади.

— Бу дунёнинг иши тугамайди, меҳмон,— у нечоғли мулойим гапиришга уринмасин, овозида зарда борлиги сезилиб турарди. Кечагина редакцияга ишга келган бола суханини синдиргани газета редактори билан ошначилик қиладиган бу одамга малол келди.— Ҳали ёшсиз, ука. Мана шунақа командировкалардан фойдаланиб ошначоғайни орттириш керак. Амал асқотмас экан кишига. Ёр-биродарлар кўп бўлсин экан. Бу дунё Амир Темурдай одамга вафо қилмади. Бобир шоҳга юзини чаппа ўғирди-ю... Эҳ-ҳе... Сиз билан биз нима каромат кўрсатардик.

Султонов меҳмонни қўлтиқлаганича йўл бошлади. Қозим измини унга топшириб қўйганини сезмай қолди. Йўлнинг икки четидаги шафтоли шохлари ҳосилининг кўллигидан ерга тегай-тегай деб турибди. Майсалар орасига тушиб ётган мевалар оғизнинг сувини келтиради.

— Ўзи табиат одамзотни қизиқ яратган экан-да, меҳмон,— Султонов ҳамроҳига кўз қирини ташлаб қўйди.— Қачон қарасанг бир-бирдан кўнгли тўлмай юради. Мана масала, ўзимизнинг раис билан агрономни олайлик. Ўртада бўлишолмай қолган ота мерос йўқ. Арзимаган гап учун қирпичоқ бўлишиб, ишлари райкомга етиб ўтирибди.

Қозим бу одам беҳуда келмаганини, шу гапни қўзғаб фикр олиш нияти борлигини сизди. Тавба!.. Аллақачон амалдан айрилган одамга бу ғалваларнинг нима ке-

раги бор экан? Наҳотки, қайтадан раисликка сайланиш ниятида бўлса?

— Назаржон яхши йигит, лекин ашинақа қовун тушириб қўйиши ёмон-да.

— Сал қизиққонроқ экан шекилли.

— Раисликка ёши ўтиб, ўзини босиб олган одамларни қўйиш керакмикин, деб қўйдим-да, меҳмон.

Қозим ҳамроҳига кўз қирини ташлади. Султонов бу гапни ёмон ниятда айтганга ўхшамасди. Уйчан алфозда оғир-оғир қадам ташлар, қорамағиз юзида оғринишга мойил ифода бор эди.

— Раисликка ишқибоз экан, деб ўйламанг тагин,— Султонов афтини буриштириб қўл силтади.— Биздан қолган амал бу. Ўзим ариза ёзиб бўшаганман. У пайтларда ғалвасиям кўп эди-да бу ишнинг. Ҳозиргиларга маза-ку. Бекорчиликдан ўзининг агрономи билан муштлашиб юришибди. Уят-э!

Бир жиҳатдан Султонов ҳақ эди. Раиснинг одамлар билан ёқалашиб юриши хунук гап. Лекин, Назар бекорчиликдан ёқа бўғишгани йўқ. У кўпнинг иши деб, пахтага ичи ачиганидан шундай қилди. Бу қилмиши учун уни айбласа ҳам, оқласа ҳам бўлади.

— Индамайсиз-ку, меҳмон,— Султонов синчков боқди. Афтидан у Қозим билан тил топишиб кетолмаётганидан хуноб бўларди. Бу нарса раис ҳақида чўчинқираб луқма ташлаб қўйишидан сезиларди.— Ё Назаржон бошқалар билан гаплашманг, деб тайинлаганми?

Қозимнинг энсаси қотди. Султонов кутилмаганда бачкана, майда одамлигини фош этиб қўйди.

— Мен меҳмонман,— деди Қозим иложи борича мулоимлик билан.— Меҳмон мезбон танламайди шекилли. Ё сизларда таомил бўлакчами?

Султонов қўлининг орқаси билан оғзини тўсганича қиқирлаб кулди. Қозим ҳайратдан донг қотиб қолди. Шу топда Султонов унинг тасавуридагидан бутунлай бошқача — ўта назокатли, юмшоқ, табиат одам бўлиб туюлди. Наҳотки, бировнинг олдида овоз чиқариб кулишга ҳам ийманадиган бу киши Ҳайдар билан Алиматни ўз йўриғига юргизиб, бутун қишлоқнинг ҳаловатини бузишга қодир бўлса?

— Қойилман. Бопладингиз лекин...— Султонов ҳамон оғзининг танобини қочирганича қайта-қайта бош ирғади.— Амал ҳам меҳмонга ўхшайди. Райкомдагилар

кимни маъқул кўришса, тавсия этишади. Пастдагилар бу тавсияни кўрсатма деб билишади-да, ўйлаб ҳам ўтирмай сайлашаверишади. Назаржон ҳам ашинақа омадли йигитлардан экан. Тавсияси кўрсатма ўрнига ўтиб кетди. Омад дегани қиморга ўхшаган нарса, гоҳ чикка, гоҳ пукка.

— Раисни унча хушламайсиз, шекилли а?— Козим эҳтиётсизлик қилиб тилининг учиди турган гапни айтиб юборди.

Султонов индамади. Ҳатто Козимга қараб ҳам қўймади. Яна кафтининг орқаси билан оғзини тўсганича томоқ қирди. Шундоққина тоғ этагидан бошланган пахтазорга бир зум тикилиб турди-да, сакраб ўқариққа ўтди. Бирпас гўза чилпиётган хотин-қизларнинг ишини кузатиб тургач, эгат оралаб кетди. Козим беихтиёр унга эргашди. Аксарияти гулли қизил кўйлак кийган аёллар, ёш болалар гоят чаққонлик билан гўзанинг учини юлишарди.

— Ҳорманлар!— деди Султонов уларга яқин боргач.

Ҳаво ранг рўмолини қошигача тушириб танғиган жувон қаддини ростлади. Унинг эғнида қанордек кенг, ҳалпиллаган кўйлак, оёғида кўпдан буён ёғ тегмай тарашадек қотиб кетган кирза этик. Гўза чилпийверганидан бармоқлари қоп-қора. Бўйнида ҳам икки қават қора чизик пайдо бўлган.

— Бор бўлинг... Келинлар,— деди жувон хижолат чеккандек кўзларини ерга қадаб. Кўйлагининг у ёқ-бу ёғини тузатиш баҳонасида қўлларини яширди.

Жувоннинг ён-веридегилар Козимга қизиқиш билан қараб туришарди. Уларнинг кўзларида, айниқса ҳали она сути оғзидан кетмаган болаларнинг нигоҳида тошкентлик меҳмоннинг бемалол юришига ҳавасга ўхшаш бир ифода бор эди. Зиммасига ортилган пахтанинг ташвиши бу болаларни бевақт улғайтириб қўйган эди. Улар истаган вақтида ўйнаб-кулишолмас, шўхлик қилиб юришга вақтлари йўқ эди. Козим болаларнинг кир-чир эғни-бошлари, журъатсиз боқишларини кўриб бу нарсани чуқур ҳис этди.

— Томоша қилиб юрибсизми?

Жувоннинг бу саволи Козимга ҳақоратдек таъсир қилди.

— Меҳмонга пахта қандай етиштирилишини кўрсатмоқчиман,— деди Султонов ҳамон Козимнинг юзига қа-

рамай.— Шаҳарликлар баҳорда ерга чигит ташлаб қўйсанг, кузда пахта бўлиб ўзи хирмонга уюлиб қолади, деб ўйлашади. Қўришмаган-да, билишмайди.

— Ҳа-а...— жувон ўсма қўйилган қошларини кериб қўйди-да, яна ўз ишига тутинди.

Султонов бир зум унинг ишини кузатиб тургач, тўхтатди.

— Ҳой келин, тўхта. Нега ёнидан чиққан шохларини ҳам чилпимаяпсан. Бунақада бўлмайди.— Султонов ғўзани қандай чилпиш лозимлигини кўрсатди.— Ҳамма нарсага ақли етадиган раисларинг шу нарсани ўргатмабди-да.

— Йўқ, ўргатишган,— деди жувон хижолатдан қипқизариб.— Битта-яримта қолиб кетаётгандир-да. Меҳмоннинг олдида индамай қўяверсангиз ҳам бўларди...

— Ризқингни увол қилаётганингни кўра туриб индамаслигим керакмиди?— Султонов сенга гапиришдан нима фойда, дегандек қўл силтаб эгатдан чиқди. Козимга эътибор ҳам бермай, анча жойгача жадал юриб борди. Тўсатдан тўхтаб, жаҳл билан гапира бошлади.— Техника асридаги аҳволни кўрдингизми? Раис зўр бўлса олдин хотин-қизларнинг меҳнатини енгиллатишни ўйласин. Ана унда ҳамма бирдек ҳурмат қилади.

Козим ўзинг раислигингда нега шундай қилмагансан, деб юбормаслик учун тилини тишлади.

У меҳмондорчиликдан тез қайтди. Султонов ҳарчанд уринмасин уларнинг гапи қовушмади.

...Назар ярим кечага яқин келди. Унинг ранги унниққан, кўзлари ҳорғин боқар, кўриниши чарчоқ, лоҳас эди. У қўлидаги чилпиб ташланган ғўза шохчаларини столга ташлади-да, каравотга ёнбошлади. Ётган жойида қўлини узатиб столдаги чойнакни олди. Жўмрагидан қултиллади чой ичди. Чойнакни жойига қўяркан, бошини ёстиққа ташлади.

— Чарчабсиз-а,— деди Козим ундан кўз узмай.

— Бугун сизни зериктириб қўйдим-а?— Назар ўз навбатида саволли гап қотди. Чалқанча тушиб ётганича бармоқлари билан пешонасини қаттиқ уқалади. Қўйлагининг тугмаларини ечиб ташлагач, туриб ўтирди. Майкачан бўлиб олди.— Ҳозир қизиқ-қизиқ ҳангомаларни гапириб...

— Хангомани қўйинг. — Бугунги бўлган гаплардан гапиринг, — деди Қозим бетоқатланиб.

— Бугунги гапларнинг бари хангома-да. Мен бир ювиниб келай, кейин хангомани бошлаймиз.

Назар елкасига оппоқ соқоқ ташлаб, меҳмонхонани айланиб ўтди. Кеча сокинлигида унинг пишқириб ювингани, сувнинг муздеклигидан энтикиб, оҳ-оҳлагани эшитилди. Бирпасдан кейин ҳўл сочларини тараганича айвонда пайдо бўлди. Ҳар гал тароқ урганида сочларининг учига илиниб турган томчилар елкасига тўкиларди. Совуқ сув унинг юзларини тиниқлаштирган, руҳини эзиб турган карахтлиқни тарқатиб юборган эди.

— Мени ростдан ҳам фельтон қиладиган бўлдингиз, Қозимжон, — деди Назар жилмайганича. Унинг овози жаранглаб чиқар, бу унинг соғломлигидан, айни вақтда ўзига ишончи ниҳоятда зўрлигидан, унча-мунча ташвиш чўктиролмаглигидан далолат берарди. — Алимат олдин милицияга кирибди. У ердагилар қон юқи кўйлакни олиб делога тикишибди. Хуллас, устимдан жинойи иш қўзғашмоқчи. Бу ёғидан хотиржам бўлганидан кейин Алимат райком секретарининг олдига кирибди. Хайриятки магазиндан янги кўйлак олиб кийган экан. Бўлмаса у кишининг капалаги учиб кетарди. Райком секретаримиз жуда аломат, одам. Уриш-жанжалдан безиллайди. — Назар айвоннинг чироғини ўчириб, ўринга кирди. — Мен етиб борганимда милициядагилар телефон қилишаётган экан. Шунақа уришдики, қўяверасиз. Лекин барибир мен ҳақман, деб туравердим. Хуллас, бу масала райкомнинг бюросида муҳокама қилинадиган бўлди.

— Чатоқ бўпти-ку, — деди Қозим астойдил куюниб.

— Бюрода муҳокама қилинавериб этим ўлиб қолган. Икки марта ҳайфсан ҳам олганман. Манга шу бор учун ҳам кўп марта муҳокама қилишган.

— Правлениеда нима гап бўлди? — қизиқсинди Қозим.

— Колхознинг ҳамма сир-асроридан хабардор бўлиб қоляпсиз. Шуниси сал хавотирли. — Назар сассиз кулди. — Ҳамма гапни ёзавермайсиз-ку, тўғрими? — у каравотни ғижирлатиб ёнбошлади. — Алиматни бош агрономликдан олиб, бригадирликка қўйдик.

— Бунақада унинг баттар тили узун бўлмайдими?

— Дод дейишга дейди. Лекин бўйнида илллати бор.

Буни яхши билади. Аслида у бригадирликка ҳам яроқсиз. Бу қароримни Нусрат Валневичга ҳам айтдим,— Назар кескин ҳаракат билан столдаги ғўза шохчаларини олди.— Мана буларни қаранг. Минг марта тайинлаганман, кўз-қулоқ бўлиб туринг, одамлар ғўзани чилпиб, ариқ ичига ташлашмасин, этакка солишсин, деб. Йўқ, яна бояги-боягича... Ғўзанинг чилпиб ташланган учки қисмида зараркунандалар тухум қўйган бўлади. Агар уни даладан чиқариб ташланмаса, эртагаёқ ғўзага хурж қилади. Агроном бўла туриб шунга ақли етмайди,— у ғўза шохчаларини жаҳл билан столга отди. Негадир мушти билан каравот қиррасига гурс-гурс уриб гапирди.— Биласизми, ишлаб чиқаришни фидойи таъб мутахассислар бошқариши керак. Шундагина одамлар унинг ишидан наф кўришади. Алиматга ўхшаганлар юришади гўрсўхталик қилиб... Бунақалар қорни тўйганига хурсанд.

Назар яна чойнакдан чой ҳўплади. Ёстиқни ёнбошига тортиб ўрнашиброқ олгач, оҳиста гап бошлади.

ИККИНЧИ ҲИКОЯ

«Волга»дан олдинма-кейин Назар, Ҳайдар, Алимат ҳамда бригадир Тўлқин тушди. Назар йўл четидаги тутларни оралаб ўтди-да, ўқариқда тўхтади. Даланинг ҳар жой ҳар жойида машъала ёниб турар, уларнинг лопиллаб ёниши кеча зулматини янада қуюқлаштириб кўрсатарди, аини вақтда юракка ғулу соладиган совуқ бир руҳ кашф этарди.

— Арвоҳларга чироқ ёқишингизни ҳалиям қўймабсиз-да,— деди Назар Алиматга юзланиб.

— Азалий кўрсатма шундай-ку,— ажабланиб елка қисди Алимат.

— Бу нарсанинг нечоғли зарарли эканини биласизми?

— Билмасам,— Алимат яна елка қисди.— Зарари бўлса шўнча пайтдан бери қўлланармиди?

— Агрономсиз-ку, билишингиз керак,— деди Назар овозидан заҳар томиб.— Эшитмаганмисиз, нурга ғўза зараркунандаларидан кўра фойдали ҳашаротлар ўч бў-

лишади. Айниқса, олтинкўз, яйдоқчи... Олтинкўзни дала табиби дейишади, биласиз-а?

Алимаат нимадир деб гўлдиради. Қоронғида унинг юзини кўриб бўлмасди. Бу суҳбат унга ёқмаётгани, шу топда ҳар қандай ҳашаротнинг тухумини қуритиб, раиснинг таънаю-маломатларидан қутулишга тайёрлиги сезилиб турарди. Афсуски, бунинг иложи йўқ. Назар жудаям боши оғримаган одам экан. Бошқармада ишлаётганида ҳам ҳадеб ақл ўргатавериб миясини ачитган эди. Энди ўзим хон бўлдим деб одамларни ётиб ухлагани ҳам қўймайди, шекилли.

— Биз пахтани ўқиганмиз, ерни ўқиганмиз, Назаржон. Ҳеч ким ҳашаротдан гапирмаган. Бу нарсаларга ақлим етмайди,— деди Алимаат ҳам тўнглик билан.

У кинояли гап қиламан деб хатога йўл қўйди. Назарнинг баттар тилини қичитди.

— Ерни ўқиганмиз денг,— истехзоли кулди Назар.— Хўп, яхши. Айтинг-чи, ҳозир ерларимизнинг аҳволи қанақа? Қайси бригаданинг ери захкашу қайсининики сувни кўпроқ талаб қилади?

Далада-узоқ вақт ишлаган одамга бундай савол ҳақорат бўлиб туюлади. Алимаатнинг ҳам ўзига яраша иззат-нафси бор. Назарнинг худди уни мазах қилгандек қаёқдаги бўлмағур нарсаларни сўраши малол келиши табиий эди.

— Мени ёш бола қилманг, раис,— деди Алимаат оғриниб.— Ўзимизга яраша ақлимиз бордирки шунча йилдан бери ишлаб келаётгандирмиз.

Саволидан оғрингани Назарнинг ғашини келтирди. Уйда нечта сигиринг бор, демади-ку, ишга тааллуқли нарсани сўради. Қолаверса, бошлиқ бир нарсани сўрагандан кейин, қўл остидаги одам жавоб беришга мажбур.

— Мен хафа бўладиган гап сўраётганим йўқ. Ерларнинг аҳволини билиб олмоқчиман.

Бу гапдан Алимаат баттар ранжиди. Ўзини атайин қийин-қистовга олинаятгандек сезди.

— Ижикилайверинг-чи, қани охири нима бўларкин,— Алимаат четга ўгирилиб тупурди. Аслида у сўкинмоқчи эди-ю, базўр ўзини тийди. Бу бола билан сал ўйлашиб муомала қилмаса бўлмайдиганга ўхшайди. Раис бўлмасиданоқ қандай қилиб данғиллама иморат қургансан, деб суриштиришга тушди. Энди ҳаша-

рот дейди, ернинг аҳволи қандай дейди. Ҳе, ўргилдим, ҳашаротингдан...

— Ижикилаганимда менга сизнинг амалингиз керак эмас. Тортиб олиб берадиган оға-иним йўқ.— Назар ўқ-ариқдаги машъалани суғуриб олиб тупроққа булғай бошлади.— Билишингиз керак бўлган нарсани сўраяпман. Менга ҳисоб беришга мажбурсиз.

Алиमत қоронғида куйган теракдек серрайиб турарди. Унга раиснинг муомаласидан ҳам кўра, машъалаларни ўчираётгани қаттиқ таъсир қилди.

— Бундан кейин машъаласиз пахта ўстирамиз. Негалигини эрталаб айтаман. Ҳов анови, четдаги битта машъала қолади.— Назар шерикларига юзланди. Қолган машъалаларни йиғиштиринглар.

Ҳайдар билан Тўлқин итоаткорона ишга киришишди. Бироқ Алиमत ҳамон жойида серрайиб турарди. Назарга унинг миқ этмай туриши ёқмади. Бирдан ғазаби келди.

У ҳали ёш, ғурури кучли. Болаларча бир ўжарлик билан ўз гапини ўтказишга майли зўр. Шунинг учун ҳам ҳозир Алиमतнинг пинак бузмай туриши қаҳрини келтирди. Аммо бақириб юборишдан ўзини тия билди.

— Ғўзани ҳашарот босса, энди мен жавоб бермайман,— деди Алиमत ёқимсиз овозда.

У узун қўлларини саланглатганича пахтазор оралаб кетди. Биринчи дуч келган машъалани жаҳл билан суғуриб олди-да, ерга урди. Ёғочнинг учига ўралган латта титилиб, ловиллаб алангалаганича атрофга сочилди. Нарироқда юрган Ҳайдар хавотирланиб қараб қўйди. У раис билан бош агроном ўртасида жанжал чиқиб кетишидан қўрқарди. Йўқ, раис ўзини кўрмаганга олди. Фақат машъалаларни ўчириб бўлишгач, чала қолган гапни қўзғади:

— Бояги гапимга жавоб бермадингиз-ку, Алиматака.

Алиमत гап-сўзсиз машинага чиқиб ўтирди. Шу топда у бирор савлога жавоб бериш тугул, умуман, чурқ этиб оғиз очишни ҳам истамасди.

— Гапира қолсангиз-чи, аччиқичак қилмай,— деди Ҳайдар биринчи марта зардаси қайнаганини намоиш этиб.

Алиमत унга еб қўйгудек бўлиб олайиб қаради.

— Ҳа, а, сизга нима... Гапираман...— у олдинда ўтирган Назарнинг боши оша йўлга қараганича шамоллаганга ўхшаш овозда тўнғиллади. — Қақир томонга икки юз гектар ер кўли билан уч марта сув ичади, бўлмаса икки марта зўрға эплаштирамиз. Лекин ери яхши. Сув бўп турса, тузуккина пахта олса бўлади. Ихм-м... ихм-м... «Ғалаба» колхозига туташ ерлар сал захкашроқ. Бироқ шу пайтгача ҳеч ким нолимаган. Пахта униб турибди.

— Сал эмас, анчагина зах у ерлар, Алимат ака,— гапга аралашди Тўлқин.— Агар захини қочирадиган бирон йўл топилмаса бўлмайди. Ғўза чанқаб сув ичмайди. Ер берч бўлиб ётади.

— Сен ўз бригадангни бил,— Алимат уни силтаб ташлади.— Бошқаларнинг ишига тўмшуғингни суқма. Зах қочириш учун тўртта зовур қаздириб қўйибмиз, бўлади.

— Жами, зовурларнинг узунлиги қанча?— йўлдан кўз узмай сўради Назар.

— Билмадим, ҳисоблаб чиқмаганман,— мужмал жавоб берди Алимат.

— Йигирма икки километр,— деди Тўлқин. Алимат унга олайиб қўйди.

— Агар эни ўн беш метр деб олсак, ўттиз уч гектар ер бўладими?— ҳамроҳларига савол ташлади Назар.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Алимат пишқириб қўйди.

— Агар зовурларнинг ўрнига ёпиқ дренаж қилсакчи.— Назар орқасига ўгирилди. Тўлқиннинг кўзидагина қизиқиш ифодасини кўрди. Ҳайдарнинг кўзлари жонсарак боқар, Алимат совуқ хўмрайиб ўтирарди.— Сиз нима дейсиз, Ҳайдар ака?

— Мен нима дердим,— деди Ҳайдар раисга қарамасликка уриниб.— Мана, агроном гапирсин...

— Мунча менга ёпишиб қолдинглар,— Алимат бирдан туюқди. — Нега ҳамма нарсани мен билишим керак.

Назар Алиматнинг бўғилишига парво қилмади. Бамайлихотир чўнтагини ковлаштириб сигарет олди. Худди шундай бамайлихотирлик билан тутатди. Тутунни лабини бир четидан пуфлаб чиқараркан, шофёрга юзланди.

— Тўртинчи бригадага ҳайда. Сувчилардан хабар олиб ўтамиз. Кеча борсам чодир тикиб олишибди. Буз-

дириб ташлаган эдим. Кўрайлик-чи, бугун нима қилишаётган экан. Пахта очилмагунча сувчи уйқу бетини кўрмаслиги кераклигини билишмайди шекилли.— Назар сигаретни босиб-босиб тортди. Яллиғланган чўр шуўласида унинг калта, дағал бармоқлари қип-қизариб кўринди. У Алиматга қадалиб туриб, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапирди.— Сиз эртадан бошлаб дренаж билан шуғулланасиз. Бошқармадагилар билан маслаҳатлашиб кўринг, сельхозтехникадагилар билан гаплашинг, қурилиш ташкилотларига учрашинг. Ун кун ичида шу нарсани ҳал қилиб, менга натижасини айтинг.

— Назаржон, бу ахир...— Алимат кўнглидаги гапни очиқ айтолмай гўлдиради.— Ҳолва деган билан оғиз чучийвермайди.

— Сиз чучитинг,— Назар сигарет қолдигини ташқарига чертиб юборди. Ерга тушган сигаретдан майда учқун сачради.— Бўптими?

Машина кенг даланинг этагига келиб тўхтади. Чап томонда чуқур зовур. Зовур тубидаги сув ой нурида симобдек йилтираб кўринади. Сийрак ўсган қамиш оҳиста шитирлайди. Назар зовур ёқалаб кетаверди. Қолганлар ҳам унга эргашди. Уқариққа етишгач, нах-тазор ичкарисига юришди. Эгатлар орасида милтиллаган нур у ердан бу ерга кўчиб юарди.

— Акрам ака!— деб чақирди Назар.— Раис келди. Пешвоз чиқмайсизми?

← Кетяпман, жонингизга тасаддуқ,— қоронғилик қаъридан Акрам миробнинг ўспиринники сингари тиниқ овози эшитилади.— Машинангизнинг чироғиданоқ таниганман.

Фонус тобора яқинлашиб келар, Акрам миробнинг қадам товуши кеча сокинлигида гурсиллаб эшитиларди. Ниҳоят зулумот ичидан лоп этиб унинг оқ яктаги кўринди.

— Чодир йиғиштириб юрибсизми дейман-а,— кулиб сўради Акрам мироб. — Аркони давлатингиз ҳам ёнингизда.

— Булар қош қорайди дегунча иссиқ ўринга кириб олиб жуда мазахўрак бўлиб қолишган экан. Уйқусини қочиряпман.

Назарнинг гап оҳанги ҳамроҳларига оғир ботди. Ҳайдар одатдагидек эътироз билдиришга журъат этолмади, аммо Алимат пўнғиллади.

— Сиз келмасдан илгари ҳам пахта экиларди, Назаржон.

— Шунақами?— Назарнинг пешонаси тиришди. У Алиматнинг жигига тегаётганини билса-да, яна саволга тутди.— Ундай бўлса айтинг-чи, гўзанинг ҳосилдорлигини оширишда сувчининг ҳам хизмати борми?

— Мен сувчиликка ўқимаганман,— чўрт кесди Алимат.

— Агроном ҳаммасини билиши керак эмасми?— Назар истеҳзоли кулди.— Қани, Акром ака, ўзингизни бир мақтанг. Бу акам эшитиб қўйсин.

— Қизиқмисиз, Назаржон, биладилар,— деди Акром мироб ноқулай аҳволда қолиб.— Бу тўғрида кўп гаплашганмиз.

— Айтаверинг яна бир қайта эшитиб қўяйлик,— Назар чўкка тушиб ўтирди. Акром мироб ҳам чўккалаб, Алиматни кўрсатиб им қоқа бошлади.— Сиз унақа имламанг. Мен бирон шумликни бошлаб юрганим йўқ. Гаплашиб, суриштириб, ким нимага қодирлигини билиб олмоқчиман. Бунинг ёмон жойи бўлмаса керак.

— Отангизга балли,— қуллуқ қилгандек кўксига урди Акром мироб.— Раис кимнинг қанақалигини билмаса бўлмайди.

— Яна бир гап бор. Яхши гапнинг такрори эзгуликка йўл очади, дейишади.

— Гапга ҳам чечансиз-да, Назаржон,— Акром мироб томоқ қирди. Даханини уқалаб, эзгилади.— Нима десам экан... Қизиқ бўлди-ку, а... Аслида бу ҳамма биладиган гапу айт деб қисталанг қилганингиздан кейин айтавераман-да. Гўзани айни ташна бўлиб, барги қорайиб, сал сўлинқирай бошлаганда суғориш керак,— у атрофидаги одамларга қараб қўйди. Ҳаммага маълум бу гапни айтганидан хижолат чекди. Аммо раиснинг амри вожиб.— Уста сувчи гўзанинг ҳосил шохлари орасини яқин қилиб ўстира билади.

— Бу қанақа бўлади?— шошиб сўради Тўлқин. У аллақачон этигининг қўнжидан букланган дафтарини олиб улгурган, фонус яқинида чордона қуриб ўтирарди.

— Пастдаги уч-тўрт шохининг ораси яқин, ўртароқдагиларнинг ораси узоқроқ, уч қисмидагилар яна зичроқ жойлашган бўлади-да, ука. Ўзингиз яхши биласиз-ку.

Тўлқин унинг айтганларини шоша-пиша ёзаркан, миёнида кулимсираб қўйди.

— Дипломнинг уйи куйдими, Тўлқин,— дея унга тегиши Назар.

— Гапирманг, ака. Биз ҳам юрибмиз-да ўқиганмиз, ҳамма нарсани биламиз, деб.

— Шу нарсани ҳам билмасангиз қандай қилиб диплом олгансиз, Тўлқинжон,— астойдил ажабланиб сўради Акром мироб, сўнг ҳазиллашиб қўшимча қилди.— Бўлмаса институтда ўқиш ҳам бизнинг эски раисга дастёрчилик қилишдай гап экан-да.

У ўз гапидаш завқланиб кулди. Алиматнинг қовоқтумшуғи баттар осилиб кетди.

— Зовур ёқасидаги учта ариқнинг суви сал кўпайиброқ кетибди чамамда, Акром ака,— деди Назар машина томон юраркан.

— Шундайми... ҳозир кўрамиз,— Акром мироб илдам юриб раисга етиб олди. Бошқалар эшитмасин учун энгашиб қулоғига шивирлади.— Ўғилча хизмат қилаётган ҳарбий қисмдан хат келди, Назаржон. Дуруст хизмат қилаётган экан, ота ўғил. Раҳмат айтишибди.

Акром мироб қўйнидан қийиқ чиқарди. Шошилмай очди-да, тўрт букланган қоғоз олди. Қоғозни раисга узатаркан, фонусни унга яқин тутди. Назар хатга тезгина кўз югуртирди.

— Зўр-ку,— деди илжайиб турган Акром миробнинг тўшига оҳиста уриб.— Қачон эрийсиз.

— Кечаёқ битта қўй атаганман. Ҳозир борсангиз ҳам майли. Фотиҳа берсангиз, бас. Юртга ош бераман.

— Қўйни семиртираверинг. Ошни ўғил келганда берасиз.

— Ҳеч бўлмаса шу хурсандчиликка бир пиёла чой ичгани киришлар,— деди Акром мироб қўлини кўксига қўйганича.

— Бўпти, эртага кутинг бўлмаса.

...Улар идора олдига етиб келишганда тонг ёришиб қолган эди. Назар машинадан тушибоқ меҳмонхона томонга йўналди.

— Қолган гапларни ёниқ қолган машъала олдида, соат еттида гаплашамиз,— деди у ҳамроҳларига қарамай.

— Қизиқмисиз, Назаржон,— Ҳайдар эътироз билдиришга журъат этди.— Ҳозирнинг ўзида беш бўлиб қолди-ку. Қай пайтда ухлаймиз?

Назар тўхтади. Машина атрофида турган уч киши-

ни тезгина кўздан кечирди. Улар қаттиқ толиқишган эди.

— Машинада ухламай нима қилдинглар?

— Машинада ухлаб бўладими, Назаржон,— бу сафар Ҳайдарнинг овози бўшашиброқ чиқди.

— Бўлади,— деди Назар чўрт кесиб.— Бундан кейин машинада, юрган йўлингизда ухлашни ўрганасиз. Пахтанинг иши айни қизиган пайтда қайси раҳбар чўзилиб ухлаб ётади.

...Назар бир жуфт каравот қўйилган меҳмонхонанинг эшик, деразаларини ланг очиб юборди. Ҳонага муздек ҳаво ёпирилиб кирди. Дераза пардасини кўпчитиб, учириб ўйнай бошлади. Назар этигини ечибоқ каравотга чўзилди. Қўлларини жуфтлаб бошининг тагига қўйганича шифтга тикилди. Бугунги кечанинг таассуротлари кўплигидан мияси торс ёрилгудек бўлар, у эзилган бир аҳволда бўшашиб ётарди. Озгина мизғиб олиши керак. Озроқ ухласа бутун чарчоқлари ёзилиб кетади. Айтмоқчи, Ҳайдарга сал қўполроқ гапириб юбормадимми? Шунақа бўлди шекилли. Узиям мижғовгина одам экан. Алимат-ку, бамисоли тўнка. Тавба, шу фаҳм-фаросати билан қандай қилиб агроном бўлиб юрибди. На зовурнинг ҳисоб-китобини билмаса, ҳатто ерларнинг мелеоратив ҳолати билан ҳам тузукроқ қизиқмаган. Сувнинг аҳамиятини ҳам билмайди. Э, тўхта, бу Акром мироб бало экан-ку. Уста сувчи ҳосил шохларининг орасини яқин қилиб ўстира биллади, дедими? Бу гапни у ҳам биринчи эшитиши. Сувчиларни йириб суҳбат ўтказиши керак экан. Акром миробнинг тажрибаларини оммалаштириш зарур.

Назар кўзи илинганини сезмай қолди. Қанча ухлаганини аниқ билмайди. Бир чимдимгина уйқусида ҳам безовта ётди. Туш кўрибди. Эмишки, Алимат зах қочирадиган зовурнинг ичига тушиб олиб, ҳадеб Назарга балчиқ отармиш. Қўланса ҳидли шалтоқ лой унинг юзига келиб тегармиш. Артай деса ҳеч қўлини кўтаролмасмиш. Шу пайт қаердандир комсорг қиз Мунира пайдо бўлибди. Бўй-бастаи ҳаётдагининг бутунлай акси — худди ўқлоғидай узун эмиш. У косовдек дағал қўллари билан унинг юзидаги шалтоқни сидириб ташлармиш. Назар қизнинг қўлини қайриб ташламоқчи бўлармиш, бироқ аъзойи бадани шол эмиш. Алимат эса зовур тубида туриб, худди чинқирганга ўхшаш овоз билан кулармиш.

Назар мана шу чинқириқ кулгудан уйғониб кетди. Чинқириқ кулги машина сигнали экан. Қўллари увушиб қолибди. Беихтиёр юзини сийпади. Топ-тоза. У даст ўрнидан турди-ю, соатига қаради. Чорак кам етти. Электр устарада соқол олди. Қўйлагини янгилади. Қаравотнинг оёғига осиб қўйилган пайпоғини кийиб, этигини тортди. Бадқовоқ шофёр уни кўриб пўнғилаб қўйди. Афтидан салом берди шекилли. Назар орқа ўриндиққа ўтираркан:

— Биринчига,— дея фармойиш берди. Яна юзини сиририб қўйди. «Қизиқ, нега бундай туш кўрди экан-а?»

Назар етиб келганда ҳамроҳлари ҳамон липиллаб ёниб турган машъала атрофида ўтиришарди. Учалови ҳам тез-тез эснар, қўйиб берса шу ернинг ўзидаёқ ётиб ухлашга тайёр эди. Алиматнинг сўлғин юзи узун тортиб кетганга ўхшар, кўз остилари халталашиб қолган. Унинг кайфияти нохушлиги, бу ерга ўлганининг кунидан келганлиги, имкони бўлса қурт-қумурсқани кўрсатгани чақирган тентак раисни, озиқ тишининг орасига олиб фарчча-фарчча чайнаб ташлашга тайёрлиги авзойдан кўриниб турарди. У қовоғини уйғанича ер остидан раисга олаярди. Ҳайдар совқотгандек шумшайиб олган, елкалари қисилган, бечораҳол эди. Фақат Тўлқин тетик.

— Ҳа, жуда нашъанглар паст-ку,— иложи борича қувноқ гапиришга тиришди Назар.— Ҳечқиси йўқ. Яна икки кеча тонг отгунча дала кезсак ўрганиб қоласизлар. Қани, бошладикми? Мен олтинкўзни, Ҳайдар ака, сиз хонқизини, ўртоқ агроном, сиз яйдоқчини, Тўлқин, сиз бошқа қолган ҳашаротларни терасиз.

Назар машъала ёнига чўнқайиб, ниначининг қанотларини эслатувчи нафис зангори қанотчаларини жуфтлаб ётган олтинкўзларни тера бошлади. Бир, икки, уч... ўн, йигирма... ўттиз беш... У ҳисобдан адашиб кетди. Қайта санади: етмиш олтига. Епирай! Ҳар битта машъалда шунча олтинкўз қирилса, далада битта ҳам фойдали ҳашарот қолмайди-ку.

— Бўлдингизми?— деб сўради Назар ҳовучидаги ҳашаротларни нима қиларини билмай турган Ҳайдардан.— Нечта экан?

— Уттиз тўққизга.

— Сизники-чи?— Назар Алиматга юзланди.

— Қирқ еттита.

— Мен ўн битта қўнғиз тердим.

— Энди нима демоқчилигимни тушунгандирсиз, ўртоқ агроном,— Назар машина томон юрди.— Бундан кейин биронта машъала ёқилганини кўрмай.

— Барибир бу ҳашаротлар заҳарли дори сепилганда қирилиб битади-ку,— дея пўнғиллади Алимат.

— Бундан кейин иложи борича заҳарли дорини кам ишлатамиз,— Назар тўхтаб, ҳамроҳларига юзланди.— Одамга зарари тегмайдиганларини топиб қўллаймиз.

— Ҳали бундай дорилар яратилгани йўқ, раис.

— Ҳаётдан орқада қолибсиз, Алимат ака,— Назар яна тез-тез юриб кетди.— Умуман, ўз қорингизу қадрингиздан бўлак нарсани ўйламас экансиз. Билмайсизки, ҳаётдан орқада қолган, ўзидан бошқа ҳеч кимни ўйламайдиган, жон койитиб меҳнат қилмайдиган одамнинг қадри бўлмайди.

— Ҳақорат қилманг, раис, амакингиз тенги одамман.

— Сиз мендан ўпкалайверманг, Алимат ака,— деди Назар машинага ўтираётиб.— Кеча айтдим-ку сизда хусуматим йўқ, деб. Амалингиздан ҳақ олмайман. Бирга ишлашамиз. Фақат аравани ҳаммамиз барабар тортамыз. Тортолмасангиз, ёнингизга қирамыз. Мана, партком бор мадад берадиган. Агар бўйинтуруқ кийишдан ор қилсангиз, унда бошқачароқ гаплашамиз. Бор гап шу.

— Сизники нуқул пўписа экан-да,— Алимат сал юмшаганини билдириб ҳазиллашмоқчи эди, бироқ ҳазили қўпол чиқди. Юзи баттар тундлашди.

— Қолхозда икки йилдан бери агроном-энтимолог штати бўш экан. Шу ишга Тўлқинни қўймаймизми, Ҳайдар ака?— Назар орқага ўгирилиб партком секретарига қаради.

Ҳайдар бир зум кўзларини пирпиратиб турди-да, лабларини бир-икки бор қимирлатди. Шундан кейингина тилга кирди.

— Мана ўзидан сўраб қўя қолайлик.

Кутилмаган бу гапдан Тўлқин ноқулай аҳволга тушган, қулоқларигача қип-қизариб ўтирарди.

— Ўзини қўя туринг,— деди Назар унинг гапини бўлиб:— Ўз фикрингизни айтинг. Шу ишга қўйсак унда далай оладими?

— Жуда қизик бўлди-ку, Назаржон...— Ҳайдар қўларини уқалаб, кўзларини пирпиратди.— Бу гапни олдин ўзимиз холироқ гаплашиб олсак бўлармиди?

— Нега энди хуфня гаплашишимиз керак. Рост гапни юзига айтсангиз яхши эмасми? Қўлидан бирон иш келса келади, бўлмаса йўқ, деб. Ўзига ҳам яхши. Қимлигини, ниманинг уддасидан чиқишини биллиб олади.

— Ҳа, албатта, албатта...— ҳозиржавоблик билан бош ирғади Ҳайдар.— Тўлқинжон яхши йиғит. Агрономлик дипломи ҳам бор...

— Худо хайрингизни берсин, дипломини қўя туринг.— Назарнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.— Бўладими, йўқми?

— Бемалол уддалайди. Институтни тамомлаган, олий маълумотли...

— Сиз нима дейсиз, Алимат ака?

Алимат даров жавоб бермади. Анчагача тараддудланиб, гоҳ тилини тишлаб, гоҳ лабини қимтиб ўтирди. У Тўлқиннинг бригадирликдан кўтарилишини сира истамасди. Уни ўз ўрнига биринчи даъвогар деб билар, шу боис унча хуш кўрмасди.

— Ўзингиз биласиз, раис,— деди истар-истамас.— Одамларни сиз ишга тайинлайсиз.

— Сиз-чи? Сиз нима қиласиз?

— Бизми?.. Биз сизнинг топшириқларингизни бажарамиз.

Назар шартга орқасига ўгирилди.

— Ҳе, одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши. Гапларингиздан мағзава ҳиди келади-я.

— Назаржон...— Ҳайдар келишувчилик қилиб унинг елкасига қўлини қўйди.— Қизишманг.

Назар чиндан ҳам қизишиб кетганини сизди. Бунчалikka бормаслиги керак эди. Ҳар ҳолда раис... Ҳамма билан кекирдек чўзиб гаплашаверса, биров уни сариқ чақага олмай қўяди.

— Менинг ўзимдан ҳам сўрайсизми, Назаржон ака?— деди Тўлқин кулиб.— Балки мен рози эмасдирман.

— Рози бўлмайсиз-а,— Назар бирдан очилиб жилмайди.— Бригадирликдан агрономликка кўтарилсангиз жон дерсиз.

— Йўқ,— деди Тўлқин бош чайқаб.— Бригадирлик тайин амал. Фалон гектар ерга эгасан, фалонча одамга бўшсан. Агроном-чи? Ю-юрэди, ҳай, ундай қилма, ҳай,

нега кўрсатмани бажармаяпсан, деб. Биров унинг гапини бир тийинга олмайди. Бригадирлар-ку, фақат раис билан гаплашишади.

Назар чуқур тин олди. Рост, Тўлқиннинг гапида жон бор. Бошқармада ишлаганида ўзининг бошидан ўтган. Колхоз раиси аралашмагунча агрономнинг гапига ҳеч ким қулоқ солмайди. Шундан агрономларнинг бригадирча ҳам обрўйи йўқ. Кўп жойларда ҳатто партком секретарлари ҳам раиснинг соясида йўқ бўлиб кетган. Мана, Ҳайдар ҳам шунақалардан бири. Ўзининг қадрини билмайдиган, талашиб-тортишмайдиган одам. Худди айб иш қилиб қўйган боладек мўлтираб тураверади. Неча марта силтаб ташлади. Лекин таъсир қилмаяпти. Сиз менинг амру фармойишим билан ишламанг, менга йўл-йўриқ кўрсатинг, маслаҳат беринг, деб ҳам кўрди. Йўқ, барибир ўша-ўша. Кўзларини пирпиратганича, қўл қовуштириб тураверади. Унинг мана шу одатини йўқоттириш керак.

— Эртага кечки поезд билан Тошкентга жўнайсиз. Қишлоқ хўжалиги институтига бориб, колхозда биологическая лаборатория қуриш ҳақида гаплашиб келасиз,— Назар ойнадан бошини чиқариб, культивация қилинган жўякларга қаради. Бир-икки бор танглай қоқиб, бошини ичкарига олди.— Фойдали ҳашаротларни кўпайтириш йўллари билиб оласиз. Бўптими?— у сигарет тутатди. Ёниб турган гугурт чўпини икки бармоғининг орасига олиб айлантириб ўйнади. Аланга бармоқларини куйдира бошлагандагина ташқарига отиб юборди.

— Мен ҳали агрономликка тайинланганим йўқ-ку,— Тўлқин бир оз тарадуланиб, лекин мамнуниятини яширолмай илжайиб гапирди.— Сиз менга топшириқ ҳам бериб бўлдингиз.

— Тайинланасиз,— чўрт кесди Назар.— Кечқурун правление йиғилишида гаплашиб оламиз. Бугунча бригадангиздаги ишларга қаранг. Культивация қилинган ерларга бир одам қўйинг. Жўякма-жўяк юриб, тупроқ кўмиб қолган уруғ барглари очиб, йиқилиб қолган кўчатларни тиклаб чиқсин.

— Хўп.

— Нега бундай деяётганимнинг сабабини биласизми?

— Биламан. Уруғ барг шикастланмаса ҳосилдорлик анча юқори бўлади.

— Бўлмаса нега илгари шундай қилмагансиз?

— Бундай кўрсатма бўлмаган-да...

Назарнинг энциси қотди. Кечагина институтни тугатиб келган йигит ҳам мустақил яшашни, ўзича бирор ишга жазм қилишни билмайди. Тавба!.. Нега шундай экан-а? Маъсулиятдан қочишармикин? Ахир билган нарсасини амалга ошириш учун уринмаслик гуноҳи азим-ку.

Унинг индамай қолганини Алимат ўзича тушунди. Мум тишлаб қолди-ку, деб ўйлади. Бизнинг ўрнимизда бўлганимизда шундай жимгина юрган бўлардинг. Раис бўлиб олиб, оғзингни тўлдириб гариллайсан-да... Кўрамиз, қачонгача ўпкангни қўлтиқлаб югураркансан. Алимат шундай деб ўйлади-ю, лекин Назар бошлаган ишлар ёмонликка олиб бормаслигини англаб турарди.

Назар колхоз идораси олдида машинадан тушди-да, ҳамроҳларига қарамай ичкарига юрди. Ним қоронғи йўлакка киргач, бирдан кўзлари жимирлаб, ҳеч нарсани кўрмай қолди. Пайпасланиб уч-тўрт қадам юрди-да, чап томондаги эшик тутқичини ушлаб тўхтамоқчи бўлди. Аммо эшик очилиб кетди. Хона тўрида алланималарни ёзиб ўтирган атлас кўйлакли қиз бошини кўтариб қарайди. Унинг кулча юзи тиниқ, сал хуморлашиб турадиган кўзлари кишига хотиржам, ишонч билан боқарди. Офтобда қорайган билаклари тирсиллаб турар, вужудидан соғломлик, навқиронлик ёғиларди. У эрталаб Назар тушида кўрган ўқлоғидек озгин Мунирага сира ўхшамас, ҳар қандай эркак бир қараганда суқи кирадиган жозибали қиз эди. Уни тамоман гўзаллар сирасига қўшиб бўлмас, пешонаси дўнгроқ, даҳани кулча юзига номуносиб тарзда каттароқ, паст бўйли эди. Фақат истараси иссиқ, нигоҳлари маъсума эди.

— Келинг, Назар ака, — Мунира ўрнидан тураётгани чинни гулдонга солинган бир жуфт атиргулни ўзи томонга қаратиб қўйди. Банди қорайган райхонни олиб ҳидламоқчи бўлди-ю, дарҳол фикридан қайтди. Чап кафтига урганича ўйнай бошлади. — Утиринг.

— Мен тасодифан кириб қолдим, — деди Назар бемаврид ташрифидан хижолат чекиб. — Халақит бермадимми?

Унинг бу гапи Мунирага бўлакча таъсир қилди. Иш хусусида эмас, атайлаб сени кўргани кирдим, дегандек туюлди. Юзига билинзар-билинмас қизил-

лик югурди. Кўзларини яширди. Бошини бир томонга хиёл огдирганича, райҳонни кафтига тез-тез ура бошлади.

— Яхшиям тасодифан кириб қолганингиз. Бўлмаса сизни комсомоллар хоҳасига қўй сўйиб ҳам олиб қиролмасдик шекилли.

Мунира кўзларини хуморлаштириб жилмайди. Лабиниң бир чети очилиб, бир жуфт тилла тиши ярқ этиб кетди. Азбаройи зийнат учун қўйдирилган тилла тиш унга жуда ярашган, жозибасини ошириб, янада кўзга яқин қилиб кўрсатарди. Назар ҳамон эшик тутқичини қўйиб юбормай ҳуши оғиб турарди.

— Сиз қўй сўймасангиз ҳам киравераман. Фақат чақирсангиз бўлгани.

Назар эшикни ёпаётганида олайиб ўтиб кетаётган Алиматга кўзи тушди. Аламзада бўлиб юрибди. Ишқилиб, эшикни ёпиб гаплашганини овоза қилмаса бўлгани...

— Чақирайлик десак ҳеч топиб бўлмайди сизни,— деди ўпкалаб Мунира. Унинг бир оз эркаланиб гинахонлик қилиши Назарга хуш ёқди. — Тонг отгунча партком билан агрономни машинангизда ўйнатиб юрасиз. Кундузи лойиҳачилар билан жанжаллашишдан ортмайсиз.

— Яхши эсга солдингиз, зудлик билан лойиҳачиларнинг бошлиғига учрашишим керак. Булоқ бўйига икки қаватли чойхона қурамиз десам, канал бўйига иморат солиб бўлмайди, деб кўнишмаяпти.

Назар шимининг устига тушириб юборилган оқ сурп кўйлагининг чўнтагидан сигарет қутисини олди. Бир дона сигаретни лабига қистириб, қутини столга қўйди. Гугурт чақиб бўлгач, кўзи билан кулдонни излади. Мунира китоб жавонининг устида турган кулдонни олиб, рансинг олдига қўйди.

— Комсомоллар билан гаплашишга яна вақтингиз йўқ экан-да.

— Нега энди, вақт топамиз,— Назар паға-паға тутунни қўли билан елпиб ҳайдаркан, кулимсиради.— Истасангиз сизни ҳам машинада катайса қилдираман. Бирга шаҳарга бориб келамиз. Лойиҳачиларга учрашамиз. Ҳар қанча гап бўлса йўл-йўлакай гаплашаверамиз.

— Бўпти,— Мунира ўрнидан турди. Ёйилиб ётган қозғоларини тезгина йиғиштирди.

Назар сигаретни кулдонга босиб эзгилади. Мунира билан олдинма-кейин бошлашиб ташқарига чиққач, машинанинг олд эшигини очиб, қизни ўтиришга таклиф этди.

— Йўқ, йўқ, мен орқада ўтира қоламан,— деди Мунира шошиб орқа эшикни очаркан.

— Бўлмаса бирга ўтирамиз.

Назар энгашиб машинага кираётганида қизнинг кўйлаги кўтарилиб, салгина очилиб қолган оппоқ болдирига кўзи тушди. Бадани жимирлаб кетди. Боя столдан анча салобатли бўлиб кўринган Мунира бурчакка қисилиб ўтирар, кўйлагининг енгини ёриб юборгудек тирсиллаб турган билагини, бўлиқ кўкрагини, юқорига тортилиброқ турган устки лабини уни дўндик қилиб кўрсатарди. Назар у билан бирга йўлга чиққанига афсусланди. Қиз бола бамисоли шайтон. Битта ишга билан одамнинг хаёлини алғов-далғов қилиб юбереди.

— Мана энди қулоғим сизда.

Мунира кўйлагини тиззаси устига тортиб сидирди. Тўзғиб пешанасига тушган соч толаларини бармоқлари билан тепага таради, аммо ўч-тўрт соч толасини атайлаб қолдирди. Парқ очилган жойидан то ўнг қошининг устигача тушиб турган соч толалари бир қарагандаёқ эътиборни тортарди. Балоғатга етган қизга пардоз-андознинг ҳожати йўқ. Ўзига салгина оро берса, дид билан кийинса бас, чиройи очилиб кетади. Мунира ҳозир айни шундай ёшда эди.

— Колхозимизда комсомол-ёшлар бригадаси тузсак, деган ниятимиз бор.

Мунира раиснинг авзойини кузатиб ўтирарди. Назарнинг кўзларига ўй чўкди. Демак у бундай гапни кутмаган. Охиригача эшитмасданоқ кесиб кўйиши мумкин. Сал тезроқ одам. Чиндан ҳам Мунира фикрини айтиб улгурмади.

— Бунга бирон эҳтиёж борми?— деб сўради Назар ўйчан.

— Бу усул ёшларда ўз кучига ишонч уйғотади,— Мунира худди мажлисда нутқ сўзлаётгандек кўтаринки руҳда гапира бошлади.— Бу бригада комплекс бригада бўлади. Ер ҳайдашдан тортиб, ҳосилни йиғиб-териби олишгача ёшларнинг ўзлари бажаришади. Бу уларни мустақилликка ўргатади.

— Биласизми, Мунираҳон, бу унча тўғри фикр

эмас,— деди Назар кўрсаткич бармоғи билан пешона-сини уқалай туриб.— Ҳозир шундақа бригадалар ҳақи-да кўп гапиришяпти. Лекин мен бунга қаршиман. Сабабини сўрайсиз-да, албатта. Ҳозир жавоб бераман,— у қизга тик боққанича шарт-шурт кесиб гапира бошла-ди.— Ҳамма ёшлар бир жойга жамланиб ишни дўнди-ришади. Бунга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Лекин улар барибир тажрибасизликдан қийналишади. Буниси аниқ, эътироз билдирмай қўя қолинг. Энди масаланинг ик-кинчи томони бор. Қолган бригадаларда аҳвол нима бўлади? Нуқул қари-қартанглару хотин-халаж билан иш битадимми?

— Шу пайтгача ёшларнинг хизмати ҳеч кўринмаяп-ти-да,— деди Мунира хиёл зардали оҳангда.— Ешларга на янги техника, на бирон мукофот тегади. Улар айни меҳнат қилиб, донг таратадиган пайтда кўллаб-қувват-лашимиз керакми, йўқми?

— Одам ном чиқариш учун яшамайди, Мунира-хон,— деди Назар ҳорғин оҳангда.— У бошқаларга ке-раклигини англаб етиши лозим. Меҳнатдан қочмаса, ҳар бир луқмасини ҳалоллаб еса шон-шухрат ўз-ўзидан ке-лаверади.

— Булар жуда чиройли гаплар, Назар ака,— деди Мунира истеҳзоли кулимсираб.— Лекин ҳозир модадан қолган деса ҳам бўлади. Биз йигирма биринчи аср бўса-ғасида турибмиз. Ҳозир ҳамма нарса аниқ, ҳисоб-китоб-ли бўлиши керак. Пешона тери тўқдингми, меҳнатингга яраша тақдирланишинг лозим.

Назар қизга қизиқсиниб боқарди. Наҳотки, у ҳам-ма нарсани шундай ҳисоб-китоблар асосига қурса. У ҳолда инсоний ранж-аламлар, эҳтирослар, ҳали куртак отмаган туйғулар ҳам пулга чақилиши керак. Йўқ, Мунира янглишяпти. Бу ўткинчи кайфият...

— Коммунизм деган жамиятнинг пойдевори виж-дон билан ҳалоллик бўларкан, Мунираҳон. У жамият-да ҳеч ким қилган меҳнати эвазига орден олмас экан. Фикримни тушунтиролдимми?

Мунира жим қолди. У йўл четида қатор саф чек-кан тутларга, уларнинг орқасидаги ястаниб ётган да-лаларга ўйчан тикилиб ўтирарди.

— Комсомолларингизни ҳамма бригадаларга тенг тақсимлаймиз. Биз ўшаларга таянишимиз керак. Тўғ-рими?— Назар қизнинг ўриндиқ суянчиғида турган қў-

лига оҳиста уриб қўйди. Унинг қўли момикқина эди. Назарнинг кўз олдига хотинининг серпай, дағал қўли келди. Яралганидан буён меҳнатдан бошқа ҳеч нарса ни кўрмаган, зийнат учун эмас, лоақал терини юмшатиш мақсадида ҳатто мойула сурилмаган бу қўллар аёллик нафосатидан маҳрум эди. Назар раис бўлганидан буён хотинини ишлатмай қўйди. Бироқ хотини эртадан-кечгача томорқадан чиқмас, мол-ҳолидан ортмас, яна бояги-бояги ўзига қарашга, лоақал кунда бир марта ойна олдига боришга вақт тополмасди. Ўзига оро беришни билмаган аёлнинг нафосати йўқолади. Бундай аёлдай эркак кишининг кўнгли совийди. Бора-бора унга эътибор бермайдиган, юриш-турйши, кайфияти билан қизиқмайдиган бўлиб қолади. Бу аёл киши учун энг катта бахтиқаролик. Шуларни ўйларкан, Назар оғир тин олди. Қизнинг момик қўлидан кўз узмаган ҳолда, бўшашибгина гапирди.— Техника тақсимотини ҳам ўйлашиб кўрамиз. Тақдирланишга келсак бу бамаслаҳат бўладиган иш.

— Афсуски, шу пайтгача бамаслаҳат бўлмаган.

— Ўтган гапларни қўйинг. Биз эртанги кун ҳақида кўпроқ ўйлашимиз керак.— Назар тасмадек чўзилиб ётган йўлга ўйчан тикилганича, такрор-такрор бош ирғади.— Комсомолларингизга муҳим бир топшириқ бор. Бу гапни уларга мендан кўра сиз айтганингиз яхши. Комсомолларнинг ташаббуси бўлади.

— Қандай топшириқ экан?— қизиқсинди Мушира.

— Янги қишлоқнинг лойиҳаси битай деб қолди. Пахтадан қутулгач, ёппасига қурилишни бошлаймиз. Лекин қишлоғимизга келадиган йўл йўқ.— Назар қизнинг ёқут кўзли зирагига боққанича гапирарди. Қиз унинг нигоҳини ҳис этар, бироқ ўзини билмаганга олаб ўтирарди. Афтидан бу чўрткесар, бир оз дағал йиғитнинг мана шундай мастона-мастона боқиши унга ёқарди.— Икки кун ҳацар қилиб йўлни кенгайтирсак, шағал тўксак. Бу ишда комсомоллар ташаббус кўрсатишса кўпчиликнинг дуосини олишади. Менимча, кўпининг олқиши ҳар қандай мукофотдан яхшироқ.

— Бу фикрни мен эмас, сиз айтяпсиз-ку, — деди Мушира ажабланиб.

— Баъзан шунақа хайрли ёлғон ишлатиб туриш керак,— муғомбирона кулимсиради Назар.— Бундай ёлғонлар одамларни кўп эзгу ишларга даъват этади.

— Сиз ҳам анчагина қув экансиз.

— Раис учун шунақа қувлик ҳам фазилат ҳисобланади.

— Ҳо-о...^{*} Мунира ўзини орқага ташлаб кулди. Унинг тикмачоқ кўкраклари билинар-билинемас титраб кетди. Лаблари кулгига очилганда бир жуфт тилла тишининг шуъласи остки лабига тушди. Бир чимдимгина шуъла унинг латофатини янада ошириб юборди. Назар унга қараб туриб беихтиёр ютуниди.

Улар лойиҳа институтининг область бўлимига қоқ пешинда етиб келишди. Лойиҳачилар тушликдан қайтиб, баҳайбат чинор остида гурунглашиб туришган экан. Ўрта бўйли, тепакал одам Назарга пешвоз чиқди. Бу бўлим бошлиғи эди.

— Мана лойиҳачи раис ҳам келиб қолди,— у Назар билан кўришаркан, пластмасса гардишли кўзойнагини олиб, кўзларини уқалади.— Ходимларимни хафа қилиб қўйибсиз-ку, раис.

— Мен-а?!— Назарнинг қошлари баланд-паст бўлиб кетди. Бирдан қизишиб гапира бошлади:— Неча марта айтганман-ку тўрт юзта коттедж ўрнига саккиз юз хонадонга мўлжалланган бир қаватли уйларни лойиҳалаштириб беринглар деб. Уларингиз бу лойиҳа мукофот олган, деб нуқул ўзларининг гапини маъқуллашади.

Бошлиқ истеҳзоли кулимсиради. Афтидан раиснинг бунчалар соддадиллик қилишини кутмаган бўлса керак, ажабланиб елка қисди. Сўнг гуноҳкорона оҳангда гап қотди.

— Орзуга айб йўқ... Лекин Бош план асосида қурилиш қиладиган колхознинг кассасида беш-ўн минг ортиқча пули бўлиши керак, раис.

Назар бошлиққа таянганвор нигоҳ ташлади. Унинг бу қарашыда, эҳ нодон, ким билан гаплашаётганингни биласанми, дегандек бир ифода бор эди.

— Эҳ-ҳа, ҳали гап бу ёқда денг...— Назар шимининг орқа чўнтагидаги дафтарча орасидан бир варақ қоғоз олди-да, бошлиқнинг нақ тумшуги тагига обориб кўрсатди.— Мана пул! Кўрдингизми? Давлатдан уч юз минг қарз кўтардик. Лойиҳа чизиб беришингизга шу етадимми?— У қоғозни буклаб чўнтагига солди.— Етмаса айтинг. Яна қанча керак? Лойиҳа чизадиган қоғозингизни ҳам пулдан қилдириб бериш қўлимдан келади.

Назар оғзини катта очганича яйраб кулди. Бошлиқнинг қўлини олди-да, кафтига тарсиллатиб урди. «Биру ноль», деди бошлиқни мум тишлатиб қўйганига мағрурланиб. Бошлиқ қизаринди. Дўнг пешонасига тер тепчиди. Дастрўмол билан юз-кўзини, калта бўйинини артаркан ясама кулди.

— Э, қизиқмисиз, Назаржон, бизга тўлайдиган пулингиз нима бўларди. Каттароқ бирор комиссиянинг зиёфатига сарфланадиганича ҳам пул бермайсиз.

Назар ҳушёр тортди. Бошлиққа снйчков боқаркан тўнғиллади.

— Тагдор гафларга уста экансиз-ку, ака.

— Йўр-э... Қўйсангиз-чи...— бошлиқ чайналди.— Лойиҳа ҳам ижод. Йигитларимнинг меҳнати қоғозда қолиб кетмасин дейман-да...

— Энди ходимларингизнинг меҳнати қоғозда қолиб кетмаслигига ишонгандирсиз,— деди Назар илжайиб,— Булоқ бўйига икки қаватли чойхона қурмоқчилигимни сизга айтган эдим-а. Лекин ходимларингиз буни лойиҳага киритишмаяпти.

Бўлим бошлиғи кўзойнагини тақди. Елкасини қисиб, қўлларини ёнбошига урди. Гўё ўзининг раис билан ҳамфикрлигини, аммо иложсизлигини ифодаламақчи бўлди.

— Мен ҳам ёрдам беролмайман. Тошкентдагилар билан маслаҳатлашдим. Канал бўйига биронта иморат қуриш мумкин эмас экан.

— Мабодо мен канал бошлиқларидан рухсат олсам-чи...

— Билмадим,— бўлим бошлиғи елка қисди.— Ҳар ҳолда рухсат беришмаса керак.

— Сиз ходимларингизга айтинг, чойхонани лойиҳага киритаверишсин. Мен рухсат оламан,— Назар хайрлашиш учун қўл узатди.— Вўпими?

Бўлим бошлиғи эътироз билдириб улгуролмади. Назар аллақачон машинага чиқиб бўлган эди. У Назарни тўхтатмоқчи бўлиб қўлини ҳаволатди-ю, аммо шу заҳотиёқ ёнбошига урди. Елкасини қисганича бино ичкаригига кириб кетди.

Машина серқатнов шаҳар кўчаларидан ўтиб, келган изига қайтди. Бадқовоқ шофёр йигит эрталабдан бери чурқ этиб оғиз очмади. У раис билан Муниранинг суҳбатига қулоқ солмас; ўз хаёллари билан банд бўлиб ўтирарди. Вақти келиб у ҳам Назарга ёрилиши ке-

рак. Унинг ҳам рансга айтиб, юрагини бўшатадиган, маслаҳат сўрайдиган гапи бор. Ҳозирча у тумшайганича машина ҳайдайди. Унинг қовоқ-тумшугига Назар заррача эътибор бермайди. Бу турқи совуқни йўқотсангиз-чи, дегувчилар ҳам бўлди. Назар кулиб, шофёрим ўзимдан ўтиб қаёққа борарди, деб қўя қолди.

— Сиз асли ҳарбий бўлишингиз керак экан,— Мунира узоқ чўзилган жимликни бузди. Унинг ҳумор кўзлари ўйчан боқарди.— Сиз билан гаплашишга ҳам қўрқиб қолдим.

— Нега энди?— кулимсираб сўради Назар. Қизнинг гапи унга ёқиб тушган эди.

— Сиз буйруқ беришни, ҳаммани ўз майлингизга бўйсундиришни яхши кўрар экансиз, — Қиз ҳамон ўйчан алфозда ўтирар, бояги қувноқлигидан асар ҳам қолмаганди. У Назарга чўчигандек қараб-қараб қўяр, кўнглида тушуниб бўлмас галати бир гашлик пайдо бўлганди.— Бировга ялинишга, илтимос қилишга бўйнингиз ёр бермас экан. Алимат тоғам айтганида ишонмаган эдим.

Назарнинг пешонаси тиришди. Наҳотки, Алимат билан муносабати шунчалик чигаллашиб кетган бўлса? Ахир ундан ортиқча ҳеч нарса талаб қилаётгани йўқ-ку. Фақат лавозими тақозо этган нарсаларни сўрапти. Билмаса, шу баҳонада билиб олсин, иш пухта бўлсин деяпти, холос. Наҳотки, буни ғайирликка йўйса...

— Қилаётган ишини тўғри деб билган одам ҳеч қачон бировга бўйин эгмаслиги керак, Мунираҳон. Менинг шиорим шу,— деди Назар бўғиқроқ овоз билан чўрт кесиб.

— Менга қаранг, Назар ака, канал бўйига чойхона қуриш шунчалик зарурми?— кутилмаганда сўраб қолди Мунира.

— Жудаям зарур,— Назарнинг кўзлари ёниб турарди.— Қурганда ҳам албатта икки қаватли қилиб қурамиз. Булоқнинг суви тушадиган ҳовузни кенгайтириб, атрофига чинор ўтказамиз. Чойхонага олиб борадиган узун йўлка қиламиз. Йўлканнинг икки четига, чойхона атрофига ҳам чинор экамиз. Чойхонани зўр усталарни топиб безаймиз. Одамлар бу ерга фақат чой ичгани эмас, маза қилиб дам олгани, табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлгани келишади.

— Сиз колхоз раисидан кўра эстетика муаллимига

Ўхшайсиз,— деди Мунира кулимсираб.— План ҳақида эмас, нуқул гўзаллик ҳақида гапиряпсиз.

— Деҳқон гўзалликнинг ҳамма турини яратади-ю, лекин булардан ўзи баҳра ололмайди. У пахтасини, тирикчилигини ўйлаб юраверади. Биз уни дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан ҳам баҳраманд бўлишга ўргатишимиз керак.— Назар завқ билан тўлиб-тошиб гапирарди. Шу пайтгача уларнинг гапига эътибор бермаган шофёр йиғит орқасига ўтирилиб қаради. Унинг тумшайган чеҳраси бир оз ёришгандек туюларди.— Бунинг учун аввало колхозчиларга замонавий жиҳозлар билан безатилган уй-жой қуриб беришимиз зарур. Зўр қилиб маланият уйи қурамиз. Ҳар хил тўғараклар очамиз. «Пахтакор» билан бас бойлашадиган футбол командаси тузамиз,— у қизнинг олд суячичқини тугтиб турган қўлини қисиб қўйди. Муниранинг қўлини ушлагандагина ўзининг қўли дағаллигини ҳис этди.— Буларни амалга ошириш учун сиз, сизнинг комсомолларингиз ёрдам беришади. Ҳали ишларимиз зўр бўлиб кетади. Бунга ҳеч шубҳа қилманг. Одам ҳаминша эртанги кунидан умидвор бўлиши керак. Шунда яшаш осон бўлади.

Мунира батамом гангиб ўтирарди. Назар унга бирдан ҳазм қилиб бўлмайдиган даражада кўп нарса айтиб юборган эди.

Мунира сут соғувчи қизларга учрашаман, деб ферма олдида тушиб қолди. Идора олдига етиб келишганда, шофёр тўсатдан ёрилди:

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим, Назар ака,— деди у иккала қўлини руль чамбарагига қўйганича бошини ҳам қилиб ўтираркан.

— Қулоғим сенда.

— Фақат кулмайсиз-да...

Назар елкасини учирди. Шофёрнинг олдиндан огоҳлантириб гапиршидан билдики, у кутилмаган бир нарса айтмоқчи.

— Қизиқмисан,— деди Назар.— Қуладиган гап айтсанг куламан-да.

Шофёр анчагина жим қолди. Афтидан у кўнглидаги гапини қай йўсин тўкиб солишни билмай қийналарди.

— Чол-кампирымни шаҳардаги касалхонага ётқишига ёрдам берсангиз...

Шофёр енгил тин олди. У кўнгли тубида оғир тошдек чўкиб ётган гапини ниҳоят тилига чиқара олди.

— Тишчиликми? Нима бўлган ўзи?

Шофёр уф тортди. Бошини янада қуйроқ эгди. Ғайри шуурий бир ҳаракат билан руль чамбарагини у ёқдан-бу ёққа айлантди.

— Куласиз-а...

— Эсинг жойидами?..— деди Назар аччиғланиб.— Ким куляпти?

Шофёр машина эшигини очди. Раисга ярим ўғирилди. Чўнтагини ковлаштира туриб сўради:

— Чексам майлими?

Назар бош ирғаб қўйди. Ўзи ҳам лабига сигарет қистирди. Шофёр гугурт чақиб тутди. Чекишишди.

— Армияга кетаётганимда ўнта товуқ олиб берган эдим, тухум қилиб турса чол-кампирининг бир кунига ярар деб,— шофёр хўрсинди. Учиб қолган сигаретни бармоқлари орасига олиб эзгилади. Қайтадан ўт олди.— Адирда деҳқончилик қилаётган Абдужаббор билан қўшимиз, биласиз-а. Шу десангиз, Абдужабборнинг хотини чатоқроқ. Улғудай кунчи. Адирда Рашид отанинг кампиридан бўлак хотин зоти йўғу бу эси наст эрини қизганиб икки боласи билан қапага бориб олибди. Уларнинг ҳам беш-ўнта товуғи бор эди. Улар бизнинг товуқларга қўшилиб донлаб юраверишибди. Бизнинг ҳовлидаги катакда тухумлайдиган бўлишибди. Чол-кампир қарашса уч-тўрт кунда бир челақ тухум йиғилиб қолаётганмиш. Аввалига тухумларни тенг иккига бўлишибди. Қўшни келганда қайтариб берамиз дейишибди. Кейин айниб қоляшибди. Ўзи қариганда от тезаги олтин кўринади, деган гап рост экан шекилли. Бўлмаса уларнинг тўймай қолган қорин, битмай қолган рўзғори борми. Шу десангиз, қўни-қўшнларга тухум сотадиган бўлишибди. Бу орада Абдужабборлар, хирмонни йиғиштириб қайтишибди. Қарашса, товуқлари бизникида донлаб, тухумлаб юрганмиш. Улар-ку индашмабди. Онам барибир соддалиғига бориб Абдужабборнинг хотинига товуқларингнинг тухумини йиғиб қўйганман. Ўзиям икки челақ бўлди. Кечқурун чиқсанг, бераман, дебди. У кечқурун чиққан экан, онам икки челақ эмас, бир челақ эди, дебди. Қўшни, майли бир челақ бўлса ҳам бера қолинг, деса, товуқларингни боққанимни ҳақиқа яримини олиб қоламан, дебди. Қўшни шунга ҳам рози бўлибди. Онамининг бирдан қизғончиқлиги тутиб кетибди. Қўшнига ўнтагина тухум тутқа-

зиб, қолгани бизникида тура қолсин, муздеккина ертўлага қўйиб қўйганман, дебди. Юз амри ширин. Қўшни қаттиқ гапиролмай, чиқиб кетибди. Чол-кампир наҳорга ҳам, кечга ҳам нуқул тухум пишириб ейишаверибди.

— Қўшнига қолган тухумларни беришибдими? — қизиқсиниб сўради Назар.

— Йўқ-да... — деди шофёрнинг зардаси қайнаб. — Ма-на энди жабрини тортишяпти. Иккаласининг ҳам аъзойи бадаиғига яра тошиб кетган. Қичима деймизми... Ашинақе дарди бедавога йўлиқишган. Кечаси билан ухламай қашиниб, худонинг зорини қилиб чиқишади. Уларнинг аҳволини кўриб, бир раҳмим келади, бир аччиғим чиқади, Армиядан келганимдан бери хунобим ошиб юрибман. Шунга...

Назар ўзини ҳар қанча тутишга уринмасин, бўлмади. Хандон ташлаб кулиб юборди.

— Сен... сен хафа бўлма, — деди у шофёрнинг кифтига ураркан. — Ўзинг куладиган гап гапириб бердинг...

— Ашинақасиз-да... — деб тўнгиллади шофёр бошини ҳам қилганча. — Мен сизга дардимни айтсам...

— Шу пайтгача гапирмайсанми. Ўзинг ҳам ичимдагини топ, дейдиган бола экансан, — деди Назар бирдан жиддий тортиб. — Бунинг йўли жуда осон. Кечаси эл оёғи босилганда чол-кампирингни булоққа олиб келасан. Булоқ сувида яхшилаб ювинишсин. Бир ҳафтада сан кўр, ман кўр бўлиб кетишади.

Шофёр ялт этиб қаради. У раиснинг ҳазиллашмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун кўзларига тикилди.

— Ростданми?

— Сувнинг таркибини текширтирганман. Жуда шифобахш экан. Вақти соати билан бу ерда зўр шифохона очамиз, огайни.

Шофёр мамнун илжайди.

УЧИНЧИ БОБ

Қозим уйғонганида кун ёйилиб кетган эди. Назар жойида йўқ. Нонушта ҳозирлаб қўйилган. Столда қаймоқ тўла пиёла билан бостириб қўйилган хат бор эди. «Қозимжон, мен райкомга кетдим. Зерикмай туринг. Назар».

Чарм қойланган залварли эшик сассиз очилиб, ёши ўтинқираган хипчабел аёл кўринди. Минора шаклида турмакланган сочи уни бўйдор қилиб кўрсатар, қоши қилдай терилгани учун қозоги шира бойлаган олхўридек йилтираб турар эди.

— Нусрат Валиевич, архитектор келган экан. Қирсинми? — аёл сал эркақланганнамо нигичка овозда гапирди.

— Майли, — деди тўрдаги ёзув столида мук тушиб ўтирган Валиев бошини кўтармай. — Қираверсин-а, раис?

Диванда ўтирган Назар елка қисиб қўйди. Аёл эшикни очик қолдириб чиқди. Шу заҳоти хонага бандли қоғоз папка кўтарган йигит кириб келди. У оқ тўр кўйлак, жинси шим кийган, сочи елкасига туширилган, ўттиз ёшлар чамасидаги йигит эди. Унинг даҳани беўхшов чўзиқ, шу бонсдан пастки лаби юқорисидагини босиб турарди. Катта-катта кўзлари кишига тап тортмай боқар, ўзини тутишидан ҳар қандай одам билан тортинмай, бемалол гаплаша олиши сезилиб турарди.

— Халақит бермадимми, Нусрат Валиевич?

— Йўқ, йўқ, бемалол қираверинг, — Валиев ҳамон олдидаги қоғоздан кўз узмай кўришди. — Яхши юрибсизми, Камолиддин? Қани, ўтиринг.

Камолиддин бўш стуллардан бирини суриб ўтирди. Валиев ҳамон бош кўтариб қарамаганидан оғринмади ҳам. Аксинча, унинг ишини тугатишини сабр-тоқат билан кутди. Қоғоз папкани икки оёғи билан қисиб, боғичини ечди. У райком секретарининг вақтини олмаслик учун қисқа, лўнда суҳбатга тайёрланиб келган эди.

Нихоят Валиев бошини кўтарди. Қотибани чақириб, ҳозиргина имзо чеккан қоғозларини тутқазди. Зудлик билан жўнатиб юборишни тайинлади.

— Қулоғим сизда.

Валиев ўзини стул суянчиғига ташлаб, ҳамсуҳбатига разм солди. Унинг эғни-боши, сочини ўстириб юриши ғашини келтирди. Эстрада чолғучилари, кичочилар одатда шунақа ажинанусха бўлиб юришади. Бошқалардан ажралиб туриш учун шунақа қилишса керак-да. Камолиддин бултур Москвада ўқишни тугатиб келганидан буён районда унга таклид қиладиганлар кўпайиб қолишди, Аслида бунинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Лекин...

— Районнинг Бош планини олиб келдим. Қўрмоқчи эдингиз.

— Кўрамиз-а, Назаржон.

Валиев столни айланиб ўтди. Камолиддин пушти қорозга зарб этилган районнинг янги лойиҳасини столга ёйди. Валиев лойиҳа устига энгашди. Гоҳ бошини қийшайтириб, гоҳ устки лабини тишлаб узоқ томоша қилди. Ора-сира бу қанақа белги деб сўраб қўяр, жавоб олгач, яна лойиҳани кузатишга тутинарди. Унинг қошлари гоҳ чимириллар, гоҳ қорамғиз юзида мамнуният ифодаси балқирди.

— Мана булар кўп қаватли уйларми?

— Ҳа.

— Ҳамма қишлоқни шу йўсинда қайта қурмоқчимисиз?

Камолиддин сергакланди. Райком секретарига синчков боқиб, бош ирғади.

— Айтинг-чи, қишлоқда кўп қаватли уй қуришнинг нима зарурати бор?— Валиев бориб жойига ўтирди. Кафти билан стол қиррасига уриб ўйнай бошлади.

— Бу замон талаби...

— Талабларни одамларнинг ўзлари яратишади.— Валиев стол тортмасидан сигарет олиб, ҳамсуҳбатига тутди. Назар ҳам келиб бир дона сигарет олди. Биргалашиб тутатишди.— Мана бу нарса,— у лойиҳага ишора қилди,— уч-тўрт одамнинг ақли билан бўлган. Улар ҳамма нарсани ўз гази билан ўлчашади.

Валиев суҳбатдошининг асабийлашаётганини пайқаб бир нафас жим қолди. Котибани чақириб, чой буюрди.

— Яхши биласиз, одамларимиз ўз қўли билан бошпана қуриб яшашни исташади,— у чойни кетма-кет уч марта қайтарди. Аввал ўзига чой қуйди, сўнг меҳмонларга узатди.— Меҳнатга ўрганишган-да. Бир парчагина ҳовлим бўлса, у-бу экиб эрмак қилсам деб ўйлашади. Районда биринчи бўлиб Бош план асосида қурилиш қилган раис ҳам одамларнинг психологиясини ҳисобга олган. Тўғрими?

Назар гапга аралашмади. Суҳбат қандай яқунланишини кутди.

— Бундай деб ўйлайдиган бўлсак, хотинларга таванхона ҳам қуриб беришимиз керак бўлади.*

— Бунинг нимаси ёмон,— деди Валиев елка қисиб.— Одамлар эҳтиёж сезаётган нарсаларни яратиб бериши-

миз керак. Таванхона эскилик сарқитига кирмайди. Ҳарбийчасига айтганда бу тўйхонанинг бош штаби. Қузатган бўлсангиз талайгина жойлардаги қишлоқларда кўп қаватли уйлар қуришди. Аммо бу уйларда яшашга рози бўладиган одам топилмади. Биласиз-ку, дала одамлари кенгликка ўрганишган.

— Одамларни янгича шароитга мослаштириш керак. Токай...

— Бўлмаган гап. Қўйинг, ўз ҳолича яшайверишин.— Валиев қўлини орқасига қилганича ҳонада у ёқдан-бу ёққа кезина бошлади. Дераза олдида тўхтаб, ташқарига тикилди.— Биз элнинг истагини қадрлашимиз лозим.

— Лойиҳада ерни тежаш ҳам ҳисобга олинган. Шунинг учун марказдаги мутахассисларга маъқул бўлди.

— Иморат қурсак еримиз камайиб қоладими?

— Партия, ҳукуратимиз ҳар бир қарич ердан унумли фойдаланиш керак деб турганда...

— Сиз бунақа... ҳамма нарсага сиёсий тус бераверманг, биродар. Бу ёмон одат. Халқ нимадан хурсанд бўлса, ҳукурат ҳам шу нарсанинг тарафдори. Тўғрими, Назаржон?

Назар бош ирғаб қўйди. Секин ўрнидан турди-да, лойиҳанинг тепасига келди. Бошини гоҳ ўнга, гоҳ чапга қийшартирганича обдан кўздан кечирди. Даҳанини тутамлаб узоқ ўйланди.

— Нима учун кўп қаватли иморат қуриш мўлжалланган?— ҳамон лойиҳадан кўз узмай сўради у.

Райком секретари қолиб колхоз раисининг ҳам сўроққа тутиши архитекторга малол келди. Аммо бевосита ишга тааллуқли бу саволни жавобсиз қолдириш мумкин эмасди.

— Қишлоқларда ҳам ёлғиз қўл, сўққа бош одамлар бор. Улар ҳовли-жойни орзу қилишмайди,— Қамолитдин асабийлик билан лойиҳани йиғиштира бошлади.— Шундай одамларга кўп қаватли уйлардан жой бериш мўлжалланган.

— Ҳар бир колхозда нечта кўп қаватли уй қуриш мўлжалланган?—деб сўради Назар архитектордан кўз узмай.

— Талабга қараб,—Қамолитдин раисдан бирон жўяли гап чиқишига ишонмасди. У Назарни яхши билмайди. Лекин кўп раисларни кўрган: улар пахтадан, чорвадан бошқа гапга умуман қулоқ солишмайди. Шу боис

истар-истамас жавоб берди.— Камида тўртта қуриш керак. Шарти шунақа.

— Шарти шунақа денг...— Назар кўрсатғич бармоғи билан пешонасини уқалаганича кулимсиради.— Ғалати шарт эканми, Нусрат Валиевич?

Райком секретари унинг ниятини дарров фаҳмлади. Қизиқ одам, миясида ғиж-ғиж режа. Ҳамиша бирор ишнинг хаёли билан юради. Аммо у ўйлаган нарсаларни қўллаб-қувватлашга ҳамманинг юраги бетлайвермайди. Борди-ю бу иш ўхшамай қолса-чи... деган хавотир бор. Ўзидай одам ҳам тоғда бор қилгани учун раисни колхоз мулкани беҳуда соғўрганликда айблаб икки марта бюрода пўстагини қоқишгача борди. Оқибат нима бўлди? Назар ҳақ бўлиб чиқди. Биометод деб неча йил жабради. Ҳой, сен нима деяпсан, деб гапига қулоқ соладиган одам топилмади. Лекин Назар ўз билганидан қолмаяпти. Ҳалигача қишлоқ хўжалиги институтидагилар билан ёзишиб туради.

— Ўйланиб қолдингиз, Нусрат Валиевич.— Назар бориб диванга ўтирди. Сигарет тутатди.— Сизга Камолиддиннинг фикри ёқмаяпти-ю, лекин мен уни қўлламоқчиман. Фақат бир шартим бор...

— Айтинг шартингизни,— Валиев бетоқатланиб ўрнидан турди. Хонада кезина бошлади.

— Бизга шундай бинолардан тўрттасини лойиҳалаштириб берасиз, ўртоқ архитектор,— Назар ўрнидан турди. Узун столнинг ўртасидаги кулдонга сигаретнинг кулини туширди.— Фақат биттаси ўқув корпусига мослаштирилган бўлиши керак.

— Учтаси-чи?— қизиқсинди Камолиддин.

— Қолганлари ётоқхона бўлади.

Валиев дераза олдида тўхтади. Қўлларини орқасига қилганича ўткир нигоҳини Назарга қадади.

— Нима, институт очмоқчимисиз, раис?

Унинг гап оҳангида истеҳзо, киноя бор эди. Ҳузурида туриб Назар унга бир оғиз маслаҳат солмай архитекторга қурилиш лойиҳасини ўзгартиришни таклиф этгани малол келди. Раиснинг бу иши унга нисбатан ҳурматсизликдай, менсимасликдай тўюлди. Аслида ундай эмаслигига кўнглининг бир четида амин бўлса-да, барибир ранжиди. Одамнинг табиати қизиқ. Ўзингдан бир поғона пастдаги одам ҳамиша оғзингни пойлаб туриши керак, деб ўйлайсан.

— Район бўйича марказлашган механизаторлар курси очамиз, Нусрат Валиевич, — деди Назар райком секретарининг пичингига эътибор бермай. — Ҳатто биолаборатория ходимлари тайёрлайдиган курс очсак ҳам бўлади.

— Мана бу зўр фикр! — Камолиддин қувониб кетди. — Нусрат Валиевич, жуда тадбиркор раис экан бу киши.

— Шундай денг... — Валиев ҳамон дераза олдида турарди. Назарнинг ўзбилармонлиги унинг иззат-нафсида тегиб кетган эди. — Назаржон, сиз олдин қишлоқ қурилишини тугаллашни ўйланг. Катта ваъдалар билан бошлаган ишингиз ҳалиям ўлда-жўлда. Бир ишни тугатмай туриб, бошқасининг бошини тутасиз. Сизга давлатдан хоҳлаганингизча қарз олиб бёролмаймиз.

Назар райком секретарига ҳайрат билан боқиб турарди. Гарчанд Валиев ҳақ бўлса-да, унинг ҳозирги танбеҳи ўринли эмасдай туюлди.

— Ахир бу ҳам ўша қурилишнинг...

— Бунчалик ўзингиздан кетманг, раис, — деди Валиев жаҳл билан. — Зора бошлаган ишингиз бошқаларда ҳавас уйғотса, деб айтганларингизни бажо келтирдик. Тўртта колхоз икки йилдан буён ундиролмаётган ссуда пулини сизга олиб бердик. — Валиев келиб жойига ўтирди. Сигарет тутатди-ю, бироқ қўлидаги сигаретни шу заҳоти кулдонга ташлади. — Ҳали боғ дейсиз, ҳали йўл дейсиз... Қўйинг, энди пахтани ҳам ўйланг мундай. Биз учун қурилишу боғ-роғ эмас, пахта муҳим.

Назар шуури ўтмаслашиб қолгандек гангиб ўтирарди. У Валиевнинг нега тўсатдан тўнини тескари кийиб олганини, аввал бошда ўзи қўллаб-қувватлаган қурилишга энди нега қарши чиқаётганини тушунолмасди. Доим биз одамларнинг кўнглини хуш этишимиз керак. Шундагина ишимиз ўнгидан келади, дейдиган одам, энди биз учун пахта муҳим деб ўтирса...

— Камолиддин, лойиҳани кўплашиб бошқатдан кўрайлик. Майлими? — Валиев ўтирган жойидан қўл узатди. — Сизни ўзим чақиртираман.

Камолиддин чиқиб кетгач, Назар ҳам ўрнидан кўзгалди. Эндигина кетишга ижозат сўрамоқчи бўлганида Валиев унга ялғ этиб қаради. Унинг кўзлари қаҳрли боқарди.

— Утиринг! Мен сизни чой ичиб кетгани чақиртирган-
ним йўқ. Гапим бор.

Унинг гап оҳангидаги заҳархандалик Назарни турган жойига михлаб қўйди. Агрономнинг можаросидан ҳам нохушроқ гап борлигини сезиб, юраги сиқилди. Наҳотки, яна хотини арз қилган бўлса? Йўғ-э?.. Нима деб шикоят қилиши мумкин? Тинчгина ишлаб юрибди. Вақтида уйига боради. Хотин-қизлар билан иши йўқ. Уч ой муқаддам Малика райком секретарига шикоят қилганидан буён ҳар бир қадамни ўйлаб босадиган бўлиб қолди. Лекин ўшанда ёмон шармисор бўлган. Пешин пайтида Мунира бошлиқ йигирма нафар сут соғувчи қизни олиб шаҳарга кинога борганди. «Хур қизлар» деган фильм намойиш этилаётган кунлар. Кинотеатрларнинг олдида ур-йиқит. У фильмнинг овозасини эшитибок биринчилар қатори кўришга аҳд қилганди. Қолхоз клубига келтириб намойиш этишнинг иложи йўқ. Қишлоқларда нукул алмисоқдан қолган фильмлар қўйилади.

Уларнинг кинога кетгани бир зумдаёқ қишлоқда овоза бўлиб кетди. Назар қайтиб келса, хотини идорада ўтирибди. Инглайвериб шишиб кетибди. Эрини кўриб қилди тўполонни, қилди тўполонни, асти бўлар эмас. Нукул, қани кўрсатинг менга ўша мегажин Мунирани. Эрсираб қолган бўлса, бўйдоқ йигитлар куриб кетибдими, сизга осилмаса, деб бақиради. Назар ялиниб-ёлворди, кечирим сўради, бўлмади. Юр, ҳар қанча гапинг бўлса уйга бориб гаплашайлик, деса унамайди. Ҳозир райком секретарининг олдига бориб орани очиқ қиламиз, мен телефон қилиб айтганман, дейди. Ҳой нодон, райком сенга қишлоқ совети эмас эр-хотиннинг можароси билан шуғулланадиган. Бунақа ақлсизликни қила кўрма, деб тушунтиришга уринди, фойдасиз. Малика зўр бериб қўлидан тортқилаганича, юринг, райкомга борамиз, деяверди. Назар аччиқ устида хотинини тарсакилаб юборди. Малика бақириб-чақирмади. Эрига еб юборгудек олайиб қаради-да, тарс-турс юриб чиқиб кетди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, идоранинг олдида Валиевнинг машинаси келиб тўхтади.

— Келиннинг сал юраги торроқ эканми?— деди у ҳорғин. Малика билан бўлган суҳбат уни қийнаб юборганга ўхшарди.

— Кўрмайсизми...— Назар ночор елка қисди.

— Келиннинг шунақа одати бор экан, кинога бирга олиб бора қолсангиз бўлмасмиди?

Назар бош чайқади. Йўқ, хотинига кўнгли йўқлигидан эмас. Фақат хотини билан бирга юришдан бе-зиллайди. Малика эрининг бирор аёл жинсига қараганини сезса бас, қовоқ-тумшугини осилтириб олади. Хотиннинг ёнингда тўрсайиб юрса томоша татийдими? Шундан у бирор жойга борадиган бўлса хотинига билдирмасликка уринарди.

— Партия сизга жуда катта вазифани ишониб топшириб қўйибди. Арзимаган онлавиий можаролар билан шаънингизга доғ туширманг, ука.

Назарнинг миясига нима санчилгандек зинғиллаб кетди. Райком секретарига меровсираб боқди. Наҳотки, Валиевдай одам шу гапни айтса?..

— Кечирасиз, Нусрат Валиевич... мен...— Назар тутила-тутила гапирди.— Мен партия одамларга хизмат тақсимлашдан улугроқ ишлар билан шугулланади, деб ўйлардим...

Валиевнинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудек бўлди. Рангидан қон қочди. Бироқ бақириб-чақирмади. Столни муштлаб пўписа ҳам қилмади. Узоқ вақт ҳаракатсиз ўтирди. Афтидан ранснинг танбеҳи жуда оғир ботган, бироқ эътироз билдириш йўлини тополмасди.

— Агар нотўғри гапириб қўйган бўлсам, узр...— дея Назар одоб юзасидан.

Валиев қошларини керганича Назарга ўйчан тикилди. Ҳозиргина ранснинг бундай гап айтишга қандай журъат этганига ажабланганди. Сабабини энди англади. У ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонарди. Назарни ҳеч нарсадан тап тортмас, мард қилган ҳам шу ишонч.

— Қўп маҳмаданалик қилаверманг, Назаржон. Емонликка олсам таъзирингизни бериб қўяман. Тушундингизми?

Назар нима гуноҳ қилганини тушунолмай елка қисди-ю, бироқ барибир бош ирғади.

— Катта ишларни ўйлаб юрган одамсиз. Бунақа қилиб ўз оёғингизга болта урманг.

— Ахир мен...

— Гапимни бўлмай туринг,— Валиев кафти билан стол устини сидирди-да, оғир тин олди.— Ўзининг бош-

қалардан ақллироқ эканлигини намоён этиш эман, деб одам майиб бўлиб қолиши мумкин.

— Нусрат Валиевич, наҳотки, мен сизни...

— Мен сизнинг ақл-идрокингни ҳам, ишбилармонлигингни ҳам қадрлайман.— Валиев Назарнинг гапларини эшитмас, худди ўзи билан ўзи сўзлашаётганга ўхшарди.— Бурунгилар бекорга, тил югуриги бошга, дейишмаган. Ўзингни эҳтиёт қилинг, ука.

Валиев фаромуш бир аҳволда хайрлашиб кетди...

— Нега турибсиз?— Валиев кўзи билан диванга ишора қилди.— Утиринг.

Назар унинг амрига сўзсиз итоат этди. Кўнгли сезиб турарди, хотини яна қандайдир галва бошлаган. Бўлмаса Валиев гапни бунчалик узоқдан бошламасди.

— Уйда ётмаётганингни рости?

Назарнинг вужудидан ўт чиқиб кетди. Наҳотки, райком унинг қаерда тунаши билан ҳам шуғулланса? Наҳотки, бундан муҳимроқ иш бўлмаса? Хотини шу гапни дастурхон қилиб райкомга олиб келган тақдирда ҳам Нусрат Валиевич қулоқ солмаслиги керак. У бўлса...

— Билиб турибман, гашингни келяпти.— Валиев ночор жилмайди.— Лекин сиз бир нарсани тўғри тушунинг. Биз сизга ўхшаш раҳбар кадрларни эҳтиёт қилишимиз керак. Шунинг учун баъзан оилавий можароларга ҳам аралашинга тўғри келади.

— Нусрат Валиевич, саволингизга жавоб бермасам майлими?

— Нега?

— Кечирасизу...— Назар беихтиёр жилмайди.— Сиз... маҳалла оқсоқолига ўхшаб кетяпсиз...

— Тўғри,— Валиев аччиқланиш ўрнига унинг гапини тасдиқлаб бош ирғади.— Район ҳам катта бир маҳалла, яхлит оила. Партия мени шу оилага бошлиқ қилиб қўйибдими, ўз оила аъзоларимнинг қандай яшаётганидан, нималардан қийналаётганидан хабардор бўлиб туриш бурчим.

Назарнинг афти бужмайди. Муштира йўталиб олгач, тиззаларини уқалади.

— Кечирасиз, Нусрат Валиевич... хотинимнинг машмашасини гапиришаётганда партияни тилга олмайлик.

Валиевнинг қовоғи уйилиб, нигоҳи совуқлашди.

— Менга қаранг, нега сиз нуқул менга ақл ўргатмоқчи бўласиз?

— Ҳечам ундай эмас, Нусрат Валиевич...— Назар ҳамон бир меъёردа тиззаларини уқаларди.— Мен ўз қадрини ошириш учун партиянинг номидан фойдаланадиган одамларни ёмон кўраман.

Валиев бу бетгачопар йиғитни шу топда жуда ҳам яхши кўриб кетди. Қўл остида йиғирмага яқин хўжалик бор. Уларнинг раҳбарлари бирон марта райком секретарининг юзига тик қараб гапирмаган. Уринсиз ҳақорат қилган, ноҳақ жазолаган пайтларида ҳам худди бошини кундага қўйган жиноятчидек чурқ этмай тураверишган. Валиев ҳокими мутлақликдан ҳам, барчага бирдек воҳиди қиёс бўлишдан ҳам, мудом чўчинқираб айтиладиган мулоҳазаларни эшитишдан ҳам, ўта сертакаллуф муомалалардан ҳам зериккан эди. У одамлар билан бемалол таллашиб-тортишиб, кези келганда, ҳатто сўкишиб гаплашишни соғинганди: Шу боис Назарнинг шартшурт гапириши сал малол келса-да, барибир ранжимасди.

— Уйда ётмаётганим рост. Умуман уйда кам тунаيمان. Ҳали адирда ётиб қоламан, ҳали сувчилар билан бўламан. Кузда ўзингиз биласиз...

— Кечирасизу Назаржон, мабодо келинга кўнгилсиз бўлиб қолмаганмисиз?

— Йўқ, — Назар бош чайқади.— Фақат... Ҳадеб ашинақа ғалва қилаверса, одам зада бўлиб қоларкан.

Валиев оғир тин олди. У раиснинг аҳволини юракдан ҳис этарди.

— Сиз кўпчиликка бошсиз, бунақа... ибрат кўрсатмаслигингиз керак.

Назар райком секретарига тик боқиб сўради.

— Мабодо хотиним билан ажрашсам, раисликдан олдириб ташлайсизми?

— Эсингиз жойидами, Назаржон? Хотиним рашкчи деб ҳам ажрашадими киши.

— Биладан, ажрашиш тугул хотинимни сўксам ҳам бошлаб адабимни бериб қўясиз,— Назар тиззасига мушт

туширди.— Биз ашинақа қилганимиз сари хотинларни худо уряпти.

— Бўпти, боринг,— деди Валиев совуққина.

Назар ўрнидан вазмин кўзгалди.

— Дарвоқе, сал бўлмаса эсимдан чиқаёзибди. Келгуси ҳафтада ўзаро текшириш бригадаси билан уч кунга Бўзга борасиз.

Назар бамисоли ҳўл ўтиндек тутаб турарди. Бу гап лампамойдек ловиллатиб юборди.

— Нусрат Валиевич, мени калака қиялмасми?— деди аччиқланганидан дудуқланиб.

Унинг ўринсиз қизиққонлиги райком секретарига кўлгили туюлди.

— Одамлар бошқа областларга бориб ўн кунлаб юришибди. Сиз ўзимизнинг Бўзга боришга мунча оғинасиз?

Назар хона ўртасигача юриб келди.

— Шу кунларда экинни ташлаб кетиб бўладими, Нусрат Валиевич.— Назар кўрсатгич бармоғи билан чаккасига нуқиди.— Пахтадан хабардор бўлиб туриш учун иккита кўз камлик қиладиган пайт-ку ҳозир.

Валиев унинг олдига юриб келди. Иккала елкасидан ушлаб сикитди.

— Ҳамма нарсага фақат менинг ақлим етади, деб ўйламанг. Айб бўлади, биродар,— Валиев ҳорғин жилмайди. Бошни сарак-сарак қилиб қўйди.— Биласиз-ку тартиб-қоида шунақа.

Райком секретарининг самимияти Назарнинг ҳоврини пасайтирди.

— Бу фойдасидан кўра зарари кўпроқ тартиб-ку, Нусрат Валиевич,— деди Назар анча паст тушиб.

— Начора...— Валиев иккала қўлини ҳаволатиб ён-бошига урди.

— Келинг, шу тартибни дастлаб биз бузайлик,— деди Назар келишувчанликка даъват этувчи оҳангда.— Ишқибоз одамлар текширишга бораверишин, лекин расларга тегманглар.

— Бўлмайди. Номзодингизни обкомдагиларга айтиб қўйганман.

— Бу ёғини ўзимга қўйиб беринг бўлмаса. Баҳонада обком секретарига ҳам фикримни айтаман.

Назар райком секретарини танг аҳволда қолдириб, чиқиб кетди.

Назар меҳмонхонага чошгоҳга яқин етиб келди. Лекин ёлғиз эмасди. Енида туни билан таъриф этилган парирухсор Мунира бор эди.

— Азонлаб райком секретари чақириб қолдилар. Сизга индамай кетавердим. Уйғотай десам, жуда ширин ухлаётган экансиз. Кўзим қиймади,— деди Назар гуноҳкорона оҳангда:

Козим нима қиларини билмай диққати ошиб юрган бўлса-да, одоб юзасидан, ҳечқиси йўқ, хизматчилик-да, дея манзират қилди.

Мунира кечаси Назар таърифлаганидан кўра хушкроқ кўринди. Аммо Козим у билан қўл олиша туриб кўзларига бир қаради-ю, фикрини ўзгартиришга мажбур бўлди. Қизнинг бутун жозибаси хумор кўзларида эди. Бу кўзлар Козимга редакциядаги Гулчеҳрани эслатди. Унинг ҳам кўзларида мана шундай жозоба бор эди. Бироқ унинг кибру ҳавоси баланд. Мана шу нарса унинг жозибасини хиралаштириб турарди.

Шу пайт шафтолизор оралаб ўғлини етаклаган жувон чиқиб келди. Унинг қадди-бастаи сарвдек, бир оз рангларроқ, шаҳло кўзлари ўйчан, ҳатто алампнок боқарди: Тўрт чеккасига кўзмунчоқ тақилган дўппили бола қуйиб қўйгандек Назарнинг ўзи. У «дада!» деганича югургилаб келди-да, Назарнинг бўйнига чирмашди. Юзига юзини босиб турди-да, энтикиб хўрсинди. Назар уни ерга туширмоқчи бўлса ҳам, бўйнини қўйиб юбормади.

Назар ҳамроҳларига гуноҳкорона боқиб, жувон томонга юрди. Улар меҳмонхона айвони олдида гаплаша бошлашди. Назар бир оз қизишганича ниманидир жаҳл билан уқтиришга уринар, хотини унинг гапларини ҳардамхаёллик билан тингларкан, зимдан Мунирага тез-тез қараб қўярди. Эрининг Мунира билан бирга юриши унинг қалбини таҳликага солиб қўйганди.

Эр-хотин узоқ тортишишди. Назар қўлларини силжитиб гапирар, хотини унинг гапларига астойдил кулоқ солмас, эрига суқланиб, ҳатто қизганиб тикиларди. Назар шартта гапини тўхтатди-да, ўғилчасини сўйиб ўпди. Сўнг хотинини қишлоққа олиб борувчи йўлга солиб юборди.

— Зеркиб қолмаяспизми, меҳмон?— деб сўради Мунира Қозимни машина томон бошларкан. Сарик атлас кўйлаги унга бениҳоя ярашган, чиройига чирой кўшиб турарди.

— Бу ерда одам зерикмас экан,— деди Қозим қизнинг хумор кўзларига яна бир қур қараб олгач.

— Ора-сира раис бокс ҳам тушиб турибдиларми?— Мунира хотинини кузатиб келган раисга таънали боқди.

— Тоғангизнинг ёнини оляпсизми?— бепарволик билан сўради Назар.

— Бўлмасам-чи.

— Тоғангиз нима каромат кўрсатганини ҳам биласизми?— бирдан овозини баландлатиб сўради Назар.— Ҳали ҳам мен инсофли раисман, бригадирликка қўйдирдим. Унга ўхшаб орсиз одам бўлганимда, умуман иш бермасдим.

— Мен тоғамни ҳимоя қилаётганим йўқ. Сизга ачинапман,— Мунира ҳамон таънали боқиб турарди.— Тоғамнинг одатини биласиз-ку, ҳали кўп идораларга югуради. Тухмат ҳам қилади. Қанча ишдан қоласиз. Одамларнинг орасида ҳар хил миш-мишлар тарқалади.

— Ҳозир райкомда ҳам шу гап бўлди,— Назар уф тортди.— Майли, бўлганича бўлар...

— Қани, меҳмон, кетдик,— Мунира машинанинг эшигини ланг очиб Қозимни таклиф этди. Узи олдинга ўтиб ўтирди.— Бизнинг гапларимизга ҳайрон бўлманг. Шунақа юмдалашиб турмасак ишимиз юришмайди.

Бу қиз Қозимга бирданига яқин, қадрдон бўлиб қолди. Узини эркин тутиши, кўнглидаги гапларини тортинмай очиқ-ёриқ айтиши ёқди. У раисни қаттиқ ҳурмат қилар, ҳатто салгина кўнгли борга ҳам ўхшарди. Бўлмаса бунчалик қувониб гапирмасди. Таънали боққан кўзларининг тубида пинҳон бир меҳр ёлқинланиб турарди.

Машина Аравонсойни кечиб ўта бошлади. Сой беҳад тошлоқ, суви кам — тошлар орасида жилдираб оқарди. Сойнинг нариги бети Қирғизистон ерлари. Машина район марказидан ўтгач, камқатнов тоғ йўлидан елиб кетди. Йўлнинг ўнг томонида Ўзбекистонга қарашли ерлар бошланарди. У ер-бу ерга гуж-гуж дарахт ўтқазилган, адирлар ёнбағрига буғдой сепилган. Буғдой етилиб, ўримга келиб қолган эди.

— Қўй фермасига бирров кириб ўтмаймизми?— деди Назар Мунирага мурожаат қилиб.— Бир ҳафтадан бери келолганим йўқ. Баҳонада меҳмон ҳам бу ерларни кўриб кетади.

Мунира елкасини учириб қўя қолди. Машина чапга — адирга бурилди. Уйдим-чуқур йўлақлардан ўтиб, энсиз дарага кириб борди. Димоққа қуриган ўт-ўлан иси гул этиб урилди. Тоғ ён бағрини қоплаган гиёҳлар қовжирай бошлаган. Бирон туп дов-дарахт кўринмайди. Ҳамма ёқ сарғимтир, кўкимтир, қорамтир тош... Гиёҳлар ҳам заъфарон тус ола бошлаган. Кўзни қувнатадиган ҳеч вақо йўқ. Бу руҳсиз, хира манзара Козимнинг юрагини сиқиб юборди. Машина филдираклари тошдан тошга урилиб, сапчиб бораркан, ниҳоят баҳайбат харсанг ёнида тўхтади. Шу ерда машинадан тушиб, қўйларнинг туёқлари чакичлаб ташлаган йўлдан юқорига кўтарилди бошлашди. Улар кўтарилган ялангликда қачонлардир қум сувоқ қилинган, лекин энди сувоғи кўчиб, пўст ташлаган баданга ўхшаб қолган шифер томли уй, бири очик, бири ёпиқ қўра бор эди. Уйнинг ёнбошига қурилган тандирда лангиллаб олов ёнар, ўрта яшар аёл косов билан зўр бериб ўтни титкиларди. Унинг баркашдай юзи қип-қизариб кетган, пучуқ бурнини, устки лабини майда тер босган эди. Очик қўра олдидаги чириган тол гўласида куннинг исигига қарамай эгнида пахталик, бошида қулоқчини бор одам, унинг ёнида кизил қалпоқ кийган, гимнастёркали йигит ҳамда ўн ёшлар чамасидаги гилай бола ўтиришарди. Улар келувчиларга баравар пешвоз чиқишди. Учаловининг ҳам юзини шамол ялаб қорайтирган, бармоқлари худди тоғу тошнинг таъсири ургандек яхши букилмас, дағаллашиб кетган эди. Бола билан кўришаётганда Козим астойдил разм солди. Қўллари ёрилиб кирланиб кетибди. Қирза этигининг бир пойи йиртилиб, пайтавасининг учи чиқиб турибди. Эгни бошини ечмасданоқ ётса керак, кийимларининг ёнжимланган жойларида кир қотиб қолган.

— Ишлар қалай?— деб сўради Назар ва жавоб кутмасданоқ сўлос босилган ўра томон юрди. Уранинг бир чети очилиб сўлос олинган, лекин қайта ёпиб қўйилмаган эди.— Урани нега очдинглар?

— Иккита от тўсатдан оқсоқланиб юрмай қолди,— гимнастёркали йигит раисга зимдан қараганича қўрқалса жавоб берди.— Уч кун қўрада сақладик.

— Очишга очибсизлар, нега тупроқ тортиб қўймадинглар?— Назар тез-тез юриб қўраларни айланиб чиқди. Унинг чеҳрасида норозилик ифодаси қотиб қолганди.— Хў-ўш, ўғилчангни қачон қишлоққа обориб қўясан?

Йигит ердан бошини кўтармай, энли камарининг орасига бармоғини суқиб гимнастёркасини сидирди. Ўғилчасининг бошини силаб туриб секин ўзига тортди. Бола ғилай кўзларини бир дадасига, бир рансга қадаб жовдиради.

— Бу йил ҳам ёнимда юра турсин деяпман...

— Нега?— Назарнинг юзидаги норозилик ифодаси бирдан қаҳрга айланди.

— Дастёрлик қилиб туради. Анча ишга яраб қолди... Бу ўқиб нима бўларди...— йигит бошини кўтарди. Унинг кўзлари ғуссага тўла эди.— Мактабда болалар кун беришмас экан... Кўзини гапириб...

— Ҳе, пандовақи!..— Назар бирдан қизишди. Олдинга бир қадам қўйиб, тўхтади. Кескин орқасига бурилди.— Мунираҳон, эшитяпсизми, комсомолингизнинг гапини? Суф-э, сенга!.. Гапиришса гапираверишсин. Тошкентдаги докторлар айтишди-ку, сал кагтароқ бўлганда операция қилиб тузатиб юборамиз, деб. Хоҳласанг эртагаёқ яна оборама. Борасанми?— у чўпон йигитнинг бурнига бурнини тирагудек бўлиб яқин борди.— Агар боланг қариндош-уруғларингникига сигмаётган бўлса, меникига обориб қўй. Йигирма бешинчи августдан бир кун кечиксанг, умуман қорангни кўрсатма. Аризангни секретарга ташлаб кетавер.— У тез-тез юриб пастликка туша бошлади. Ярим йўлга етгач, орқасига қарамасданоқ гапирди.— Ўғлимга қизлар ошиқ бўлмайди, деб ташвишланма. Агар ҳеч ким тегмаса, ўзим куёв қиламан.

Назар машинага чиқиб ўтираркан, эшикни жаҳл билан қарсиллатиб ёпди. Бир оз ҳаяллаб етиб келган Мунира унга тегишди:

— Хотинингиз ҳечам қиз туғмаса нима қиласиз, Назар ака? Ваъдани катта бериб юбордингиз.

— А? — Назар хандон ташлаб кулиб юборди. У ҳозиргина аччиқланган одамга сира ҳам ўхшамас, ўзини ўриндиқ суянчиғига ташлаганича оғзини катта очиб, мириқиб куларди.— Ростдан ҳам қизим йўқ-ку, а...

Рашид ота деганлари кетмон нусха соқол қўйган, барваста гавдали, сурп яктагини икки жойдан сириб боғлаган одам экан. У меҳмонларни қувониб, ўзидан ўзи кулиб қарши олди. Меҳмонлар тол чивикдан ҳафсала билан тўқилиб, усти лойсувоқ қилинган қапа соясидаги супага ўтиришди. Қапанинг тепасига тўрт бурчак сават ўрнатилган. Бир жуфт оқ каптар саватнинг четига қўнганича ғув-ғувлаб турибди. Зарурати бўлмаса-да, супага чиқиладиган зина қилинган. Атроф ёр тушса ялагудек. Қапанинг чап биқинига иккита бежирим ўчоқ қурилган. Ўчоқларнинг бирига қозон, иккинчисига чойдиш осилган. Ҳар иккала ўчоққа печка карнайидан мўри қилинган. Ўчоқлар шатмоқ лой билан яқиндагина сувалган — ҳали селгиб улгурмаган. Ўчоқ билан қапа оралиғига райҳон, ошкўк, селдир сепилган. Нарироқда худди шундай капалардан тўрттаси қаторлашиб турибди.

— Ёзилишиброқ ўтиринглар. Қизим, сиз бу ёққа ўта қолинг. Бемалол оёғингизни узатиб ўтирасиз.— Рашид ота Мунирани ҳол-жонига қўймай эркаклардан ажратиб, думалоқ хонтахтанинг нариги томонига ўтқазди. Мунира у кўрсатган жойга суриларкан, дастурхон учи билан яланғоч тиззаларини беркитди. Ота Назар билан Қозимнинг ёнбошига иккитадан ёстиқ ташлади.— Назаржон, ёнбошланг. Қани омин, ҳеч ким эл-юртининг доғидо куймусун.

Рашид ота ўзбекча билан уйғурчани аралаштириб ҳол-аҳвол сўради. Бу орада қотмадан келган, кўзлари кулиб турувчи кампир дастурхон ёзди. Баркашдай-баркашдай юпқа нон, битта ликопчада қанд, иккита ликопчада булғор қалампери аралаштириб қовурилган бақлажон келтириб қўйди. Битта ликопчани Мунирага яқинроқ сураркан, қистади:

— Олинг, қизим, жироқ йўлдан очқаб келгансиз. Хушхўргина,— қўйиб берса кампир таомни Мунирага едириб қўйишдан ҳам тоймасди.— Ўзим эккан лозилар, олинг, аччиққина...

— Лағмонхўрлик қилгани келдик, чўнг она,— деди Назар кампирга мурожаат қилиб.— Тошкентлик меҳмонни атайлаб бошлаб келдим.

— Ажаб қипсиз, Назаржон. Сизлар лағман есанг-

лар, ман женим билан этиб бераман,— деди кампир ички бир қувонч билан.

Олти нафар каптар патиллаб қанот қоққанича ҳавога кўтарилди. Иккита оқи қанотларини ёйганича ҳавода муаллақ турар, сўнг умбалоқ ошиб, чарх уриб ўйнарди. Рашид ота қўлини пешанасига соябон қилганича каптарларнинг ўйинини завқ билан томоша қила бошлади.

— Ўша ўлиб тирилган каптарларнингизми булар?— деб сўради Назар ҳам кўкдан кўз узмай.

Рашид ота бош ирғади. У ҳамон кўкдан кўз узмас, кўз илғамас баландликка кўтарилиб кетган каптарларни изларди.

— Бу каптарларнинг ҳаммаси шу қалада тухумдан чиққан,— Назар бир тирсаги билан хонтахтага тиралганича Қозим томон энгашди.— Кузакда экин-тикинни йиғиштириб, қишлоққа кетишаётганда каптарларни ҳам оливолишган. Аммо каптарлар ҳадеб адирга учиб кетаверишган. Шундан кейин Рашид ота уларни қамаб қўйибдилар. Аммо қаҳратон қиш кунларидан бирида уянинг эшиги тасодифан очиқ қолибди-ю, каптарлар яна ўрганган маконига учиб кетишибди. Кечаси нафасни кесадиган совуқ турибди. Эрталаб ота чиқиб қарасалар, каптарлар уясида йўқ. Дарров отга миниб бу ёққа келибдилар. Не кўз билан кўрсинларки, каптарлар қала ичида қотиб ётишган экан. Уларни шундоқ ташлаб кетишга кўнгли бўлмади, уйга олиб келибдилар. Иссиқ уйда каптарларга аста-секин жон кирибди. Рашид ота уларни сархил буғдой, илиқ сув билан парвариш қилибдилар. Ҳали кунлар илимасданоқ бир куни ташқарига олиб чиққанларида каптарлар яна адир томонга парвоз қилишибди.

Қозим бу фаройиб ҳикояни ҳайрат билан тинглади. Рашид ота супа четида омонатгина ўтираркан, бу фикрни тасдиқлаётгандек қайта-қайта бош ирғади.

— Одам боласи ўз ватанини севишни мана шу каптарлардан ўрганиши керак, мулла. Биз ёмоннинг зўлимидан кўрқиб, юртимизни ташлаб келган халқмиз. Бу жониворлар ўлса ҳам ўз маконида жон беришни афзал билишаркан.

У бир зум бошини кўкрагига ташлаганича ўйланиб ўтирди-да, чуқур хўрсинди.

мехридан жудо бўлмасин, мулла. Юрагининг қатида киндик қони томган тупроққа муҳаббат бўлмаса, яшашнинг маъноси қолмайди.

Рашид ота ўрнидан турди. Қападан атлас нусха босволди қовун олиб чиқди. Белидаги қийиқлардан бирини ечиб, қовунни яхшилаб артди. Шундан кейингина пичоқ тортди. Бир тилимини олиб тотинди-да, бошини сарак-сарак қилганича хонтахта четига қўйди. Иккинчи тилимини Мунирага узатди. Қолганларга ҳам бир тилимдан улашгач, мақташга тушди:

— Бай-бай-бай, жонворнинг ширасини... Лабларни елимлаб қўяман дейди-я. Олинглар.— Рашид ота меҳмонларнинг қовун ейишини завқланиб кузатарди. Яна уч тилим кесди-ю, то қўлларидagini еб бўлишгунча узатмай турди. У ўз ишидан роҳатланарди.— Қалай, меҳмон, ширин-а?

У шунчалик ишонч билан сўрадики, Қозим ҳозиржавоблик билан бош ирғади.

— Яна бир сув ичиши керак эди. Ҳеч иложи бўлмади.— Рашид ота пичоқни дастурхоннинг четига артиб, қинига соларкан, катта термосдан чой қуйиб узатди.— Назаржон, моторни шу йилдан қолдирмай қурдирмасангиз бўлмайди. Булоқнинг суви бекорга оқиб ётибди.

— Майли, сув тўпланаверсин. Қўлни кенгайтириб, кичикроқ сув омбори қилиб оламиз.

Назар қаддини ростлаб адирларга чимирилиб боқди. У шу алфозда уфқларга бир оз зардали, лекин қатъият билан тикилиб туришида Қозимга ёқиб кетди. Чимирилган қуюқ қошлари, тийрак кўзлари, пайлари таранг тортилган юзидан қатъият ёғилиб турибди.

— Учга мотор ўрнатиб адирларга сув чиқарамиз. Ўз қўлингиз билан мана шу тепаликларни боғ қилиб бера-сиз. Бригадангиз аъзолари учун мана шу боғнинг ўртасида ўнта данғиллама уй қура-миз. Тайёр санатория бўлади. Айтмоқчи, бугун қувурларни олиб келишдими?

— Олиб келишди. Бу хонасалот, машинанинг балони тешилиб, қоровулхонага етмай тушириб кетишди.

— Уларни қоровулхонага киритиб қўйиш керак. Йигитларга айтинг. То иш бошлангунча ёгин-сочинда қолиб кетмасин.

— Қувурларингизни ҳеч кимга ишонмай-сиз-а,— деб кулди Мунира раисга эмас, негадир ўчоқ бошида куйма-

ниб юрган кампирга қараб. Сўнг Назарга юзланди.— Адирларни айланиб келмаймизми?

Қўлга тушаверишдаги ёнбағир қовунполиз эди. Қовуннинг ўткир бўйи димоқни қитиқларди. Бу ҳид шу қадар қуюқ ва ўткир эдики, кишига ҳатто тоза ҳаво етишмаётгандек туюларди. Қўл яқинидаги фиштин бинога тақаб узун бостирма қурилган. Бу ерга турли ҳажмдаги мотор, қувурлар, рандаланмаган тахталар ҳамда ўтин-кўмир қўйилган эди. Ўн чоғли йигит давра қуриб ўтирар, ҳар бирининг олдида бир палладан тарвуз. Улар тарвузни гап-сўзсиз, иштаҳа билан кейишарди. Бостирманинг ости дим, шабада урмасди.

— Салом йигитлар!— деди Назар баланд овозда. Йигитлар «гурра» қўзғалишди. Лекин ҳеч ким келиб кўришмади. Қўллари шира бўлгани учун ийманишди чоғи. Назар эса иккала қўлини чўнтагига солганича оғирлигини гоҳ товонига, гоҳ оёқ учларига ташларди.— Иссиқ қийнамаяптими?

Йигитлар ҳамон чурқ этишмасди. Уларнинг шу туришиёқ нимадандир қаттиқ норози эканликларини билдирарди. Ниҳоят норғил йигит томоқ қириб қўйди. Усиб кетган соқоли унинг қорамтир юзини тунд, важоҳатини хунук қилиб кўрсатарди.

— Қийнаяпти, раис, — деди дўрилдоқ овоз билан. Афтидан у раис билан тенгқур, ҳурматлаб Назар ака дейишга бўйни ёр бермас, шу боис қуруққина раис дея мурожаат қиларди:— Ёз тугаяпти, ҳалиям ваъда қилган сигирларингизни опкелиб бермадингиз. Сут-қаттиқ ичиб турардик. Узимизникини қишлоқдан етаклаб келолмасак.

— Иҳм-м...— Назар бир меъёрда чайқалиб гоҳ оёқ учида турар, гоҳ товонлар, йигитнинг ҳақли талабига дабдурустдан жавоб беришга қийналарди. Шу боисдан унинг боши оша олисдаги қирга тикилганича истар-истамас гапирди.— Тўғриси, эсимдан чиқиб кетибди. Опкелиб берамиз.

— Шунақасизлар-да...— раиснинг ён берганини кўриб норғил йигит норозилигини ошкора намойиш этиб жойига ўтирди. Тарвуз палласини олдига тортди-ю, бироқ қўл урмади.— Ишлатиш, план талаб қилиш эсинглардан чиқмайди. Лекин одамлар ҳақида қайғуриш хаёлларингга ҳам келмайди. Одамлар бу ерда худди маҳбусларга ўхшаб оби ёвғон ичиб, чайлада ётишади...

Назар бирдан тек қотди. Ранги қув ўчиб, бурун каттаклари керилди. Қўлларини чўнтагидан олди-ю, аммо шу заҳоти жаҳл билан қайтадан суқди. Икки қўли билан баравар чўнтакларини ковлаштирди. Қалит шиқирлади.

— Сизларга бир эмас, иккита сигир ажратилган,— Мунира раисни гапиртирмаслик учун суҳбатга аралашди.— Эртагаёқ олиб келишади.

Норғил йигит унга кўзларини қисиб қараб қўйди. Бу билан сенинг гапинг нима бўларди, демоқчига ўхшарди.

— Э, боласи тушмагур-эй,— деди Рашид ота вазиятни юмшатиш ниятида мулоимлик билан норғил йигитни койиб.— Қатиқ ичгинг келса, чўнг онанга айтмайсанми, хоҳлаганингча ивйтиб бермайдими.

Норғил йигит индамади. Бамайлихотирлик билан пичоғини қинидан чиқарди. Бир бўлак тарвуз кўчирди-да, пичоқ учига санчиб олди. Шундоққина тумшугининг тагига келтириб бармоғи билан уруғларини битталаб тушира бошлади. Шундан кейингина оғзига солди. Лабларини қаттиқ қимтиганича пишиллаб чайнади.

— Биз қатиқ учун эмас, лафз учун курашамиз, ота,— деди қирғиз башара йигит.— Бизни бу ерга жуда катта ваъдалар билан олиб келишган эди.

— Болалар, сизларга нима бўлди?—хавотирланиб сўради Мунира.— Нимадан норозисизлар? Қодир ака, очикроқ айтинглар.

— Судраб обориб комсомол мажлисида муҳокама қиласизларми?— қувлик билан кулиб сўради қирғиз башара йигит.

— Бу нима деганингиз, Абдужаббор?— Мунира энди ростмана хавотирга тушиб қолди. У ўз комсомолларининг кўнглида пайдо бўлган гина-кудуратлардан беҳабар қолганидан, бу нарса ҳозир раис билан қаттиқ тўқнашувга сабаб бўлиши мумкинлигидан ташвишда эди.— Қодир ака, гапирсангиз-чи.

Йигитлар тараддулланиб бир-бирларига қараб қўйишди. Ҳадеганда ҳеч кимдан садо чиқмади. Афтидан уларнинг тўкиб соладиган норозилиги ҳам йўқ эди. Бу яйдоқ адирда ёлғиз юриб зерикишган, иш чарчатган, шундан ҳар бир етишмовчилик, бир оғиз гап ҳам малол келадиган бўлиб қолган эди.

Мунира йигитларга хавотир билан боқар, Рашид ота безовта — дам-бадам чўққи соқолини тутамлаб, аста-фирулло, деб қўярди. Назар бу ерда бўлаётган гап-сўз-

ларнинг гўё унга дахли йўқдек, олис-олисларга тикилганича ҳайкалдек қотиб турарди. Қозим эса уларни хижолат аралаш қизиқиш билан кузатарди.

— Чарчадингларми? — жуда ҳам самимий, мулојим оҳангда сўради Назар. Бундай мулојим гапирилиши кутишмаганиданми, йигитлар бараварига унга юзла-нишди.

— Э, қизиқмисиз... — Абдужаббор нима дейишни билмай чайналди.

— Ростини айтинглар: чарчаган ё зериккан бўлсанглар, ўрнингизга бошқаларни юборамиз. Ҳозир пахта-нинг иши ҳам селгиб қолди. Дам олсанглар бўлади.

Назар тик боқганича пичингсиз, киноясиз гапирарди. Бу ташвиқот ҳам, ҳийла ҳам эмасди. Раис ёш йигитлар-нинг кимсасиз адирда узоқ вақт яшолмасликларини ҳис этган, шунинг учун исташса ҳозироқ қишлоққа қайта-ришга қарор қилганди. Йигитлар безовта бўлиб қолиш-ди. Қодир тарвуз палласини нари суриб қўйди. Бир қўли билан тиззасига таяниб ўрнидан турди.

— Меҳнатни биз қилиб, роҳатини бошқалар кўрсан-ми? Йўқ, бунақаси кетмайди, — у пичоғини қинига солиш баҳонасида раисга қарамасликка уринди. Бояги кўпол-лиги учун ўзича изза бўлар, лекин ҳозирги тўнг оҳанги бу хижолатпазликни сира ҳам ёзиб юборолмасди. — Биз сургун этилган одамлар эмасмиз. Ҳеч бўлмаса ҳафтада бир марта қишлоққа тушиб чиқсак, тўй-ҳашамлар-да хизмат қилиб, ёр-жўраларни кўриб қайтсак бўл-гани.

— Боядан бери қовоқ-тумшуғингни осилтирмай шу-нақа деб қўя қолмайсанми, тентак бола, — деди Рашид ота енгил тин олиб. — Яхши гап айтяпти, а, Назар-жон.

Назаржон Қодирга яқин бориб қўлини ҳаволатди. У раисга чўчиб қаради, аммо мақсадини дарҳол англаб, ўнг кафтини тутди. Назар унинг кафтига тарсиллатиб бир урди-да, кўл томон юриб кетди. Қозим унга эр-гашди.

Кўл бўйини сийрак қамиш босган, суви тиниқ, ро-ҳатланиб сузиб юрган балиқларни бемалол кўриш мум-кин. Сувнинг сезилар-сезилмас эпкинни аралаш димоққа балчиқ ҳиди урилади. Назар сувга тикилганича сигарет тутатди. Бир қўлини шимининг чўнтагига солди-да, си-гаретни босиб-босиб тортди. Оғзи-бурнидан бурқситиб

тутун қайтарди. Енида турган Қозимга юзланиб маҳзун жилмайди.

— Бугун шу ерда қолмаймизми? Кечаси маза қилиб балиқ тутамиз.

Назар кўлга юзланди. Яна сигаретни устма-уст босиб тортиди. Қозим унинг бирдан чарчаганини сизди. Кўзлари атрофидаги ажиблар кўпайиб, юзи кескин тус олди. Демак йигитларга дўстона гап айтгунича ўзи билан ўзи роса олишган, бақириб-чақирмоқчи ҳам бўлган, пировардида жунбишга келган қазабини босиб, самимий гаплашишга қарор қилган. Энди ўз қилмишидан мамнун бўлиб турибди.

— Қоламин десангиз қолаверамиз,— Қозим оёғи остидан каттагина кесак кўчириб, кўлга отди. Заррин томчилар бирдан кўкка сачради. Қуёш шуъласида улар марварид доналаридек ярақлаб кетишди. Соқин кўл сатҳида бир-бирини қувлаб катта-кичик доирачалар пайдо бўлди.— Умримда бир марта адирда ётиб кўрай.

— Сиз менга ёқиб қолдингиз,— Назар унинг елкасига қўл ташлаб шапатилади.— Юринг, энди бориб лағмонхўрлик қилайлик.

Улар тепага кўтарила бошлашди. Ҳаво дим. Уфққа оға бошлаган қуёш елкаларни жиниллатиб куйдирарди.

— Яна уч-тўрт кун турсангиз думбулга ҳам оғзингиз тегади,— деди Назар иккинчи тепаликка ишора қилиб. Маккажўхори сўтасининг поуги жинганак бўла бошлаган эди.— Мама шу битта тепаликдаги маккадан бутун чорвамизга етадиган силос бостирамиз. Қўлнинг нариги томонига буғдой сепганмиз. Меҳнат кунига буғдой берсак ҳам бўлади-ю, тегирмон йўқ-да. Ҳеч эътибор берганмисиз, сув тегирмоннинг уни жудаям мазали бўлади. Нонини еб тўймайсиз. Умуман бизни мана шу адирлар боқяпти. Қовун-тарвуз, сабзи-пиёз ҳаммаси шу ердан ташилади. Энди юз гектар боғ қилишимиз керак. Ана унда колхозчининг бир меҳнат куни ўн сўмданга айланди деяверинг.

Рашид ота овқатни суздирмай ўтирган экан. Улар келиши билан қўлларига сув тутди. Кейин косаларда лағмон олиб келди. Пиёлада саримсоқ аралаштирилиб ёғга буланган гармдори — лози келтирди. Меҳмонларни овқатга ундагач, учи очилмаган қаламга ўхшаш иккита чўп-чўка билан гармдоридан олиб, овқатга аралаштир-

ди. Сўнг хамирни чўп билан олиб ея бошлади. Қозим чолнинг овқатланишини қизиқсиниб кузатарди.

— Ҳайрон бўляпсиз-а, мулла,— деди Рашид ота кулимсираб.— Ҳайрон бўлманг. Уйғурлар ошдан бошқа ҳамма қуюқ-сууюқ овқатни фақат чўка билан ейишади.

— Лағмонни чўка билан ейиш завқли бўлса керак.

— Нима десам экан, мулла,— Рашид ота косани хонтахтага қўйди. Қўлидаги бир жуфт чўпга қараганича ўйчан гапирди.— Лағманнинг хамири худди уйғурларнинг қисматига ўхшаш чигал. Уни бир-биридан ажратиб ейиш учун шунақа чўп керак.

Қозим унинг кўзларига ҳадсиз бир ғусса соя солганини сизди. Рашид ота қийинини ечиб, бир учига лабини артди-да, елпина бошлади. Уйғурлар ҳақидаги қиёси дилини вайрон қилиб юборган, барча аччиқ; аламли хотиралари бирданига хуруж қилиб руҳини эза бошлаганди. Унинг қисмати оғир эди. Отаси зулм ва хўрликка чидаёлмай Қашқар хонига қарши бош кўтарганлар авлодидан. Адолат инсоф истаб бошланган бу кураш тез фурсатда шафқатсизларча бостирилган. Омон қолган исёнчилар турли мамлакатларга бош олиб кетишга мажбур бўлишган. Рашидлар хонадони Андижонга келиб қолганида у ҳали йўрғақдаги бола эди. Лекин қисмати га ота юртига бориб яшаш битилган экан. Шарқий Туркистонда миллий озодлик ҳаракати бошланиб, Уйғуристон ташкил этилармиш, деган овоза тарқалганда, у тегийшли ташкилотлардан рухсат олиб, киндик қони томган юртга борди. Уйғурларнинг сафида туриб она тупроғини Чап Қайши босқинчиларидан тозалашда қатнашди. Или (Ғулжа) шаҳрида уйланиб, бола-чақа орттирди. Лекин қон ва жон эвазига эришилган хўрликка яна ит тегди. Уйғуристон давлати ташкил топмади. Яна қирғинбарот бошланди. Халқ бахти учун жон олиб, жон берган асл курашчилар дорга осилди, отилди. Рашид ота бола-чақасини олиб ота юртини ташлаб қочишга мажбур бўлди. Эҳ-ҳа, не мусибатларни кўрмади бу шўр пешана. Қиши ўз юртига ҳам сиғмайдими ҳеч маҳал. Бундан ортиқ хўрлик бўлмас. Аслида тирик туриб ўлишдай гап бу. Буларни ўйламаса тузук. Уйласа, жигаридан чакиллаб қон томиб кетади. Йўқ, у ҳаётдан нолимайди. Ота юртида яшаса ҳам, шунчалик яшарди. Бундан ортиқ бўлмасди. Фақат... Барибир тупроқ тортаркан. Халқнинг бошига ададсиз мусибатлар тушди. Ўзини

дохийларнинг дохийси деб атаган бир нодон кимсага сиғинишни истамагани учун минглаб одамлар тириклай кўмилди. Бундай гапларни эшитганида ҳар сафар унинг тепа сочи тик бўлиб кетарди. Уйғурлар ўз ватанини ташлаб, боши оққан томонга кетишаётганини эшитганда юраги эзилган анорга ўхшаб қоларди.

Рашид ота секин ўрнидан турди. Капа ичкарисига юраркан, хонтахтага тирсаклачганича адирларга ўйчан боқиб ўтирган Назарга елкаси оша қараб қўйди. Шу боқишда у кўнглига келган ўйга раиснинг қандай муносабат билдиражagini уқиб олмоқчи бўлди. Аммо Назарнинг кўзига кўзи тушмади. Танбурни қозықдан олаётганида ҳам яна раиснинг нигоҳини излади. Танбурни олиб, супага қайтди. Филофини ечиб, ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғига нохун кийди. Шундан кейингина созлай бошлади. Ҳали Назар билан Қозим куй тинглашга шайланиб улгурмасиданоқ торлар титраб кетди. Кўк тоқига маҳзун бир садо ўрлади. Нохун яна торларга зарб билан урилди. Бир жойга тўпланиб тутқун бўлиб турган бўтана сув қиргоқни бузиб юборди. Ўз йўлидаги хору хасни чирпирак қилиб оқизганича чопиб кетди. Нохун торларга ором бермас, совуқ симларнинг мудроқ сукутини ҳуркитарди.

...Уфқ бамисоли қиздирилган тандирдек лов-лов ёнади. Учқунлар сачратиб замин у осмонни куйдиргудек бўлади. Учқун сачраган юксак самода бургут парвоз қилади. Тандирдек қизиган уфқнинг шуъласи уни кўкка отилган чўғга ўхшатиб кўрсатади. У ёна-ёна қурраи замин узра парвоз этади. Бамисоли оромгоҳ, бошпана излаётгандек бир жойда айланаверади. Гўё ошени куйиб кул бўлгану бегона манзилларга бош олиб кетишга жазм этолмай ёна-ёна адо бўлаётганга ўхшайди.

Бу дунёда ҳеч кимнинг ошени ёнмасин!

Қозимнинг назарида шовиллаб турган жўхоризор, адир ёнбағрида сойнинг тошидек думалаб ётган қовунтарвузлар, тол хивичдан тўқилган капалар, кўзларини юмганича танбур чалаётган Рашид отанинг ўзи ҳам қирмизи алангага чулғаниб турганга ўхшарди. Бу ёлқин, бу аланга отанинг ҳасрати, соринчи, армонлари эди.

Эй фалак, чархинг бузилсин,

Кимларга хор этдинг мани.

Оҳ урарман кўзимда ёш,

Дўстларга зор этдинг мани...

Рашид ота паст, ширали овозда, кексаларга хос бо-
сиқлик билан куйларди. Бу ҳасрат-надомат қўшиғи
эмас, киндик қони томган тупроғини чин юракдан сев-
гувчи одамнинг дил изҳори эди.

«Қизиқ одам,— дея хаёлидан кечирди Козим.— Ту-
рилган ватанига сизмагани етмагандек кимсасиз адирда
юргани ғалати. Қишлоқда одамларга қўшилиб яшаса
бўлади-ку. Адирда ер ўзлаштиришга уни ҳеч ким маж-
бур этган эмас. Аллақачон пенсияга чиққан одам».

Уфқ чўғини кул босган тандирга ўхшаб қолди. Қа-
нотини кенг ёйганича хотиржам учиб юрган бургут тў-
сатдан пастга қараб шўнғиди. Осмоннинг бир бўлагини
ёритиб турган қирмизи ранг ҳам хира тортди. Қўл то-
мондан салқин шабада эса бошлади.

Рашид ота танбурни қучоқлаганича узоқ сукутга чўм-
ди. Қапага кираверишга осилган фонуснинг нури унинг
бужмайган юзига қаҳрли тус бериб турарди. Кўз қора-
чигларида нур акс этиб, худди ёнаётганга ўхшарди. Фо-
нус атрофида сон-саноксиз парвона-ю, капалакчалар
ғужғон ўйнайди. Қизиб турган шишага ўзларини уриб
ҳалок бўлишади. Фонус уларнинг куйиб, жизғанақ бўла-
ётганига парво қилмай, порлаб ёнади. Аста-секин қуюқ-
лашаётган тун қаърини тилкалашга уринади.

— Мен ҳам мана шу парвоналарга ўхшайман, мул-
ла. Фақат ўзимни урадиган чироғим йўқ. Уни ўчириб
қўйишган.— Рашид ота инграганга ўхшаш овоз чиқариб
хўрсинди. Пешанасини қайта-қайта уқалади...— Қиши-
нинг интиладиган чироғи бўлмаса ёмон, мулла. Жудаям
ёмон. Ҳеч қаерга сизмай қолади.

У танбурни қучоқлаган кўйн бирдан хаста овозда
яна қўшиқ айтди:

Толеим бўлса бутун,
Ёнган чироқ ўчармиди?
Мен ишонган тоғларим,
Ости билан кўчармиди?
Эй фалак, чархинг бузилсин...

Козимга қўшиқ қаттиқ таъсир қилди. У «Ширинбу-
лоқ»қа нима учун келганини батамом унутиб, эзилган
бир аҳволда ўтирарди. Бу кимсасиз адирда қисмати чи-
гал одамни учратишни сира ҳам хаёлига келтирмаганиди
Ажаб дунё экан, биров киндик қони томган тупроғига

етолмай ўртанади. Жудоликнинг тафтини босиш учун юрган йўлида гул ўстиради. Султонов сингари одамлар эса ўз юртида юрганига шукрона айтиш ўрнига, бировларнинг устидан мағзава тўкиш билан овора. Шунга айтидилар-да, ўти бор жойнинг суви йўқ, суви бор жойнинг ўти, деб.

Рашид ота ўзини парвонага ўхшатди-ю, аслида у бошқача одам. Мабодо чироққа урилса ҳам, қанотлари куймайди, аксинча, ундан ёғду олиб, юрган йўлини нурафшон этади. Мусибати ҳар қанча оғир бўлмасин қадди букилмаслигини бойси шундан. У ҳаётнинг мислсиз зарбаларини писанд қилмай, қисматига қасдма-қасд яшаётган одам.

— Юртимдан айрилганим етмагандай зое учмас бу даштларда юрганимга ҳайрон бўлаётгандирсиз-а, мулла,— Рашид ота маҳзун жилмайди. Пешонасидаги чизиклар тиг тортиб юборилгандек чуқурлашди. Томирлари бўртиб чиққан қўли билан чўққи соқолини тутамлади. Ўзига жуда ҳам ярашган мўйловини дағал бармоқлари билан қайта-қайта силади.— Одам иси ёқмайдиған чол экан, деб ўйламанг тагин. Худо кўрсатмасин. Одам иси ёқмай қолган куни кишининг бу дунёдан сафари қаригани бўлади.

Танбур яна мунгли овозда фиғон чека бошлади. У туннинг сир-синаотини янада кучайтириб, поёнсиз адирларни чуқур-чуқур ўйларга толдириб куйларди. Торлар бу кўҳна оламнинг ақл бовар қилмас жумбоқлардан иборатлиги, ҳаётнинг тотли онларидан кўра мусибатлари кўпроқ эканлиги, инсон орзуси ушалиши учун ҳадсиз жафолар чекажаги ҳақида сўзларди.

Қозим куй тингламасди, гўё танбур билан тиллашарди.

Ҳаёт-ку шунчалик чигал, одамларнинг роҳат-фароғатидан ташвиши кўпроқ экан, нега яна бир-бирларининг оромини бузишади. Нега бировнинг яхшилигидан ҳамма бирдек қувонмайди? Нега одамлар бировнинг фазилатидан кўра камчиликлари ҳақида оғиз тўлдириб гапиришни афзал билдилар? Эзгулик ҳақида гапиришнинг ўзиёқ кишига ҳузур бағишлайди-ку. Нега бу қишлоқдагилар Назарнинг яхши ишлари қолиб, нуқул қусурларини хатга солишган? Унга чекка-чеккадан тош отгандан кўра биров гапи билан, бошқаси иши билан кўмаклашса бўлмайдими? Ахир, Назар ўз рўзғорининг ташвишини

чекаётгани йўқ-ку. Ҳамқишлоқларимнинг нони бутун бўлсин, орзу-ҳаваси кўпайсин, деб жонини жабборга бериб юрибди. Тўғри, унинг ҳам айблари йўқ эмас экан. Агроном билан бўлган можаро бориб турган ахлоқсизлик. Битта картани сув босса нима бўпти. Ер селгиганда культивация қилиб юборилса олам гулистон. Зўр келса бир марта навбатдан ташқари ўғитлаб ишлов берилади. Шу нарса учун кап-катта одамни беобрў қилиш яхшими? Пахта одамдан азиз эмас-ку.

Куй тинди. Рашид ота танбурни ғилофга солиб, жойига илиб чиқди.

— Бояги гапнинг жавоби шуки, менга ернинг қадри ўтган, мулла. Қўполроқ қилиб айтганда, ер гадосиман,— деди у қоронғилик қаърига тикилганича.— Бир қарич ҳам ер бекор ётмаса дейман. Ўз қўлим билан обод қилган жойларимни кўрганда жудолик алами сал босилгандек бўлади. Аммо юртимнинг хумори баттар зўраяди. Эҳ, нимасини айтай, мулла. Энг яқин одамингдан айрилсанг ҳам майли-ю, юртингдан жудо бўлмагин экан.

— Киши қаерда бахтиёр бўлса, ўша ер унинг ватани, деган гап бор-ку,— Козим бу ўринсиз фикри билан Рашид отага таскин беришга уринди.— Бу ер ҳам ўз юртингиз. Барибир Туркистон. Тўғрими?

Рашид ота бош чайқади. Ғоят беозорлик билан тиззасига шапатилади.

— Мени ношукурчилик қиляпти деб ўйламанг, мулла. Унчалик инсофсиз одам эмасман. Хонаси келиб қолгани учун сизга ҳасрат қиляпман-да. Киши бир маҳалладан иккинчи жойга кўчиб борганда то ўргангунча қанча қийналади-ку. Биз... эҳ-ҳе... неча тоғ, неча дарё ошиб келганмиз..

Козимнинг назарида танбур ҳамон ўқиб-ўқиб бўзларди. Йўқ, у қисматидан нолимасди, арзи ҳол қилмасди. Фақат ёниб, ўртаниб сўзларди. Инсон бошига тушиши мумкин бўлган фироқ, жудоликнинг аччиқ ситамлари ҳақида афсоналар ўқирди. Одамларнинг киндик қони томган ҳар қарич тупроқни Маккатиллодан ҳам муқаддас билишга, ўз юртининг ҳар бир гиёҳигача кўзига тўтиё этишга даъват этарди. Киши ота-онасидан айрилиб чидайди, бироқ она юртдан айрилиб яшаши маҳол.

— Озиб-ёзиб ўйнагани келганингизда юрагингизни сиқиб юбордимми?— Рашид ота гуноҳкорона жилмайдди. Сочикқа ўраб қўйилган чойнакдан чой қуйиб ичди.—

Дарвоқе, Назаржон йўқ пайтида сўраб олай. Раиснинг устидан ёзишган шикоят бўйича текшириш ўтказгани келганингиз ростми?

Козим нима дейишини билмай қолди. Орага жимлик чўкди. Туннинг сокинлиги бирдан кучайгандек туюлди. Чирилдоқнинг «хониши» авжга чиқди. Яқингина жойда бедана тилга кирди: ва-вақ, ва-вақ... Капа теласидаги каптарлар негадир безовталаниб ғув-ғувлашди.

— Майли, гапиргингиз келмаса, индамай қўяверинг. Лекин менинг сизга айтадиган гапим бор. Бунақа гапларни текширгани илгари ҳам келишган. Кўнглингизга олмангу аши сиз ишлайдиган газитдан биттаси кўп келган. Бизнинг эски раис билан ошна экан. Аши супада ўтириб лағманхўрлик қилишарди. Султонов раисликдан тушганидан кейин ҳам бир келишди. Иккаласи кечгача ўтириб роса ичишди-ей... Аши газитдан келган одам айтганимни қилсангиз, мен сизни ҳар жойда қўллайман. Бу колхоз бўлмаса бошқасига раислик қиласиз, деди. Эшитишмча, иккаласи ҳалиям ош-қатиқ эмиш. Сизнинг хабарингиз бўлса керак. Ростми шу гап?

Козим елкасини қисиб қўйди. Унинг бундай гаплардан хабари йўқ эди.

— Астаффирулло! — Рашид ота ёқасини ушлаганича бош чайқади. — Худонинг ўзи эс бермагандан кейин қийин экан-да. Ўғри бўл, ғар бўл — инсоф билан бўлгинда, хонасалот. Туппа-тузук ишлаётган одамга ҳадеб осиллаверасанми? Амал жинниси бўлмай кетгур-эй... — у ўрнидан турди. Қийинни тутамлаганича капанинг олди-гача бориб келди. — Ростини айтганда, Назаржондан мен ҳам хафаман. Йўқ, деганимга қулоқ солмай, чойхонани менга юклаб қўйган. Кунда бир маҳал лангман қилармишман. Тавба!.. Умримда хамир қанақа қорилишини кўрмаганману лангман қилиб сотармишман. Уйғурман деганининг ҳаммаси ўчоқ бошида ўралашиб юради, деб ўйлайди, шекилли. Ҳа, барака толгур, ўзбекнинг ҳаммасиям ош қилишни билмайди-ку. Дунёда ёмон кўрган нарсам эркак одамнинг қозон-товоққа аралашгани. Ош-овқатни хотинларга чиқарган-да. Шу гапимни ҳам айтганман. Йўқ, барибир ўзиникини маъқуллайди. Бўлмаса, юрагимдаги дардимни билади. Яқинда ҳам ҳоли жонимга қўймай, чойхонага обориб қўйган эди. Эртасигаёқ бу ёққа қочиб келдим. Кўрдингизми, нолийман деса менинг ҳам дардим бор. Лекин инсоф керак. Сизга

Ўргатгулик эмас, мулла, ўзингизга инсоф берсин. Нимани лозим топсангиз ёзинг. Менга қолса ростини ёзганингиз тузук. Рост гап худога ҳам, бандасига ҳам хуш келади. Қани энди журиг, Назаржонни топайлик. Қўл томонга кетган эди.

Улар ёнма-ён юриб қўл томонга тушиб кетишди.

* * *

Туннинг ўзига хос сирли салобати бор. Бу нарса айниқса дала-даштда яққол сезилади. Ён-вернингги қуршаган зулмат ичидан бирор ваҳимали мавжудот чиқиб келадигандек туюлаверади. Фақат осмондаги жимир-жимир этиб турган сон-саноқсиз юлдузларга тикилгандагина киши ваҳимани унутади. Одамнинг хаёли юксакларга кўчади, руҳида аллақандай самовий кайфият пайдо бўлади. Ўзини одам боласи урдасидан чиқмайдиган ишларга қодирдек сезади.

Қўл бўйида ўтирган Қозим билан Назар мана шундай кайфиятда эдилар. Сувга қармоқ ташлаганича майса устида ёнбошлаб ётишар, ҳар иккаласи ҳам ўз хаёллари билан банд эди. Ҳали ой чиқмаган, сув сатҳи қорайиб кўринарди. Қамишлар сирли шитирлар, аҳён-аҳёнда нимадандир безовта бўлган қушларнинг узук-юлуқ чирқиллаган саси эшитилиб қоларди. Тун қоронғисида кўз илғамас майда тўлқинлар югургилаб келганича қирғоққа шалошлаб урилар, бу овоз кеча сокинлигида худди денгиз гувиллашидек акс садо берарди. Назар учун балиқ тутишнинг ҳеч қизиги йўқ. У балиқ ови баҳона сув бўйида ўтириб, ҳал этилмаган қанча ишларини пишиқлаб ўйлаб олар, тўйиб-тўйиб хаёл сурарди. Унинг ҳаётида бундай безавол, фараҳли кечалар жуда кам бўлар, ҳамиша хўжалик ташвишлари билан ўралашиб, жанжал-тўполонларга кўмилиб юраверибдан зериккан, асабдари жиндай оромга, ҳаловатга муҳтож эди. У қўлларини боши остига қўйганича юлдуз тўла осмонга тикилиб ётар, тубсиз самога боқиб хаёл сурарди. У ҳамма раислар каби колхозини, хўжалик ишларини ўйлар, барча одамлар каби оиласини, тўполончи ўғилчасини, бир оз инжиқ, сал-пал рашкчи хотинини, айни вақтда Мунирани ҳам хотирга оларди.

Қозим эса қоп-қорайиб турган қўлдан кўз узмас, сувнинг шалошлашига, қамишларнинг шитирлашига, ке-

ча сокинлигига қулоқ тутар, тизгинсиз хаёлларга ғарқ бўлиб ўтирар эди. У чек-чекгарасиз табиат қўйнида ўзининг ниҳоятда ушоқлигини бу улкан поёнсиз оламнинг бирор нуқтасида йўқ бўлиб кетса, дунёда ҳеч нарса ўзгармаслигини ҳис этар, бу фикр уни чўчитмас, юрагига ваҳм солмас, аксинча, дунёнинг ҳамма лаззатларидан баҳраманд бўлиб яшаши зарурлигига иқрор этарди.

Шу томонга яқинлашиб келаётган қадам товушлари уларнинг хаёлини бўлди. Назар туриб ўтирди. Қоронғилик қаърига тикилганча сигарет тутатди. Гугуртнинг бир лаҳзаллик шуъласида унинг чеҳраси ғоят ўйчан, бир оз ташвишли кўринди. Қозим келувчиларга пешвоз чиқиш мақсадида ўрнидан туриб, шимнинг орқасини қоқди. Шу пайт оёғи остидаги қармоқнинг қаттиқ силкинаётганини сизди. Дарров қармоқни тортди. Ҳавони шувиллатиб ўтган балиқни кўрмаса ҳам, тахминан чамалади. Бир қарич келади. Агар шунақасидан яна тўрттагина турса боплаб димлама қилса бўлади.

— Овинглар бароридан келсин!— қоронғилик қаъридан икки йигит чиқиб келди. Биринчиси қўз Абдужаббор, иккинчиси норғил Қодир эди. Абдужабборнинг қўлида бир коса айрон, Қодирнинг қўлида эса бир шиша ароқ бор эди. Улар ҳеч кимнинг таклифини кутмай, ажриққа ўтиришди. Абдужаббор белидаги қийиқни ечиб, ерга ёзди. Қийиқда иккита нон бор эди. У косани ўртага қўйиб, нон ушатди. Қодир чўнтагидан пиёла олиб, ароқ билан чайди. Пиёлани яримлатиб ароқ қўйди-да, қийиқнинг бир четига қўйди.

— Энди... айбга қўшмайсиз-да...— деди Қодир дастурхондан кўз узмай ўтираркан.— Бу киши биз томонларга кел қолибдилар. Меҳмоннинг ҳурмати...

У пиёлани қўлига олди-да, бир зум ўйлашиб турди. Сўнг шишага чўқиштириб ичди. Худди сув ҳўплагандек парвосзлиқ билан пиёлани жойига қўйди. Ароқ қўйиб Қозимга узатаркан, айрондан бир ҳўплади. Устки лабига юқиб қолган қатиқни кафти билан сидириб, шимига артди. Қозимга бу йигит ичишга баҳона излаб юрадиган одамдек туюлди. Ғаши келганидан узатилган пиёлани яримлатмасданоқ қайтарди. Қодир пиёлани оларкан, мийиғида кулимсираб бош чайқади.

— Айрондан ичинг, меҳмон, айрондан,— косани узатиб қистади Қодир.— Зўр нарса бу. Қуннинг тафтини қайтаради. Ароқнинг ҳам захрини кесади.

Козим хушхўр айрондан мириқиб сипқорди. Ичакларини куйдириб ўтган ароқдан кейин қатик аъзойи бада-нига ҳузур бағишлади.

— Ишонасизми, меҳмон, сизга ўхшаш катта одамлардан бирови ҳам ҳали бу ерга қадам босмаган,— Қодир раисга ўғринча қараб қўйди-да, оғзига бир тишлам нон солди. Қалин лабларини чапиллатиб узоқ чайналди.— Адирда деҳқончилик қилаётганимизга икки йилдан ошди. Ҳалигача районимизнинг катталаридан биронтаси, сенлар бу янтоқзорда нима қилиясанлар, дегани йўқ. Тўғрим, раис ака?

Назар индамади. Олдидаги ароқни елкасидан ошириб сепиб юборди. Пиёлани жаҳл билан қийиқ устига ташлади. Чап тирсагига тиралганича ёнбошлади. Сигарет тутатди. Қодир анчагача пиёлани олмади. Шишани маҳкам тутамлаганича раисга зимдан ўқрайди. Сўнг пиёлага қултиллаиб ароқ қуйди-да, индамай сипқорди. Пиёлани қўймай туриб қўлининг орқаси билан лабларини артди.

— Бизнинг сассиқ ароғимизни ичгингиз келмадим, раис ака?— деди заҳархандалик билан кулиб. Қоронғида унинг юзини кўриб бўлмас, фақат кўзлари совуқ йилтирарди.— Бунақасига ўрганмагансиз-да, а?

— Қачонгача нодонлигингиз қолмас экан, ҳайронман,— деди Назар жаҳл билан.— Бирпасда одамнинг кайфиятини расво қилдингиз. Сизга нуқул ном чиқариш, катталарнинг эътиборини қозониш бўлса.

Абдужаббор энгашиб Козимнинг қулоғига шивирлади: «Хафа бўлмайсиз-да, меҳмон, бу ўзи шунақа... Оғзига жиндай тегса алжиб қолади. Қаёқдаги эски гиналари ёдига тушиб кетади...»

— Нима, эътибор талаб қилсам гуноҳми?— Қодир бўйнини чўзиб ўдағайлади.— Бу адирда юмронқозик юриб чидамайди. Биз ю-урибмиз офтобнинг тигида миямизда шовла қайнаб.

— Менга қаранг, биз бировга писанда қилиш учун ишлаяпмизми?

— Ҳар қалай жувозга қўшилган эшакдан фарқимиз бўлса керак,— Қодир раиснинг боши оша қоронғи бўшлиққа тикилиб ўтирарди. У мана шу ўтириши билан ҳам ўзининг ҳақлигини исботламоқчига ўхшарди.— Жувозга қўшилган эшакга бир боғ хашак билан бир челақ сув бўлса бас. Бизга бошқа нарса ҳам керак.

— Биламан, сизга шон-шухрат керак,— деди Назар гижиниб.— Эртагаёқ идоранинг олдига ҳайкалингизни ўрнатишимиз лозим.

— Сизга-чи, сизга керак эмасми?— Қодир истехзоли кулди.— Мендан кўра сизга кўпроқ керак шон-шухрат. Ўзингизни авлиё қилиб кўрсатаверманг.

— Маркснинг гапини айтмадингиз-ку,— деди Назар кулиб.

— Нега айтмас эканман, керак бўlea айтавераман,— Қодир муштини ерга бир неча қайта ниқтади.— Инсонга хос бўлган ҳамма нарса менга ҳам ёт эмас, деган шундай доҳий одам ҳам. Унинг олдида сиз... биз ким бўлмиз.

Козим билдики, бу уларнинг биринчи тортишуви эмас.

— Мен барибир фақат ёшларнинг ўзидангина бригада тузишга қаршиман,— Назар ҳар қанча хотиржам гапиришга уринмасин, барибир овози кескин жаранглади.— Мен беҳуда ногора қоқишга қаршиман. Олдин рўзгоримизни бутлаб олайлик. Қишлоғимиз обод бўлсин, даланинг меҳнатини енгиллатайлик. Ана ундан кейин ном чиқариш ҳақида ўйлаймиз.

— Қизиқ...

Қодир бош чайқаб оҳиста кулди. Ўрнидан туриб керишди. Ароқдан бўшаган шишани қулочкашлаб кўлга отди. Зум ўтмай кўл томондан сувнинг шалоплагани эшитилди. Бу овоз кеча сокинлигида жуда кучли, худди бомба портлагандек эшитилди. Шундай кучли бир садони кутиб тургандек қир ортидан ой кўтарилди. Чоратроф ёришиб кетди. Кўлни қоқ иккига бўлувчи нур устини пайдо бўлди. Сув симоб тусини олди. Қодир пўкаги дам-бадам липиллаб турган қармоқни тортди. Ҳавога кўтарилган балиқ кумуш тангаларини товлантириб жонсарак типирчилади. Бу шуурсиз мавжудотда ҳали ҳам ҳаётга — сувга қайтиш умиди йўқ эмасди. Қодир балиқни қармоқдан чиқариб, майса устига ташлади. Балиқ бир неча қайта думи билан ерни тарсиллатиб урди. Оғзини қаппа-қаппа очиб нафас олди-да, жимиб қолди.

Қодир бир бурда нонни чайнаб юмшатди-да, қармоққа санчди. Қармоқни ҳаволатиб кўл ичкарасига ташлади. Еғочини ерга санчиб қўйгач, жойига ўтирди.

— Меҳмон, бизнинг гапларимизга ҳайрон бўлаётгандирсиз-а,— деди у Козимга юзланиб. У ҳозиргина раис

билан мураса қилолмайдиган даражада тортишаётган одамга сира ҳам ўхшамасди. Чеҳрасида бирон бир ху- сумат, норозилик белгиси йўқ, аксинча юзи ёришиб тур- рарди.— Ҳайрон бўлманг, меҳмон. Ҳар каллада ҳар хаёл, деганларидек...

Абдужаббор узоққа чўзилиши мумкин бўлган гап- нинг олдини олиш ниятида уни оҳиста туртди. Қодир дўстига ажабланиб бир қаради-да, елкасини қисди.

— Туртма, оғайни, маст бўлиб қолганим йўқ. Меҳмон билан бирпас ёзилишиб гаплашмоқчиман. Сенга қолса раиснинг олдида ҳамма оғзига талқон солиб ўтирса. Шундайми?

Абдужаббор бир рансга, бир Козимга қараб афсус- лангандек бош чайқади. Аммо Назар уни ҳайратга со- либ оччилик кулди.

— Кўрдингизми, Козимжон, буларни, қўйиб берса раисни тутиб олиб уришса.

— Йўғ-э, раис ака, жинни бўпмизми,— деди Қодир очик тўшига шапатилаб ўтираркан.— Сизни ўзимизга яқин олиб гапирамиз-да. Ҳамма билан ҳам шунақа гап- лашайлик-чи...

Қўл томондан салқин шабада эса бошлади. Сувнинг эпкинида баҳорги ёмғирнинг мусаффолиги бор эди. Ко- зимнинг димоғига ўт-ўланларнинг бир-бирига қоришиқ иси урилди. Упкасини тўлдириб нафас оларкан, вужуди- да сўз билан таърифлаб бўлмас бир сархушлик туйди. Қир гулларининг атрига тўйинган ҳаво унинг томирлари бўйлаб оқар, ҳар бир ҳужайрасига беадад ҳузур, ором бағишларди. Шаҳарда кети узилмас автомобилларнинг шовқин-суронига кўникиб кетган, заводларнинг тутуни билан ифлосланган ҳаводан нафас олиб ўрганган, худ- ди уяси бузилган чумолилардек ғимирлаб юрадиган одамлар орасида яшаган Козим учун бу оқшом таъриф- тавсифга сиғмас даражада гўзал, фараҳбахш эди. У ой- нинг нур устуни кўндаланг тушиб ётган қўл бўйида, ма- на шу қир-адирлар орасида бир умр қолиб кетишга ба- жонидил рози бўларди. Бу ерда оламини севиб, қадрлаб яшашга ундовчи кенглик, мусаффолик, гўзаллик бор эди.

— Бу адирларни ўзлаштириш фикри кимдан чиққан деб ўйлайсиз, меҳмон. Раис акамданми? Йў-ўқ.— Қодир елкаларини силкитиб, қиқирлаб кулди. У ўз наздида ра- исга зарба берганидан мамнунга ўхшарди.— Бу Рашид

ота билан Муниранинг фикри. Аммо лекин қиз бола бўл-
саям-чи, юрагида ўғил боланинг завқи бор. Агар тўрт
болам бўлмаганда, кўзимни чирт юмиб шу қизга уйла-
нардим.

— Қўтир кўнгилга тешик жомашов, деган экан-
лар,— қийиқ кўзларини қисиб кулди Абдужаббор.—
Сенинг шу турқи тароватингга ўша паридай қиз ўла
қолса тегмасди.

— Ий-е, менга нима қилти?— ҳайратдан Қодирнинг
кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди.— Тўрт мучам сор
бўлса. Ишласам, пул топсам, белим тўла бола бўлса...

Назар билан Абдужаббор хандон ташлаб кулиб юбо-
ришди. Қозим бу сўзамол йигитдан кўз узмай ўтирарди.

— Сиздан бошқа ҳеч ким ишлаб пул топмайдими,
йигит?— ҳамон ўзини кулгидан тўхтатолмай сўради раис.
— Фақат пул топиш билангина иш битса эди...

Тиккага келган тўлин ой кўл ўртасида қалқиб ўйнай
бошлади. Бамисоли биров кўкда ойни пўкак қилиб кўл-
га қармоқ ташлаб ўтирганга ўхшарди. Қутилмаганда ой
ўртасидан каттагина балиқ отилиб чиқди. У оппоқ нурга
беланганича бир зум ҳавода муаллақ турди-да, шалоп-
лаб сувга тушди. Худди шу аснода уч-тўртта балиқ бара-
варига кўкка салчиди. Улар худди бир парча кумушдек
ялтираб товланишарди. Балиқларнинг ўйини дам-бадам
такрорланар, уларнинг шўхлиги кўнгилда ҳавасга мөйил
бир ҳис уйғотарди.

— Узр, меҳмон, анча алжиравордим,— Қодир гуноҳ-
корона кулимсиради. Бир куни десангиз, Мунира мени
идорага чақириб қолди. Бордим. Шундоққина рўпа-
расига ўтқазиб, Қодир ака, сиз тажрибали механикатор-
сиз, тепаликда трактор юра олишини синаб кўрмаймиз-
ми, деб қолди. Мунирадай қиз акажонлаб тургандан
кейин, йўқ деб бўлармиди. Қани кўрсатинг тепалигин-
гизни, дедим. Шартта тракторга ўтириб, шу томонга
бошлаб келди. Парткомни ҳам бирга оливолдик. Ҳов
анови, капанинг орқасидаги тепанинг олдида уларни
тушириб, таваккалига дўнгликка йўл солдим. Тепалик-
нинг қоқ ярмига етганда трактор қийналиб қолди. Жо-
нивор бели майишган одамдек ихраб юборди. Пат-пат
қилди-ю тортолмайди. Эй, жонивор, шарманда қилма,
деб тезликни алмаштирдим. Темир бўлсаям худди Ғирот-
дек одамнинг зорини уқади тракторим. Ростдан, меҳмон,
кулманг. Шу десангиз бир интилиб юқорига чиқиб олдик.

Аммо пастга тушишга келганда юрагим бетламай қолди. Тепалик ўзи баланд, тагин пўлат тулпорнинг устига чиқиб олганман. Худди осмону фалакда юрганга ўхшайди одам. Пастга тушишдан бошқа илож йўқ. Биров қўлтигиндан суяб тушириб қўймайди. Бир оёғимни тормоздан узмай, секин пастга эна бошладим. Тормозни қаттиқроқ босиб юборишга ҳам қўрқаман. Бирдан мункиб кетиш ҳам ҳеч гап эмас. Тормозни босмай қўявермай, десам, яна бўлмайди. Чанғи учгандек тойиб кетадиганга ўхшайди. Ростини айтсам-чи, меҳмон, шу пастаккина тепаликдан тушгунча адои тамом бўлдим. Эгин-бошим шилта бўлиб кетибди. Худди тўрт киши пўла бўлгунча тепкилагандек шалвирайман. Мунира дастрўмолчаси билан ҳадеб теримни артади. Дастрўмолчасидан гупиллаб атир ҳиди келади. Унга сари бир маст бўламан, денг, бир маст бўламан. Бирпасда чарчоғим ҳам ёзилиб кетди. Эҳ, меҳмон, эркак зоти хотинларга қул бўлиб дунёдан ўтиб кетади-да. Бўлмаса, Мунира яна бир марта синаб кўрайлик деса кўнарымдим. Аммо лекин, иккинчи сафар унча кўрқмадим. Ашинақа қилиб десангиз, ўша куни кечгача ўн марта тепаликка тушиб чиқдим. Одам ҳар нарсага кўникувчан бўларкан, охири кўрқмаёқ қўйдим. Унга сари Мунира бир хурсанд бўлади денг, бир хурсанд бўлади... Аммо лекин, ростини айтсам-чи, меҳмон, бу қизнинг юзида бир парча қуёши бор,— Қодир тиззасига тарсиллатиб бир урди-да, бош чайқади.— Муниранинг бир огиз акажон, деганига маст бўлиб шу адирга келиб қолганман, меҳмон.

— Вой-бў, изингиз тўла ҳасрат экан-ку,— деди Қозим кулиб.— Узингизни қийнамай қишлоққа қайтиб кета қолмайсизми? Энди бу ерда сизни акажонлаб ушлаб турадиган одам бўлмаса...

Назар Қодирдан кўз узмай қулимсираб ётарди. Унинг Мунира ҳақида бунчалар энтикиб гапириши бир оз ғашини келтирди. Бунга ҳақ-ҳуқуқи йўқ бўлса-да, барибир юрагининг тубида ғайирликка ўхшаш бир ҳис пайдо бўлди.

— Йўқ, меҳмон, кетолмайман,— Қодир кескин бош чайқади.— Одам бир томчи бўлсаям пешана тери тўккан жойини ташлаб кетмаслиги керак. Одамнинг тафти теккан ер ҳувиллаб қолса увол бўлади.

Қозим бу гап рўпарасида ўтирган йигитларнинг яшаш шiori эканини ҳис этди.

УЧИНЧИ ҲИҚОЯ

Улар тоғ тепасига қора терга ботиб зўрға чиқишди. — Уф... — деди Мунира кул ранг харсангга ўтираркан. — Пастдаккина кўрингани билан жуда баланд эканку бу тоғ.

У чуқур-чуқур нафас оларди. Ҳар нафас олганида кўкси кўтарилиб тушар, кўкраклари яққол кўзга ташланарди. Назар ундан уч-тўрт қадам нарида турар, қизнинг ҳозирги ҳолатига суқ билан боқар эди. Шу топда бу қиз унинг кўзига ниҳоятда жозибали, тенги йўқ гўзал кўриниб кетди. Уйланиб қўйганига ғайришуурий бир тарзда афсусланди ҳам. Агар, яна бир-икки йил сабр қилганида тақдир уни Мунира билан топиштириши мумкин эди. Афсус... мана шу дилбар қиз эрта-индин бировга хотин бўлади. Эҳ...

Мунира унинг эҳтиросли нигоҳини ҳис этиб қишлоқ томонга ўгирилиб олди. Энди Назарга унинг қорамағиз бўйни, нақш олмадай таранг ёноғи, пирпираётган киприклари кўринарди. Киприклари пирпирашидан у йигитнинг нигоҳидан безовта бўлаётганини уқса бўларди. Бу ё кишининг асабини қақшатадиган, ё туйғуларини жунбишга келтирадиган ҳолат эди. Мунира ҳозир ҳар иккала ҳолни бошидан кечирарди.

Назар сигарет тутатди. Ёниб турган гугурт чўлини чертиб юборди. Чўғ то ерга тушгунча лип-лип этди-ю, ўчмади. Фақат силлиқ харсангга урилгандан кейингина шдай тутун кўтарилди.

— Тепадан қишлоқ чиройли кўринаркан-а? — Назар бир қўлини чўнтагига солиб турарди. — Янги қишлоқ ҳам қад ростлай бошлади.

— Эндигина тўртта уй қурдингизу дарров янги қишлоқ деб оғиз тўлдириб гапирасиз-а. — Мунира беозор кулди. — Хўш, менга нима демоқчи эдингиз?

Назар сигаретининг чўғини қизартириб тортаркан, қизга жилмайиб боқди.

— Ишни бошлаб олдик. Энди бу ёғи юришиб кетади. Фақат йўлни тезроқ эпақага келтириб олишимиз керак.

— Кеча комсомол мажлисида шанба, якшанба кунни ҳаммани ҳашарга чақиришга қарор қилдик. Сиз бюродан кеч келдингиз, айтолмадим.

— Э, яшаворинг!— Назар завқланиб кафтларини бир-бирига ишқалади.— Мана бу зўр гап бўпти. Бор юк машиналарни, прицеpleri тракторларни ишга соламиз. Аравонсойнинг шағали йўлга жуда болта бўлади. Қани турунг, тоғни айланиб келамиз.

Назар қизга қўлини узатди. Унинг қўли раисникидан кўра тинимсиз кетмон чопадиган одамникига ўхшарди. Дағал, серқадоқ... Мунира ўзи истамаган ҳолда унинг кафтига нозик, момик қўлини қўйди. Назар унинг бармоқларини авайлаб қисди. Ҳар иккаласининг ҳам вужуди-га олов югургандек бўлди. Назар худди чўр ушлаб турганга ўхшарди. Қизнинг юзлари лов-лов ёнарди. Назар унинг қўлидан тортди. Қиз ҳали қаддини ростлаб улгурмай ўзини йигитнинг қучоғида кўрди. Муниранинг ихтиёри бир зум қўлдан кетди. У аини балоғатга етган, қони гунурган, туйғуларга асир бир даври эди. Шу боис ўзини Назарнинг бағрида ҳис этгач, бирдан аъзойи бадани бўшашиб кетди. Кўз олди қоронғилашиб, боши чирллаб айлана бошлади. Нималар бўляпти ўзи? У жон ҳолатда йигитни итариб юборди. Назар гандираклаб кетди. Жунбишга келган туйғулари ўтмаслаштириб қўйган шуури бирдан равшанлашди. Кечириб бўлмас одобсизлик қилганини ҳис этди. Қизга хижолат аралаш қараб турди-да, бир-бир босиб яқинлашди. Муниранинг кўзлари катта-катта очилиб кетди. Жон ҳолатда қўлини ҳаволатди. Назар унинг юқорига кўтарилган қўлини ушлади-да, бармоқларига оҳиста лаб босди.

Мунира қўлини тортиб олди. Тескари ўгирилиб, ёлворувчи оҳангда шивирлади:

— Энди бундай қилманг, Назар ака... Мен сизни туғишган акамдай яхши кўраман.

Назар ҳозиргина Мунира турган харсангга ўтирди. Энгашиб почасига ёпишган қўйтиканларни териб ташлади. «Тоғда бундай гиёҳ ўсмайди, қаерда илашди экан», дея хаёлидан ўтказди. Мунирага боғ масаласини айтсаммикин? Ҳозир гапга қулоқ солмаслиги ҳам мумкин. Аҳмоқлик қилди, ярамаслик қилди. Шартта бориб хотинига айтса, нима деган одам бўлади? Тоғасига чақса-чи... Э, бўлганича бўлар...

— Мунира...

— Гапираверинг,— деди Мунира худди ҳеч нарса бўлмагандек хотиржамлик билан.— Кўрқманг, кеннойимга чақмайман.

Назарнинг юзи ловиллаб кетди. У Мунирани нима деб олиб чиқди-ю, қилиб юрган номаъқулчилигини...

— Бир чақмачақарлик қилиб кўрмайсизми?— деди Назар ўз хижолатини яшириш учун кулиб.

— Раисликдан зерикибсиз шекилли, а?— Мунира ҳамон хотиржам, ҳатто ўйчан бир алфозда турарди.— Ёлфондан арз қилсамоқ хотинингиз қиёмат кунини бошингизга солади-ку.

Назарнинг авзойи бузилди. Жаҳл билан қўл силтаб, тўнғиллади:

— Рашкиям жонга тегди. Кечқурун кутиб олиш баҳонасида атир ҳиди. келадими, йўқми, деб ҳидлаб кўради.

Мунира шарақлаб кулиб юборди. Унинг хумор кўзлари сузилиб, чиройли кўкси титраб кетди. Бу гўзал вужудга маҳлиё бўлиб боқаркан, Назар туйғулари яна жунбишга келганини ҳис этди. Ўзини мажбур этиб четга ўгирилди.

— Кўйинг-э...— Мунира ҳамон кулгидан ўзини тўхта толмай раиснинг кифтига оҳиста туртди.— Қаёқдаги гапларни топиб юрасиз-а.

Назар оғир тин олди.

— Ишонмайсиз-да,— у бирдан жиддий тортиб, ўрнидан турди.— Эҳ, Мунираҳон... Қисматим шунақа экан, чидайман-да энди...

Муниранинг унга раҳми келди. Катта бир хўжаликни ўз йўриғига юргизаётган одам хотини билан тил топишолмаслиги ғалати туюлди. Қизиқ, одамнинг бахти ҳеч тугал бўлмас экан. Ҳамиша нимадир етишмай, озгина кемтик бўлиб турар экан. Эҳтимол киши ҳаётида мана шу арзимас кемтик бўлмаса яшашнинг ҳам қизиғи йўқдир.

— Чидамай ҳам кўринг-чи...— деди Мунира кулиб.

Бироқ негадир унинг овози Назарга совуқ эшитилди. Бу совуққонлик кўнглида ҳамон ғужғон ўйнаётган безовта туйғуларга сув септи. У бирданига юрагида ғалати бир хотиржамлик туйди. Гўзаллар сирасига қўшиб бўлмас бу қизни ҳозиргина нега энтикиб, ёниб бағрига босганига ажабланди. Одам ҳамиша туйғу қули дегани шу бўлса керак-да.

— Майли, бу гапларни қўяйлик...— деди Назар ҳорғин. Сўнг ўзи ҳам кутмаган ҳолда дадил гап бошлади.— Мен комсомолларнинг яна бир ёрдамига муҳтожман. Мана шу тоғда боғ қилишимиз керак. Ажабланманг,

мен оу масаланинг ҳамма паст-баландини ўйлаб, хом-чўт қилиб чиққанман. Тоғдаги боғдорчиликка оид жуда кўп илмий асарларни ўқиганман.

— Тушунтириброқ гапирсангиз-чи, Назар ака, — раиснинг бир-бирига унча боғланмаган фикрлари Мунирани қизиқтириб қўйди:— Чилустунда дарахт кўкартиришга ақл бовар қилмайди. Яхлит тошдан иборат-ку.

— Жуда кўп одам шундай деяпти, — Назар қизни янада юқорироққа бошлади. Баланд харсанг устига чиқишгач, олисдан жимжилоқдай бўлиб кўринаётган дарахтларни кўрсатди. — Чилустун ўша томондан бошланади. Урушдан олдин биз турган жойларда ҳам бодом, зира, дўлана ўсган. Одамлар ночорликдан уларни кесиб, ўтин қилиб сотишган.

— Тоққа сув чиқмаса, дарахт кўкарадиган тупроқ бўлмаса, қандай боғ қилмоқчисиз?

— Гидропоника усулини қўллаймиз. Мотор орқали мана шу биз турган ерга сув чиқарамиз.

— Бу ишга ўзингиз ишонасизми?

— Одам ўзининг дунёда борлигига, бирон ишга қодирлигига ишониши шарт, Мунира. Бўлмаса яшаш мушкул. Мен ўйлаган ҳамма ишим рўёбга чиқишига қаттиқ ишонаман.

— Сиз бахтли одамсиз, Назар ака, — деди Мунира харсангдан туша туриб. — Сизга ҳавасим келади. Сиздан кўп нарсаларни ўрганмоқчи бўламан. Шунинг учун бояги қилган бачканалигингизни кечирдим. Бошқа одам бўлганда ўла-ўлгунча бетига қарамасдим.

Назар бошини хам қилганича қизга эргашиб келарди.

— Комсомоллар йўқ дейишмайди, — деди Мунира ярим ўгирилиб. — Раиснинг амри вожиб-ку.

— Йўқ, — Назар афтини буриштириб, кескин бош чайқади. — Мен бунақа ишларни буйруқ билан қилдиришни истамайман. Одамларнинг ўзида хайрихоҳлик, қизиқиш бўлса бошқа гап. Шундагина ҳеч кимга малол келмайди.

Назар улкан харсангларни ушлаб пастларкан, қаердан йўл солишни мўлжалларди. Тоққа тик йўл очиб бўлмайди. Машина кучанмай, бемолол чиқа оладиган бўлиши керак.

— Лекин бу тоғда дарахт кўкартиришнинг ўзи бўлмас...

— Секинроқ айтасиз-а,— Назар унинг гапни тасдиқлаб бош ирғади.— Бу жудаям оғир иш. Лекин дарахтлар ҳосилга киргандан кейин сувтекин даромад оқиб келаверади. Гапимга ишонаверинг. Кейинчалик уддасидан чиқсак, боғни икки юз-уч юз гектарга етказамиз.

— Сиз ҳам хаёлларингиз ҳам рўёбга чиқади, деб ишонадиган одамсиз.

Шундоққина тоғ этагидан янги йўл очилган. Бульдозер йўл четига йирик-йирик кесак, хору хасларни чиқариб ташлаган. Ҳар жой-ҳар жойда эримай қолган минерал тузлар кўзга ташланади. Йўл ҳали янги бўлгани учун топталиб улгурмаган, чанг-тўзонсиз.

Улар йўл ёқасида иморат қураётганлар олдида тўхташди. Ярим яланғоч бўлиб олган қурувчилар тиним билишмас, биров лой ташиса, биров эшик-дераза ўрнатар, биров тутундан кўзи ачишиб, самоварни ўт олдиrolмай ҳалак. Ундан ортиқ уйнинг усти ёпилган. Назар Мунира билан бамайлихотир кўча айланаркан, ич-ичидан қувонди. Одамлар жуда бардошли, дея хаёлидан кечирди. Яхши-ёмон кунларга тез кўникишади. Киндик қонимиз томган ҳовли-жойни буздирмаймиз, деб қанча шовқин солишган эди. Мана энди янги уй-жой қуришга тутинишди. Энди бу ерга бола-чақаларининг киндик қони томади. Янги жойда янги одам туғилади. Карнай-сурнай чалдириб, бешик тўйлари қиламиз. Юртга ош бериб, ҳовли тўйлари ўтказамиз. Ундан кейин той ясаиб, узоқ-яқиндаги қариндош-уруғларни чақириб ўғил тўйларини бошлаб юборамиз. Унгача тоғни боғ қилиб олсак, одамларнинг топиш-тутишига ҳам барака кириб қолади. Топган-тутганимиз фақат яхшиликка сарфланади. Эҳ, қандай яхши!

Назар гаражга етиб келгач, комсорг билан ҳайрлашди. Шофёрлар, ремонтчилар билан суҳбатлашди. Кейин фермани айланди. Силос ўралари яхши тозаланмаган экан. Ферма мудирини бир оз койиди. Қош қорайгандagina ҳориб-чарчаб уйига қайтди. Ҳовлига кираверишда бирдан тўхтади. Тоғда бўлиб ўтган хижолатли воқеа «лип» этиб ёдига тушди. Беихтиёр ариқ бўйига чўнқайди. Жилдираб оқаётган тиниқ сувда бет-қўлини ювди. Оғзини чайди. Дастрўмолига артинаркан, кўнгли бир озравшан тортди.

Назар гаражга етиб келганида Мунира бошлиқ ўтиз нафар ёш-яланг юк машинаси, прицеpleri тракторларга чиқиб, йўлга тушмоқчи бўлиб туришган экан. Сафнинг охирида хандақ қазувчи трактор, бульдозер ҳам бор. Биринчи машинанинг кабинасида ўтирган Ҳайдар тушиб кўришаркан, ўз жойини таклиф қилди.

— Йўқ,— деди Назар берараз жилмайиб.— Мен халқ орасида бўлишни истайман.

У чаққон ҳаракат билан юк машинасига чиқиб олди. Олдинги қаторда ўтирган йигитлар сиқилишиб дарров жой бўшатишди. Назар қулочини кенг ёйиб, уларни қучоқлади.

— Қойилман сизларга, дўстлар...

Улар бир зумда Аравонсойга етиб келишди. Назар ялпоқ куракни қўлига оларкан, илжайганича Ҳайдарга қараб им қоқди. Унинг кайфи чор эди. Ҳамма билан ҳазиллашгиси келар, ўзидан-ўзи қувонарди.

— Қани, партком, куракни олинг. Қўлимиздан буйруқ беришдан бошқа иш ҳам келишини кўрсатиб қўяйлик.

Белкурак тошга ишқаланиб ёқимсиз овоз чиқарди. Назарнинг бадани жимирлаб кетди. Шу ондаёқ томоғи қуруқшагандек бўлди. У куракни яна шағалга ботирди, яна ўша ҳис такрорланди. Лекин бу сафар томоғи қуруқшагани унча сезилмади. У бир маромда машинага шағал ташлай бошлади. Хандақ қазувчи трактор билан бульдозернинг тариллиши авжига чиқди. Бульдозер шағални суриб, бир жойга тўплай бошлади. Хандақ қазувчи трактор эса ковшлаб прицеппга солаверди. Одамлар худди трактордан қолишмасликка аҳд қилгандек басма-басига шағал отишарди. Дастлабки машина билан прицеpleri трактор қишлоқ сари йўл олди.

Назарнинг бадани қизиди. Оёқ-қўлининг чигили ёзилди, ғайрат билан ишлай бошлади. Кун ёйилгунча ҳеч ким тиним билмади. Кетма-кет келиб турган юк машинаси прицеpleri тракторларга пешма-пеш шағал ортиб жўнатишарди. Назар ёшларга қўшилиб бу ерга келганидан мамнун эди. Улар нонуштага ўтиришганда тракторчилардан бири икки километрдан ортиқроқ ерга шағал тўкиб бўлишганини айтди. Назар чой хўпларкан беихтиёр Мунирага разм солди. Тогда бўлган хижолатпаз-

ликдан кейин у Мунирага тик қарамасликка аҳд қилган эди. Яна қарорини бузаяпти. Бу қизнинг оҳанрабоси бор шекилли. Шу топда эғнидаги одми чит кўйлак, жинси шим, иягидан ўтказиб бўйни аралаш танғилган танга гулли сурп рўмол унга жуда ҳам ярашган, одатдаги— атлас кўйлак кийиб, сочини баланд турмаклаб юрадиган қиёфасидан жозибалироқ қилиб кўрсатарди.

Мунира Назарнинг нигоҳини ҳис этиб ўтирарди. Раиснинг зимдан боқиши унга хуш ёқар, айни вақтда ғашини келтирарди. Ғашини келтиришига сабаб, у бола-чақали одам. Хуш ёқишининг боиси маълум; йигитларнинг ўтли боқишлари қайси қизни масту ҳайрон этмаган.

— Назар ака, бу йил янги терим машиналари ёшларга ҳам тегадими?— Мунира раиснинг тотли хаёлларини тўзғитиб юборди.— Ё комсомол-ёшлар бригадаси тузамиз, деб райкомга борайликми? Унда бизнинг талабларимизни бекаму кўст бажаришга мажбур бўласиз.

— Об-бо муғамбир-эй... Топган гапини қаранг,— раис Ҳайдарга юзланиб кулди.— Ёшларнинг талабига адолат кўзи билан қарашга мажбурмиз-да, а.

— Албатта, албатта...— Ҳайдар ҳозиржавоблик билан бош ирғади.

Назар сигарет тутатди. Гугурт чўлини чертиб юбораркан, ҳамма эшитсин учун баланд овозда гапирди:

— Ўртоқлар, биз сизларнинг ҳамма талабларингизга хайрихоҳмиз. Лекин бу, нима истасанглар ҳаммаси ҳозир нозир бўлиши керак, деган гап эмас. Қолхозда йигирма-ўттиз йил ишлаб, косаси оқармаган одамлар ҳам бор. Менимча, аввало, шундай одамларни шатакка олиш зарур. Сизларни бригадаларга бўлиб юборганимизнинг сабаби шу. Олдин орзу-ҳавасли кунларга етайлик. Ундан кейин ном чиқариш учун ҳаракат қиламиз.

Назарнинг гапи чала қолди. Шофёр келиб идорада икки киши кутиб ўтирганини айтди. Раис уларнинг кимлигини суриштирмасданоқ жўнаб кетди.

Меҳмонлардан бири ўрта бўйли, қалин қора сочларини қошигача тушириб тараган, худди тиши орриётгандек афтини буриштириб олган, буқабўйин одам эди. Иккинчиси баланд бўйли, озғин киши. Тўлқинланиб турган сочларини ўнг чеккасига тушириб, ҳурпайтириб қўйган. Шу нарсанинг ўзиёқ унинг ўзига зеб беришни яхши кўрадиган одамлигини билдириб турарди.

— Биз қишлоқ хўжалиги министрлигидаёмиз. Устингиздан шикоят тушган. Шунга текширгани келдик. Менинг исми Қаримберди,— деди буқабўйин одам негадир Назарнинг юзига эмас, оёғига қараб туриб:— Бу ўртоғимиз Жамоллидин.

Назар қилаётган ишлари баъзиларнинг гашини келтираганини, улар юқори ташкилотларга ёлғон-яшиқ арзномалар ёзажакларини биларди. Лекин бу нарса ҳали у ростмана ишга киришиб улгурмай содир бўлишини сира ҳам кутмаганди.

— Олдин менга нима гаплагини тузукроқ тушунтиринглар,— деди Назар бамайлихотир.— Нима деб шикоят қилишибди? Мен сизлар билан шунга қараб гаплашай.

Қаримберди қуюқ қора қошларини кўтарди. Назарга бир қаради-ю, кўзларини яширди. Қалин лабларини чўччайтирганича ҳурпайиб олди.

— Биз бир талай хат олдик. Бу хатларнинг ҳаммаси келхозчилар номидан ёзилган. Хат эгалари сизнинг баъзи ишларингиздан норози.

— Масалан?— ҳамон бепарво оҳангда сўради Назар.

— М-мда-а...— Қаримберди сигаретни босиб-босиб тортди. Мўй босган бурун катакларидан бурқситиб тутун қайтарди.— Масалан...— у яна қошларини кўтариб қараб қўйди.— Одамларнинг уй-жойини бузиб, янги иморат қурамиз, деб тикилинч қилаётган экансиз. Шу ростми?

Назарнинг кўзлари қисилди. Лабларини қаттиқ қимтиганича Қаримбердига тикилди. Аммо у бошини кўтармас, раиснинг нигоҳини ҳис этаётган бўлса-да, ўзини сезмаганга олиб ўтирарди. Фақат Жамол безовта гимирлаб қўйди. Ҳаддан ташқари узун, қоқсуяк бармоқларини букди-да, мушт қилиб оғзига тутди. Беозоргина томоқ кирди.

— Тўғри,— деди Назар гижиниб.

— Қаримберди ака, хатларда янги қишлоқ пахтазор ўрнига қуриляпти, дейилганди, а?— деб сўради Жамол кўз қири билан Назарни кузатаркан.— Олдин қурилиш бўлаётган жойни бориб кўрсак, а, Қаримберди ака?

Жамолнинг ялтоғланганга ўхшаб гапириши Назарнинг гашини келтирди. Қаримберди қовоғини уйганича ер сузиб ўтирар, афтидан у шеригининг бундай муома-

ласига кўникиб кетган, шу боис пинагини ҳам бузмасди. Аммо Назар чидолмади.

— Мана буни ебди ўша одамларингиз.— Назар бош бармоғини икки бармоғи ўртасидан чиқариб кўрсатди. Сигарет тутатди-да, гугурт қутисини жаҳл билан столга ташлади.

Жамолнинг кайфи учди. Аччиқланганидан юпқа лаблари пирпирай бошлади. У раиснинг бунчалар одобсизлик қилиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бироқ Қаримбердининг бир хил алфозда тумшайиб ўтиргани учун ўзини босди.

— Агар ўзингизни ҳақ деб билсангиз нега жаҳлингиз чиқади,— деди у киноя билан.

Бу одам шу топда Назарнинг кўзига балойи қазодек кўриниб кетди. Унга олайиб тикиларкан, сигаретни кулдонга зарда билан босиб ўчирди.

— Мен хўжаликка жавобгар одамман, домла. Агар ўзимнинг ҳақлигимга ишонмасам, бу ерда ўтиришимнинг кераги йўқ.

— Биз министрликнинг вакилимиз,— деди Қаримберди ўрнидан тураркан совуққина.— Меҳнаткашларнинг шикоятини текширишимиз, оқни — оқ, қорани — қора дейишимиз керак.

Назар шундагина беҳуда қизишганини, бу одамлар билан тортишиш бефойдалигини англади. Уларни машинага ўтқазиб, қурилиш бўлаётган жойга олиб берди. Меҳмонларга биринчи дуч келган одам Ақром мироб бўлди.

— Ҳорманг,— деди Қаримберди бирдан чехраси ёришиб. Аммо қўл олишиб кўришмади. Бош ирғаб қўя қолди.— Иморат битиб қолибди-ку.

— Устини ёпиб, сувоқдан чиқариб олсак битди ҳисоб,— Ақром мироб озининг танобини қочирди.— Баҳорда ўғил армиядан келади. Насиб этса катта тўй қилиб уйлантираман. Назаржон орқали сизларни ҳам айттираман.

— Раҳмат,— деди Қаримберди. Сўнг бирдан юзига жиддий тус бериб сўради.— Эски ҳовли бузилишидан хафа эмасмисиз?

Ақром мироб сергақланди. Пешанаси тиришиб турган Назарга бир қараб олгач, бу одамлар бежиз юришмаганини англади. Раис бирор имо-ишора қилармикин, деб кутди. Аммо унинг миқ этмай турганини кўргач, ростини айтиб қўя қолди.

— Янги қишлоқ қурамыз деб умуммажлисда қарор қилганмиз.— Ақром мироб яна Назарга қараб қўйди. Унинг кўзларида шодликка мойил бир ифода кўргач, дадиллашиб гапида давом этди:— Бизга ўхшаган қўли бўшроқ одамлар қурувчиларга ёрдамлашиб ишни тезлатишяпти.

— Колхозда қурилиш бригадаси борми?

Назар бош ирғади.

— Нега энди пахта экиладиган ерга иморат қуряпсизлар?— деб сўради Қаримберди янги очилган кўча бўйлаб бораркан.

— Бунинг жуда кўп сабаблари бор. Нима десам экан... Бу ерларга беда сепишимиз керак эди. Биз бедани бузилган уйларнинг, томорқаларнинг ўрнига сепдик. Ҳеч нарса йўқотганимиз йўқ.

Улар шағал тўкилаётган кўча бўйлаб боришарди. Қаримбердининг чеҳраси тунд, Жамол эса унинг ёнида узун қўлларини саланглатганича худди йўртиб кетаётганга ўхшарди. У дароз гавдасига, лапанглаб юришига номуносиб бир тарзда итоатгўйлик билан ҳамроҳига мослашиб бир маромда қадам ташлашга уринарди. Иккита тележка уларни қувиб ўтди. Ўн-ўн беш қадам нарида тўхтаб, йўл ўртасига шағал ағдарди. Тошларнинг темирга ишқаланиб гижирлаши, бир-бирига урилиб қарсиллаши Қаримбердининг қулогини қоматга келтирди. Узоқ йиллардан бери жимжит хонада ишлаб ўрганган бу одамга бақирӣқ-чақирӣқ, шовқин-сурон ёмон таъсир қиларди.

Назар изига қайтаётган тракторчилардан бирига таъинлади:

— Ҳайдар акангга айт, идорага келсин,— у ҳамроҳларига юзланди.— Яна қаерларни кўрмоқчисизлар?

— Канал бўйида қуриладиган чойхонани ҳам кўрамыз-а, Қаримберди ака?— деб сўради Жамол узун гавдасини энгаштирганича.

— Шарт эмас,— деди Қаримберди ер сузиб.— Ундан кўра партком билан гаплашайлик.

— Правление аъзоларини ҳам йиғайми?

— Йўқ,— деди Қаримберди негадир афтини буриштириб.— Биз парткомнинг фикрини эшитсак бўлди. Нима дедингиз, Жамолиддин?

— Бош агрономнинг фикри-чи? Ахир, жабрдийда ўша-ку.

— Уҳ ярамас, симён!— деб юборди Назар бирдан.— Мен унга иғво ёзиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!

Каримберди ғазабдан титраётган Назарга қараб туриб ҳаддан ташқари хотиржамлик билан сўради:

— Агроном билан ораларингда бирон хусумат борми?

Унинг оғир-босиқлиги, «Ораларингда бирон хусумат борми?»— деб ишонч билан сўраши Назарга ёмон таъсир қилди. Баттар аччиғи чиқди. Демак булар қўлидаги имзосиз хатларга ишониб келишган.

— Нима деб арз қилибди?— ўз навбатида Назар ҳам савол берди...

— Сиз олдин бу кишининг саволига жавоб беринг,— деди Жамол гапга араллашиб.

Каримберди шеригига ер остидан қараб қўйди. Одатича бош эгиб ер сузганича раисга гапирди. Бу билан Жамолнинг гапини пўчоқча ҳам фаҳмламаганини билдирди.

— Ундан агрономнинг функциясига кирмайдиган нарсаларни ҳам талаб қилармишсиз. Мм-да... Ҳар бир ишидан қийиқ ахтарармишсиз...

— Тўппа-тўғри,— соддадидялик билан иқрор бўлди Назар.

— Ун беш йилдан бери ишлаётган одамни нега бунчалик беобрў қиласиз?

— Ҳеч вақога ақли етмайди-да ахир.

— Шунча вақтдан бери ишлаган-ку.

— Унинг қандай ишлаганини колхознинг аҳволи айтиб турибди.

— Мм-да...— Каримберди ўйланиб қолди. Идора олдига етиб келгач, оёғини тап-туп уриб туфлисига ўтириб қолган чағғни қоқди. Раиснинг хонасига кириб, диванга чўкди.— Ҳозир агроном билан гаплашадиган бирон гапингиз борми?

— Бўлганда қандоқ,— деди ўз жойига ўтиб ўтирган Назар мушги билан столга оҳиста ураркан.

— Бизнинг олдимизда бир-бирингизни беҳурмат қилишингизга йўл қўймайман. Умуман жанжалга тоқат йўқ.— Каримберди лабига сигарет қистирди. Ёнида ўтирган Жамол дарҳол гугурт чақиб тутди. Чекмайдиган одамнинг гугурт тутиши унга эриш туюлди. Аммо қўлини қайтаришни эп кўрмади. Сигаретни ўт олдирди.

«Биз одамларни лаганбардорликка мана шу зайл ўргатамиз. Улар лаганбардорликка ўргангани сайин бизга хушомад ёқадиган бўлиб қолади,— дея хаёлидан кечирди. у.— Агар ҳозир унинг раёйини қайтарса, шу одам ҳеч қачон бировга тавозе қилмаслиги мумкин. Аммо негадир ундай қилмаймиз. Биргина мен эмас...»

— Йўқ, йўқ, хотиржам бўлинг,— Назар қабулхонага чиқиб, котибага Алиматни топишни буюрди. Эшикни зичлаб ёпгач, яна жойига бориб ўтирди.— Иш хусусида гаплашадиган гапларимиз кўп. Жанжалимиз ҳам иш хусусида. Ўртамизда бўлишолмай қолган ота мерос бор дейсизми.

Орага жимлик чўкди. Назар ҳозиргина бўлган гапсўзларни унутиб, йўл қурилишига сарфланадиган қанча маблағ тежалганини ҳисоблашга тутинди. Агар бу иш йўл қурилиш идорасига топширилса, колхоз анчагина чиқимдор бўларди. Мунира зўр қиз экан. Ёшларнинг бошини дарров қовуштиролди. Эртага мактаб ўқувчиларидан юз киши чиқади. Бугун беда ўриб бўлинса, йигирма киши келиб қўшилади. Икки кун ичида талай иш битиб қолади.

Эшик очилиб, Ҳайдар кириб келди. У маҳси нусха юмшоқ этигини ҳозиргина ювган, аммо артмаган эди. Шу боис ортидан полда из қолдириб ҳамма билан кўришди. Кираверишга қўйилган узун стол атрофидаги стуллардан бирини олиб, меҳмонлар билан юзма-юз бўлиб ўтирди. Қўлини кўксига қўйганича ҳол-аҳвол сўрашди. Сўнг нима гап, дегандек раисга юзланди. Аммо Назар унга сўз қотиб улгурмади. Хонага Алимат кириб келди. Эшик тутқичини ушлаганича бир нафас бўсағада туриб қолди. Унинг кўриниши безовта: кўзлари жовдирар, рангида қон йўқ, бўрун катаклари керилиб кетганидан ичида кучли ғалаён бўлаётгани билиниб турарди. У салом бериб бир қадам қўйди-ю, бироқ кўришишини ҳам, кўришмаслигини ҳам билмай, довдираб қолди. Бурнининг устини майда тер босди.

— Келинг, Алимат ака, бу ёққа ўтиринг,— Назар унинг жонига ора кирди.

Алимат раис кўрсатган стулга келиб ўтирди ҳамки, ўзини босиб ололмас, кўзлари хавотир билан жавдираб боқарди. Унинг аҳволи, ўзини тутиши Назарнинг гумонини баттар оширди. Бўйнида илллати борнинг тиззаси қалтирар, деб бежиз айтишмаган.

— Сизни чақиртирганимнинг боиси: дренаж масаласи нима бўлди, шуни билмоқчи эдим.

Назар жуда ҳам хотиржам, ҳатто бепарво оҳангда гапирди. Гўё у бу ишни Алиматга юкламагану мабодо амалга ошмаса парвойига ҳам келмайдиганга ўхшарди. Лекин Алимат бу хотиржам оҳанг замирида заҳарзаққум борлигини яхши биларди.

— Анов кuni айтдим-ку, бизда бу иш билан тайинли бирор ташкилот шуғулланмас экан,— деди Алимат худди тиш оғриғи хуруж қилгандек башарасини бужмайтириб.

— Тошкентга бориб келинг дедим-ку. Ҳалиям бормадингизми?— Назар ҳамон бир маромда гапирарди.

— Йўқ, боролмадим,— Алимат энди анча ўзини бошиб олган, бояги довдирашлари йўқ эди.— Худо хайрингизни берсин, мендан соқит қилинг шу ишингизни. Барибир уддасидан чиқолмайман. Дренаж деган сўзни эшитсам миямда санчиқ турадиган бўпти.

Жамол кумуш тишларини кўрсатиб ҳиринглаб кулди. Қаримберди унинг нега кулаётганига тушунолмай қошларини керганича бир қараб қўйди. Ҳайдар безовталаниб томоқ қирди. Назар эса пинагини ҳам бузмади.

— Сизнингча, бу ишни ким қилиши керак.

Алимат столга ёпилган кўк мовутни кафти билан сидириб ўтирар, эҳтиёт бўлмаса бирор нарса деб раиснинг қитиқ патига тегиб қўйиши мумкинлигини биларди.

— Мен ўзимнинг ишимни қилаверай, Назаржон,— деди Алимат ўта мулойимлик билан.— Бунақа ишларга Тўлқин тузук. Ёки бош инженернинг ўзига топшинг. Илтимос.

— Сиз-чи?— Назар овозини баландлатиб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.— Сиз нима қиласиз? Умуман бирон нарсанинг уддасидан чиқасизми ўзи? Нега гапга тушунмайсиз? Сиз колхознинг бош агрономсиз. Ҳар бир қарич ер учун жон койитишингиз керак. Уни ўзингиз истагандек қилиб текислатинг, дренаж қилдиринг, деса-м ўпкалайверасиз.

— Назаржон, мен бунақа ишларга йўқман. Қўлимдан келмайди.— Алимат тўғриси-ни айтиб қўя қолди.— Бекорга ўзингизни ҳам, мени ҳам хуноб қилаверманг.

Назар ўрнидан туриб кетди. У тутоқа бошлаган эди. Ҳайдар уларнинг гапига аралашинга журъат этолмай, бўйини қисиб ўтирарди.

— Назаржон, иложи бўлса бизни бирпас холи қолдирсангиз,— деди Қаримберди ўрнидан туриб хонада кезинаркан.— Биз бу ўртоқлар билан гаплашиб олайлик.

Назар итоаткорлик билан бош ирғаб хонадан чиқди. Рўпарадаги эшикни очиб, бурнининг учи, кўз жияклари қизариб турадиган бухгалтерга меҳмонлар учун тузукроқ дастурхон ҳозирлашни тайинлади. Бир зум қаёққа боришини билмай, эҳсасини қашиб турди. Унинг кайфияти бузилган, бегона, устига-устак, юқоридан келган одамлар ҳузурида агроном билан ўзини босиб гаплашолмагани кўнглини хижил қилди. Қе, бўлганича бўлар, деди-ю шартта машинага ўтириб Аравонсойга йўл олди.

Шағал уюми қошида иккита прицеп турар, йигит-қизлар дам олиб ўтиришарди. Раиснинг машинаси кўришиши билан улар «гурра» кўзғалишди. Назарнинг баттар кайфияти бузилди. Утираверишса бўларди-ку. Улар билан бирпас гаплашса ёзилармиди...

Назар машинадан тушди-ю, белкурак билан прицепга шағал ташлай бошлади. Юзи ҳамиша ял-ял ёниб турадиган ёнидаги қизга ҳазиллашгиси келди.

— Ҳа, Ақром миробнинг келини, чарчаб қолмадингизми?

Қиз қимтиниб, уялиб ўтирмади. Раиснинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди.

— Сиз атрофимизда парвона бўлиб турганда чарчасак уят бўлмайдимиз, раис ака.

— У-ўл...— деди ёнидаги тулли рўмол билан иягини бўйни аралаш танғиб олган қиз.

— Мен парвона бўлсам, Ақром миробнинг ўғли рашк қилмайдами?

— Қизиқмисиз, раис ака, тўйгача ҳамма гина-кудуратлар унутилиб кетади.

Дугонаси унинг биқинини ўймалаб олди. У «вой» деди-ю, қаҳ-қаҳ урганича нари кетди...

Назар бугун вақт топиб ремонтчилар билан гаплашмоқчи эди. Терим машиналарини жуда сусткашлик билан тузатишяпти. Бу аҳволда панд еб қолиш мумкин. Аммо ҳозир гаражга бориш юрагига сиғмади. Уचाкиш-

гандек Ҳайдар ҳам бирор хабар олиб кела қолмаяпти. Шу зайлда қош қорайиб кетди. Қишлоққа қайтишаётганида Ҳайдар келди. Машинадан тушаркан, илжайди.

— Меҳмонлар сизнинг ҳамма ишларингизни қўллаб-қувватлашадиган бўлишди. Фақат...—Ҳайдар чайналди. Раисга астойдил қайгураётганини билдириш учун юзига аянчли тус берди.

— Хўш...— Назар қўллари шимининг чўнтагига солганича тек қотди.

— Ҳалиги... иҳм-м... Ҳали лойиҳа тасдиқланмай туриб қурилишни бошлаб юборганингиз билан чойхона масаласи...

— Қонунга хилоф дейишяптими?

— Жудаям унчалик эмасу...

— Акт ёзишдими?

— Менимча, шу ишнинг ҳожати йўқ эди...

— Акт ёзишдими, деб сўраяпман сиздан.

— Ҳа... шу энди...

— Қани, кетдик.

Назар машинага ўтириб эшикни жаҳл билан ёпди. То идорага етиб келгунча чурқ этиб оғиз очмади. Машинадан тушгач, тарс-турс юриб ичкарига кирди. Диванда чўкиб ўтирганича сигарет чекаётган Қаримбердига, хонада у ёқдан-бу ёққа кезинаётган Жамолга қарамасдан, тўғри стол олдига келди. Тик турганича ҳали сиёҳи қотмаган актга кўз югуртириб чиқди. Бошини кескин буриб, Қаримбердига савол назари билан қаради.

— Акт билан танишдим деб имзо чекинг,— деди Қаримберди очиқ деразадан кўриниб турган чинор ниҳолларидан кўз узмай.

Назарнинг кўзлари қисилди. Бирор хунук гап айтиб юбормаслик учун тишини тишига босиб турарди.

— Битай деб қолган ишни йўққа чиқармоқчимисизлар?— зарда билан сўради Назар.— Менимча, бу инсофдан бўлмайди.

— Бизнинг вазифамиз бор гапни рўйирост айтиш.

Назар билдики, тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Бир зум пешанасини тириштирганича ўйланиб турди-да, актга чизиқ тортиб юборди. Худди шундай шахт билан: «Биз дунёдан ўтиб кетамиз. Лекин бу иморатлар қолади. Бировнинг номини улуғлаб, бировга тавқи лаънат

бўлиб юз йиллаб туради»,— деб ёзди. Имзо чекиб ой, кунини ҳам қайд этди. Каримберди унинг қўлидан қоғозни оларкан, мийиғида кулиб қўйди. Тўрт буклаб чўнтагига солди.

— Бўпти, раис, сизга омад тилаймиз,— деди Каримберди қўл олишиб хайрлашаркан. Жамол ҳам худди ўргатилган тўтидек унинг сўзларини такрорлади. Каримберди шеригига бир қараб қўйди-да, очиқ чеҳра билан сўз қотди:— Қишлоғингиз жуда баҳаво жойда экан. Баҳорда уч-тўрт кунга келаман.

— Булоқнинг тепасидаги тол тагида қапа тикиб ётилса, а, Каримберди ака,— гапга аралашди Жамол.

— Яна текширгани келасизми?

Каримбердининг қовоғи уйилди. Чеҳраси совуқ тус олди. Эшик томон йўналаркан, тўнғиллади:

— Мен ҳам сизга ўхшаш одамман, биродар.

У машинага ўтираркан, совуққина бош ирғаб қўя қолди. Хизмат бурчини ўтаб бўлгач, ҳазиллашмоқчи эди, тўғри тушунишмади. Афсус...

...Назар билан Ҳайдар пиёда қайтишди. Қўча зимистон, сийёғочларда биронта чироқ йўқ эди. Фақатгина уйларнинг деразаларидан ёғилаётган нур кўчанинг бир қисминигина ёритар, ёруғни кесиб ўтган кишига кўчанинг зулмат чулғанган қисми ваҳимали туюларди. Бундай кўчаларда фақат оидин кечалари юриш гаштли. Оёқ яланг бўлсанг... Билқиллаб ётган тупроқдан ҳали кундузги иссиқнинг тафти кетмаган, юмшоқ тупроққа қадам қўйганингда товонинг ҳузур қилади. Шундоққина тепангда баркашдек ой сузиб юрса. Лойсувоқ уйлар, томлар устига босилган ғўзапоя, пичан ғарамлари, шамшод қаддига мағрур бўлган тераклар кўкка ўрлаганича нурга чулғаниб туради. Кимсасиз кўчанинг бир четидан қарасанг, то пахтазоргача туташиб кетган йўлга ҳарир поёндоз тўшалганга ўхшайди. Поёндоз бўйлаб юрсанг сени мунаввар манзилларга элитадигандек, бу йўл ниҳоясига етгунингча қалбинг, туйғуларинг покланиб, тотли орзулар қанотида парвоз этадиганга ўхшайсан. Ҳар замонда қулоғингга бекинмачоқ ўйнаётган болаларнинг шодон қийқириқлари эшитилади. Уларнинг беғубор кулгиси сени армонли хотираларга ғарқ қилади. Наздинда нур тўшалган бу йўл болаларнинг шодумон кулгиси янграган безавол оламга элитадигандек

туюлади. Туйгуларинг амрингга бўйсинмай қўяди. Юрагинг ҳаприқади... Аммо шууринг тизгинсиз хаёлларингни жиловлашга уринади. Энтикишларинг, орзиқишларинг беҳуда эканини, фақат бу ширин хаёллар лаззатини тотиш мумкинлигини уқтириб туради. Ҳислар гирдобнда ҳар қанча масту лол бўлсанг-да, барибир шууринг амрига итоат этасан.

— Сиз бунақа... кўпам эзилаверманг, Назаржон...

Ҳайдарнинг беозор овози Назарнинг хаёлларини тўзғитиб юборди. Тун қоронғисида ҳамроҳининг чехрасини илғаб бўлмаса-да, кўзлари йилтираб туришидан, қаданини эҳтиётлаб ташлашидан Ҳайдар қандай қилиб бўлмасин рансинг кўнглини кўтариш пайидалигини англаш мумкин эди.

— Меҳмонларни хафа қилиб қўйдим-а — деди Назар сигарет тутатиб.— Нега бунақаман, Ҳайдар ака?

— Қанақа?— Ҳайдар ўз саволидан чўчигандек дарров гапни бурди:— Уларга ёмон гап гапирганингиз йўқ, Назаржон.

Ҳайдар ёлгон гапирди. Ўзини ҳам, рансини ҳам алдамоччи бўлди. Назар меҳмонларга қўпол муомала қилди. Тузган актларинг мен учун бир пул дегандек устига чизиб ташлади. Ҳалиям улар инсофли одамлар экан. Индашмади. Бўлмаса шартта райкомга телефон қилиб, катта гафго кўтаришлари мумкин эди. Ахир... бу манманлик. Амакиси айтгандай, ўзига касри урмаса бўлгани бу манманликнинг.

— Мен жуда қўпол одамман. Бунни биламан. Лекин сиз нега бунақа... ҳаддан ташқари эҳтиёткорсиз? Бир чўқиб, ўн марта аланглайсиз?

Ҳайдар бўйинини қисди. Назарнинг олдида у бирдан кичрайиб, мискин бўлиб қолди. Одимлари сусайиб, икки қўлини жонсиз шалвиратганича деярли судралиб борарди.

Назар чиндан ҳам қўпол. Ўзиям тан оляпти-ку... Буниси етмагандек, юзсиз ҳам. Гапираётган гапини қаранг... Бирга ишлашаётганидан буён бирон марта мундоқ ёзилишиб, юракдан гаплашишмабди-я. У нуқул нишини санчиш пайида бўлади. Бирга юргани ҳам безиллайди одам. Амакиси қайдан ҳам шу ишни унинг бошига бало қилиб толиб берди. Одамлар ҳам ғалати. Амакиси Ҳайдарни партком секретарлигига сайланглар, деб ташвиқот қилса, хўп деб қўя қолишди. Амакиси уни

униб-ўссин, обрў топсин, деди. Бироқ Назар билан чиқишиб ишлаш қийин экан.

— Сиз гапимни оғир олманг. Мен...— Назар тўхтаб ҳамроҳининг елкасига қўлини қўйди. Оҳиста силжитди.— Тўғриси, сизни илгари унча ёқтирмасдим. Амакингизга югурдак бўлсангиз керак, деб ўйлардим. Кейин билсам, кўнгли тоза одам экансиз.

Ҳайдар ночор жилмайди. Шалвираб турган вужуди-га жон киргандек бўлди. Бошини озод кўтарди. Назарга хавотир аралаш синчков боқди.

Йўқ, алдамаяпти, Назар ёлғон гапирмайди. Қиғир ишни, сохта гапни ўлгидай ёмон кўради. Амакиси ҳар қандай гапинг бўлса мен билан кенгаш, раис қилдан қийиқ топиб кавушингни тўғрилаб қўймасин, тилингни тийиб юр, деб уқтиради. Лекин Назар ҳечам унақага ўхшамайди. Бўлмаса сиз оқкўнгил одамсиз, дермиди. Ростдан ҳам у оқкўнгил одаммикин-а. Албатта!..

— Сиз ҳеч кимга ёмонлик тиламайсиз, лекин яхшилик қилишни ҳам ўйламайсиз. Бундай яшаб бўлмайди, Ҳайдар ака.

Йўқ, Назар янглишди. Ҳайдар уни зимдан ёмон кўради. Ўз майлича эмас албатта, амакиси доим унга қарши қайраб туради. Назарнинг раисликдан олиниб, шарманда бўлишини истайди. Нега? Нима учун? Бундан унга нима наф? Билмайди. Ҳайдар шу пайтгача бутун инон-ихтиёрини амакисига топшириб, фақат унинг кўрсатмаларига амал қилиб яшаган. Амакиси айтганини қилиб кам бўлаётгани йўқ. Эл орасида шунчалик обрў топди. Лекин Назардан нима ёмонлик кўрди. Орасира одамларнинг олдида изза қилганини айтмаса, зулм ўтказаетгани йўқ. Кези келганда партия ташкилотининг ҳам ишларини қилаверади. Лекин сен учун ҳам ишляпман, деб миннат қилмайди. Ободончилик, одамларнинг турмуши ҳақида Ҳайдар бош қотириши керак. Бунақа ишларга унинг саратонда қўли совқотади. Назар ғиринг деяётгани йўқ. Ўзи елиб-югурияпти. Шунда ҳам у бечорага қайишгиси келмаяпти. Шуми унинг бировга ёмонлик тиламаслиги?

— Мен... мен... биласизми, сиз...— Ҳайдар нима демоқчилигини ҳам унутиб каловланди. Пешанасидан тер чиқиб кетди.

— Ҳа, гапиринг. Нега доим чўчиб турасиз? Қапкатта одамсиз-ку.

— Сиз галати йигитсиз, Назаржон,— Ҳайдар худди нафаси қисаётгандек қийналиб гапирди.— Қилаётган ишларингизга баъзан тушунолмай қоламан. Тўғриси...

— Фикрингизни шартта юзимга айтинг. Талашиб-тортишинг. Мен доим сизга суяниб ишлашим керак. Партия ташкилотининг обрўси жуда баланд бўлиши керак! Биласиз-а?

Ҳа-а, мана у энди асл мақсадини айтди. Амакисин айтгандан кўра қувроқ йигитга ўхшайди. Агар раис билан обрў талашса, одамларга майна бўлади-ку. Раис қайда-ю, у қайда. Қаргага тақлид қилиб юришни орзу қилган чумчуқдек ора йўлда бути йиртилади. Назарга шуниси керак. Унинг шарманда бўлишини кўрмоқчи. Лекин гапининг тўғри томони ҳам бор. Ҳукумат партиясиз ташкилотларининг обрўсини ошириш ҳақида кўпдан буён жон койитяпти. Демак... Мундай олиб қараганда, Назарнинг гапи кўпам ғаразлига ўхшамайди.

— Сиз хўжаликка бошлиқсиз... Нима десам экан...

— Яна аслингизга қайтингиз-а,— деди Назар жиғибийрони чиқиб.— Агар шунақа бўлиб юраверсангиз, бир кунмас бир кун тутиб олиб ураман.

— А?— Ҳайдар беихтиёр орқага тисарилди. У раиснинг ростдан ҳам муштлашишдан тоймаслигини яхши биларди:— Ҳазилингиз бор бўлсин-э.

— Йўқ, рост,— деди Назар ва бирдан қаҳ-қаҳ урганича Ҳайдарни кучоқлади.— Улай агар, оқкўнги одамсиз. Фақат менга ёрдам беришни истамайсиз. Ундай қилманг, Ҳайдар ака. Мен ёлғиз қийналиб қоламан.

Ҳайдарнинг боши ғувиллай бошлади. Назар унга бирданига қадрдон, азиз туюлиб кетди.

— Раҳмат, Назаржон...— деди у энтикиб.

Уларнинг ёнидан шипиллаб уч киши ўтди. Раиснинг шофёри чол-кампирини булоқдан олиб қайтаётган эди.

* * *

Бульдозер худди сузмоқчи бўлган буқадек орқасига тисарилиб турди-да, шаҳд билан олдинга ташланди. Унинг баҳайбат кураги гувала деворга зарба билан урилди. Одам бўйи девор гурсиллаб қулади. Трактор яна орқасига тисарилди. Деворнинг қулаган жойидан олмазор, ҳовли рўяси бирданига файсиз, хунуқ бўлиб кўринди.

Трактордан кўз узмай турган Акром миробнинг юзи бужмайди. Ғайришуурий бир ҳаракат билан чўнтагини пайпаслади. Қирмизи носқовоғини олди-да, курак тишига уриб, тагида қотиб қолган носларни кўчирди. Ҳамон трактордан кўз узмаган кўйи кафтига нос солди. Деворнинг яна бир қисми гурсиллаб йиқилганида унинг кўзлари чақчайиб кетди. Пешанасининг ўртасидаги томири кўрсатғич бармоқдай бўртиб чиқди. Бейхитёр олдинга бир-икки қадам қўйди-ю, тўхтади. Кафтидаги носни тилининг тагига ташлаб, шартта тескари қараб олди. Уни кузатиб турган Назар ёнидаги Ҳайдар билан Алиматга маъноли қараб қўйди.

Бульдозер гувала деворни бир зумда яксон этиб ташлади. Шундан сўнг жиккаккина тракторчи йигит кулала бўлиб ётган илондек сим арқонни олиб тушди-да, тандир олдидаги баҳайбат ўриikka боғлади. Иккинчи учини тракторга улаб, газни босди. Трактор олдинга талпинди-ю, бироқ жойидан жилолмади. Ўрикнинг пўсти шилиниб, бир томонга оғиб қолди. Бульдозер орқасига тисарилиб, яна олдинга интилди. Баҳайбат ўрик оғриқнинг зўридан инграб юборгандек, танаси қарсиллаб кетди. Билакдек келадиган иккита илдиэ заранг ерсатҳини ёриб юборди. Атрофга шатирлаб тупроқ сочилди.

Акром миробнинг икки чаккаси лўқиллаб оғрий бошлади. Худди биров қўлини силтаб танасидан юлиб олаётгандек куракларининг остида кучли санчиқ турди. Бу санчиқ юрагини увуштириб, ҳолсизлантириб юборди. Бармоқларининг учлари карахтлашиб, сезгисини йўқота бошлади. У қўлларини мушт қилиб тугди-да, трактор томон шитоб билан бостириб борди. Тракторчига мушт дўлайиб ўдағайлади:

— Шан йима қияпшан ўжи?—у оғзида носи борлигини унутиб қўйганди. Жаҳл билан туфлаб ташлади. Мушти билан лабларини артди.— Секинроқ тортмайсанми, золим. Жони бор-ку бунинг ҳам. Ўзинг бир тўп дарахт кўкартириб кўрмагансан-да. Ҳе, ҳунарингдан ўргилдим...

— Нарироқ тулинг-э!..— кабинадан бошини чиқариб бақирди тракторчи.— Дарахтнинг тагида қоласиз ҳозир.

— Ҳе, ўт-э...— деди Акром мироб жаҳл билан қўл силтаб. У раиснинг олдига етиб келмасданоқ зардаси қайнади.— Одам-подам эмас экан-ку бунингиз. Мен ян-

ги ҳовлидаги лой ўраларга тупроқ сурдириб текислатаман деб ўтирибман-а бунга.

Назар мийиғида кулиб қўйди. У Ақром миробнинг ҳозирги аҳволини ҳис этарди. Жуда оғир бу одамга. Ота-бобоси ўтган, киндик қони томган, бола-чақа топган гўшасининг вайрон бўлаётганини кўриб юраги эзиляпти. Айтди-я, сиз борманг, деб. Биринчи бўлиб менинг ҳовлимни бузинглар, ўзим тепасида тураман, деди. Мана энди қараб туриб адойи-тамом бўляпти. Гувала девори қулаганига шунчалик... уйи бузилаётганда қай аҳволга тушаркин?

Трактор қулоқни қоматга келтирадиган даражада тариллаб силтанди. Ўрик қаттиқ силкиниб, бир томонга ёнбошлай бошлади. Сўнг еру кўкни ларзага келтириб гурсиллаб қулади. Шохлари қарсиллаб синди. Қуюқ тўзон кўтарилди. Ақром мироб им-м, деди-ю, кўзларини чирт юмиб олди. Унинг рангида қон қолмаган эди.

Бу томошабоп манзара эмасди. Агар ўзим тепасида тураман, деб оғзига сўз олмаганида, умуман бу ерга қадам босмасди. Яшаган жойининг вайрон бўлаётганини кўришга кимнинг тоқати бор ахир. Одам боласи гўзалликдан баҳра олади. У ҳеч қачон маҳв бўлаётган нарсани кўриб қувонган эмас. Харобат кишининг кўнглини вайрон қилади, хотираларини таҳқирлайди, яшаш иштиёқини сусайтиради.

Назар машинаси томон бораркан, қишлоқларни бузишни ўйлаб толганидан хафа бўлиб кетди. Бош план деган гап қайдан ҳам чиқди. Тарқоқ ҳолда бўлса ҳам ашашаётган эди-ку. Ҳеч ким турар жойидан нолимаганди. Биров дангиллама иморат қурайлик демаганди ҳам. На обкомдан, на райкомдан Бош план асосида янги қишлоқ қур, деган кўрсатма берилмаганди. Ўзича бошбошдоқлик қилавермай жимгина юраверса бўларди. Унинг ҳозирги ҳаракати худди ном чиқаришга ўхшаб кетяпти. Аслида унинг кўнглида бундай ниятнинг урвоғи ҳам йўғ-а. Одамлар ҳам дарров гапига кўна қолишди. Мана энди ҳаммаси битта гуваласи дўп этиб тушса, Ақром миробга ўхшаб юраги увушиб туради.

Назар машинасига ўтириб улгурмади. Бульдозер бир зарб билан эшик-деразаси кўчириб олинган иморатнинг ён деворини қулатди. Тракторнинг устига тарақлаб гишт ёғилди. Иморат қуюқ чанг-тўзон орасида

кўринмай кетди. У бамисоли вайрон бўлаётганига куйиб, тутуни кўкка ўрлаётганга ўхшарди.

Акром мироб худди эси огиб қолгандек ҳаракатсиз турарди. Бирдан мияси зингиллаб кетди. Аъзойи бада-нига титроқ югурди. У чолиб бориб тракторнинг олдига кўндаланг туриб олди.

— Ҳой, бели огримаган! Индамаса жа... ҳа...— у жаҳлдан бўғилиб бақирарди. Бир зумда уст-бошига, ҳатто киприklarигача оппоқ чанг қўнди. Лабларининг чети қорайиб, бўғзи ачишди.— Йўқол кўзимдан!

Тракторчи бундай ҳодиса содир бўлишини сира ҳам кутмаган бўлса керак, бир зум анграйиб қолди. Тракторнинг газини пасайтирди-да, сакраб пастга тушди. Қўлларини қўлтигига суқиб қора мой юқини артган бўлди. Оёқларини кериб тракторнинг йўлида кўндаланг турган Акром миробга қараб елкасини қисди. Шу томонга келаётган Назарга қараб афсус билан бош чайқади. Назар унинг нима демоқчилигини тушунди. Унга заҳарини сочиб, койиб бермоқчи бўлди-ю, дарҳол фикридан қайтди. Қилғилиқни ўзи қилсину бу бечорада нима айб?

Назар келиб Акром миробнинг билагидан ушлади. Беозор бир ҳаракат билан четга бошлади. Бироқ Акром мироб худди турган жойига михлаб ташлангандек қимир этмади. Назар уни куч билан четга тортишга мажбур бўлди.

— Юринг, бу ерда турманг, Акром ака,— деди у қуруққина қилиб. Ҳозир Акром миробга узрхонлик қилиб, кўнглини кўтаришга тоқати йўқ эди.— Бу ёғи чидаганга чиқарган. Ўзингиз розилик бергансиз... Юринг!

Акром мироб икки қадам босиб тўхтади. Еш ғилтилаб турган кўзларини раисга тикди. Унинг нигоҳи ўксик, илтижоли эди. Шу зайлда бир оз турса Назарнинг ҳам кўнгли юмшаб, мотамсаро кайфиятга тушиши ҳеч гап эмасди. У Акром миробнинг қўлини қўйиб юбормай тескари қараб олди.

— Назаржон, айтинг, олиб кетсин тракторини. Бўлмаса бир бало қилиб қўяман бу болани,— деди Акром мироб йиғламсираб турган ҳолатига номуносиб тарзда таҳдид билан.— Ўзим бузиб оламан.

Назаржоннинг зардаси қайнади. Бу қанақа бетайинлик. Ҳамма девордан кўчиб тушган бир парча лой сувоқни кўзига суртиб, аза очиб ўтирса, колхознинг

ишига қирон келади-ку. Қайдан ҳам ўйлаб топди шу ғалвани. Тўртта гувала томни бузаман деб бошига бир дунё ғалвани сотиб олмаса эди ҳали.

— Еш болалик қилманг, Ақром ака,— деди Назар қовоғини уйиб. У ҳамон Ақром миробнинг қўлини қўйиб юбормасди.— Бу эски чалдиворингизни бузаман деб колхознинг ишини расво қилмоқчимисиз.

— Ундай деманг, Назаржон,— деди Ақром мироб ғоят мулойимлик билан.— Мана шу эски чалдиворда мен туғилганман. Бола-чақали бўлганман. Ундай деманг, дилим оғрийди.

Назарнинг пешанасидан тер чиқиб кетди. Ақром миробнинг қўлини қўйиб юбораркан, кафтининг орқаси билан маңглайини артди.

— Менинг ҳам аҳволимни тушунинг-да. Ақром ака,— деди у мурасага келиб.— Авжи пахтанинг иши қизиган пайтда...

— Бу ёғидан хотиржам бўлинг,— Ақром мироб ўз гапини тасдиқлагандек бош ирғади. Энди у боягидек эзилиб эмас, дадил гапирарди:— Иморатни ўзим бузаман. Ҳар битта гиштни битталаб олмасам бўлмас экан.—

— Унақада на у ёқнинг, на бу ёқнинг иши бўлмайди-ку...

— Ақром мироб ўттиз йилдан бери бирон марта ғўзани сувга ташна қилиб қўймаган,— деди Ақром мироб ғурур билан қўлини кўксига қўяркан.— Хотиржам бўлинг деяман-ку, Назаржон. Агар бирон нарсадан кўнглингиз тўлмаса, айтинг. Ана ўшанда гаплашамиз.

Назар тракторчига янги фармойиш берди-да, руҳсиз бир аҳволда машинага ўтирди. Орқасига ўгирилмасданоқ Ҳайдарга сўз қотди:

— Хўш, бу ёғи қандоқ бўлди энди, Ҳайдар ака?

— Бошлаган ишингиз ўзи шунақа ғалва. Чидайсиз энди.

— Алимат ака, сиз нима дейсиз?

Алимат ҳадеганда жавоб бермади. Олдин Ҳайдар билан кўз уриштириб олди. Бироқ партком секретари дарров кўзларини яширди.

— Мен бу ишга аввал бошида қарши эдим. Ҳозир ҳам шу фикрда қоламан,— деди Алимат.— Янги қишлоқ қурайлик, деб кўкрагига урган одамнинг аҳволини

кўриб турибсиз. Қолганлар нима қилиши ўзингизга маълум.

Назар сигарет тутатди. Тутунни лабиниинг бир четидан пуфлаб чиқараркан, бошини орқага бурди. Совуқ нигоҳини бош агрономга қадади.

— Ҳамиша одамнинг дилини хира қиладиган гап гапирасиз-а.

Алимаат ўтирган жойида безовта гимиради. Пишил-лаб нафас олди. Дағал бармоқлари билан тиззасини уқалаб, таре этказиб бир урди.

— Сизга гапим ҳам, ишим ҳам ёқмади-ёқмади-да,— деди тўнғиллаб.

Ҳайдар қарасаки гап чувалашяпти. Аралашмаса бўлмайдиган. Раиснинг феъли маълум. Алимаат яна бирон нарса деб сасигудек бўлса, ҳақорат қилишдан ҳам тоймайди. Ҳў бирдагидай машинадан тушириб юбориши мумкин. У Алимаатни жеркиди:

— Ўзинг ҳам-чи, қиз боладан баттар тегманозик бўпсан-да.

Алимаат уни еб юборгудек бўлиб олайди. Аммо индамади. Ҳайдарнинг тадбиркорлиги, эндигина бошланиб келаётган кўнгилсизликнинг олдини ола билганлиги Назарга ёқиб тушди. Айниқса унинг Алимаатни айбдор қилгани маъқул бўлди. Одам боласининг табиати шунақа: лаганбардорликнинг ҳар қандай кўриниши, ҳатто очиқ-ойдин фош бўлиб турган тилёғламалик ҳам хуш ёқади.

— Ҳеч бўлмаса бир-бирига туташ боғларни асраб қолиш керак,— дея пўнғиллади Алимаат.— Бунчалик боғ қилиш осонми...

Назар кескин орқасига бурилди. Алимаатнинг бўйнидан ушлаб бирдан ўзига тортди. Офтоб тигида қорайиб кетган, йилтироқ пешанасидан чўлпиллатиб ўпди.

— Бор экансиз-ку...

Учовлон мамнун илжайишди. Машина аста ўрнидан жилди.

* * *

Акром мирооб то машина кўздан ғойиб бўлгунча жойидан қимирламади. Бу орада трактор ҳам тарилаганича қаёққадир бурилиб кетди. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Одамлар аллақачон янги

иморатларга кўчиб ўтганлигидан бу ерлар ҳувиллаб қолган. Лекин ҳалигача биронта ҳовлига трактор босиб қирмаган эди. Одамлар имкони бўлса бу йил томорқа ва боғларидан яна бир карра ҳосил олиш илинжида эдилар.

Акром мироб девори ўпирилиб, томининг бир қисми босиб тушган уйга хомушгина қараб қўйдида, эшикнинг ўрнидан ичкарига кирди. Чорси уйнинг ярмини энлаб тупроқ уюми пайдо бўлган, тепадан қорайиб кетган қамиш, қурт еб ранги хунуклашган шох-шабба осилиб ётарди. Ичкаридан туриб қараганда, ўпирилган жой янада ваҳимали бўлиб кўринарди. Акром миробнинг дили қаттиқ ғашланди. Бўшашганича бир кифти билан эшик раҳига суянди.

Мана шу биргина хонага боғлиқ қанча хотиралар бор. Уғли Абдуллажонни туғруқхонадан олиб келишганда қишлоқнинг табаррук онахонлари мана шу уйда бешикка гаврапўш ёлишаётган экан. Меҳмонхонага ўтишга сабрлари чидамай, шу ердаёқ чақалоққа узоқ умр тилаб дуо қилишган, кейин болани ҳозир ўпирилиб ётган жойдаги пар ёстиққа ётқизиб қўйишганди. Орадан уч кун ўтгач, чақалоқни йиғлатиб, энтиктириб чўмилитиришган, оппоқ латталар тўшалган бешикка белашган эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай Акром мироб тўсинга ҳалқа қоқиб беланчак илиб берганди. Мана ўша тўсин қоқ иккинга бўлиниб тупроқ уюми устида ётибди. Тўсин чириган, қуртлар ҳамма ёғини кемириб, из солиб ташлаган.

Инсон хотираларини муқаддас сақлайди. Кечмишини унутиб, эртанги кунга қадам қўйиши мумкин эмас. Ўтган куни инсон ҳаётининг бир парчаси. Бўлмаса Акром миробнинг тутдай тўкилай деб турган кулбасига бунчалар ичи ачимасди. Бу ерда кўмиб қўйган ёмбиси йўқ. Фақат шу ҳовлида унинг энг катта орзулари ушалган: фарзанд кўрган. Болалари атак-чечак қадам ташлашни шу ерда ўрганган. Илдизи очилганича ерпарчин бўлиб ётган ўрик шохига арғамчи солиб учишган. Ўша аснода уларнинг шодлиги еру кўкка сирмасди. Улар ҳамма қишлоқ болалари сингари ўз қишлоғини катта олам фаҳмлаб улғайишди. Ўрик гуллаганда бир қувонишарди. Довучча тукканда-ку дунёда улардан бахтли одам бўлмасди. Боя ўрикни ағдаришаётганда шулар кўз олдига келди-ю, ғалати бўлиб кетаверди. Навбат уйга кел-

ганда чидаёлмади. Асли келмаса, ўзинглар бузаверинглар, деб қўя қолса бўларкан. Бошқалар шундай қилишди-ку. Ҳеч ким бузилаётган жойнинг тепасига яқин келаётгани йўқ. Лекин ҳеч ким туғилиб ўсган жойини буздирмоқчи ҳам эмас. Киндик қони томган жойнинг мунча меҳри кучли бўлмаса!

Акром мироб шу кўйи ўйга чўмганича узоқ турди. Охири қатъий бир қарорга келиб, шошқинч ферма томонга юрди. Эндигина сигирларини соғиб бўлиб, сут топшираётган хотини билан қизларини олиб, изига қайтди. Уйини ўз қўли билан бузишга киришди. Акром мироб ҳар бир ғиштни, ҳатто аллақачон ўз хизматини ўтаб бўлган чирик ёғочни ҳам авайлаб бир четга олиб қўярди. Шу зайл бир неча кун тиним билишмади. Охири гувалагача янги ҳовлига ташиб келишди. Бу нарсаларнинг мутлақо кераги йўқлигини билиб турса-да, ташлаб кетолмади. Амрига итоат этмайдиган ички бир куч шунга мажбур қилди. Бировлар уни қурумсоқ бўлмай ўл, деб айбситишди. Бировлар, режа билан иш қиладиган пишиқ-пухта одам, деб мақташди. Акром мироб бу гапларнинг ҳаммасига қулоқ қоқиб кетаверди. У ўз қилмишидан хурсанд бўлишини ҳам, хижолат чекишини ҳам билмасди. Анча вақтгача ўзидан-ўзи эзилиб, камгап бўлиб юрди.

* * *

Назар олатдагидек дала кезиб соат тўққизларга яқин нонушта қилгани уйига келди. Хотини қатлама пишириб, йўлига илҳақ бўлиб турган экан. Дарҳол чой дамлади. Сопол косада қаймоқ олиб келди. Назар қатламани ушатиб, ҳали оғзига олиб боришга улгурмай, телефон жиринглади. Малика токчада турган телефонни олиб, эрининг ёнига қўйди. Назар қўлидаги қатламани оғзига солмай туриб трубкани кўтарди.

— Камолов эшитяпти, Раҳмат... Шукур, юрибмиз... Баҳарнов, Э, шундай демайсизми, ўртоқ военком. Тинчликми, тўсатдан йўқлаб қолибсиз? Мен армия ёшидан ўтганман шекилли — Назар хотинига қўли билан чой қуй деб ишора қилди. Сухбатдошининг гапини эшита туриб бир тишлам қатламани шоша-пиша чайнай бошлади. Аммо оғзидаги луқмани ютмади. Бирдан кўзлари каттакатта очилиб, рангидан қон қочди. Оғзини очганича

бўзрайиб қолди. Чой узатаётган хотини унинг важоҳатини кўриб кўрқиб кетди.

— Тинчликми, Зафар?— деб сўради Малика журъатсизгина. У эрини ўглининг оти билан атарди.

Трубкадан «алло, ўртоқ, Камолов» деган хавотирли хитоб эшитилар, аммо Назар жавоб бермасди. У ҳамон оғзини ярим оғганича меровсираб турар, кўзлари ҳаракатсиз қотиб қолган, юзи совуқ тус олган эди.

— Вой анавиларни,— Малика эрининг елкасига оҳиста турти.— Бу нимаси, гапирсангиз-чи,

— А? Эшитяпман, Мадраҳим Ашурович. Ҳа, ҳа...— деди негадир Назар бақириб.— Бу қандай кўргилик? Ўз оёғи билан юриб чиқиб кетган ўглининг ўлигини олиб келса... А? Хўп, кутиб ўтираман.

Назар трубкани жойига қўйди. Хотинига қарамасликка уриниб чойдан бир ҳўплади. Аммо худди эритилган қўломдек қийналиб ютди. Нондан тўкилган седаналарни тера бошлади. Седаналар бармоқ уяларига сиймай қолганда қайтадан сочиб юборди.

— Кимнинг ўғли, Зафар?—ҳуши учиб сўради Малика. Унинг кўзларига саросима чўккан, юзи ташвишли тус олган эди.

— Иш чатоқ, хотин,— Назар афсус билан бош тебратди.— Акром миробнинг ўғли нобуд бўпти.

— А?!— Малика деворга беҳол суяниб қолди. Қўллари шилқ этиб икки ёнига тушди. Остки лаби тез-тез қимирлаб, бироқ гапиролмасди. Ниҳоят куч билан ўзини девордан узиб, қаддини ростлади. Унг қўлининг бармоқ учларини тишлаганича хастаҳол бир овозда шивирлади.— Вой, шўрим!..

— Бечора яқиндагина ҳарбий қисмдан келган раҳматномани ўқитган эди-я. Э, аттанг.— Назар тиззасига муштлади.— Аяган кўзга чўп тушади, деганлари шу-да.

— Ўзи ҳеч нарсага қаттиқ хурсанд бўлмаслик керак экан шекилли,— Малика энди анча ўзини босиб олганди.— Бечора Акром ака ким кўринганга ўглининг таърифини қиларди. Тўйга атаб иккита новвос билан тўртта кўчқор боқаётганини гапирарди.

— Ҳозир военком келади. Нима бўлганини биламиз.

— Бола бечорани отаси гапираверибоқ кўзиктириб юборди-ёв.

Назар елкасини қисди. Қатламадан ушатди-ю, аммо шу заҳоти қайтиб қўйди. Шу пайт ҳовлидан гурс-гурс

қадам товуши эшитилди. То Малика қарағунича Алимат кириб келди. У негадир букчайиброқ юрарди. Баланд бўйига яраша эт қўйган бу одамга букчайиб юриш ярашмасди. Худди бурнидан ип ўтқазиб оёғига боғлаб қўйилганга ўхшаб кўринарди. Унинг сўлғин чехрасидан, кўзларининг ҳасратли боқишидан бошига мусибат тушганлиги шундоққина кўриниб турарди. Назар уни қаршилаб ўрнидан турғунича кўрпачанинг бир четига ўтира қолди. Кўришмади ҳам.

Малика эркакларни холи қолдириб, чиқиб кетди. Назар қатламани ушатиб лагани билан Алиматга яқинроқ сурди. Чой узатди. Ҳозиргина мусибатли хабар эшитгани учун ундан нима гаплигини сурштиришга юраги дов бермади. Лекин Алимат ҳам шартга дардини айтиб қўя қолмай, кўрпачанинг қавиғини ўйнаганича бошини эгиб ўтираверди. Назар тиззасига тирсаклаб, пиёлани лабига босганича Алиматдан кўз узмасди. Унинг оғзини пойларди. Аммо у ёрила қолмас, Назарнинг хунобини оширарди. Бу орада Малика бир неча бор келиб, очиқ деразадан мўралаб кетди.

— Эшитдингизми?— деди ниҳоят Алимат бўғиқ, овозда. У ҳамон бошини ҳам қилганича пиёладаги чойни ичмай, қўлида ушлаб ўтирарди:— Бу ҳалиги...

— Эшитдим,— деди Назар ўзи ҳам кутмаган ҳолда дағаллик билан.

— А?— Алимат раисга қизиқсиниб қараб қўйди. Назарнинг ҳамма нарсага улгуриши, ҳатто шу гапдан ҳам ундан илгарироқ хабар топгани уни яна бир бор ажаблантирди. Лекин раиснинг бу одатига қойил қолмади, одатича гаши келди.— Мен ҳали хабар топмагансиз деб ўйлабман.

Назар индамади. У Алиматнинг кейинги гапидан ранжиди. Агар эшитмаган бўлганида худди шу гапни айтиб суюнчи олмоқчи бўлганга ўхшайди-я. Тавба!

— Назаржон, рухсат берсангиз, Ақром билан бирга борсам. Уғлининг тепасида ёлғиз ўтириб шунча жойдан келгунча жинни бўлиб қолади.

Назар анграйиб қолди. У Алиматга худди ажойибхонадаги гаройиб нарсани томоша қилаётгандек боқар, қулоқларига ишонгиси келмасди. Ҳозирги гапни қаршисида ўтирган шу тўнкамижоз одам айтганига ишонулмасди. Назарида бу кесақдан олов чиқишдай бир ҳол эди. Назар шу топда Алиматнинг барча қилмишларини бир-

варакайига унутиб юборишга, унга қанча ташвиш ортираётган бу одамни қучоқлаб ўлишга тайёр эди.

— Раҳмат, — деди Назар бош ирғаб. У Алиматнинг қўлидаги совиб қолган чойни олиб, самоварнинг патнисига тўкди. Иссиқ чой қуйиб узатди. — Иложи бўлса шу бугуноқ жўнаб кетишинглар керак. — У кафти билан юзини сидирди. — Олдин Акрам аканинг ўзига бу хабарни эшиттирайлик...

Шу пайт дарвоза олдига енгил машина келиб тўхтади. Эшик очилиб ёпилди-ю, кетма-кет сигнал чалинди. Назар билан Алимат бараварига ташқарига чиқишди.

«Газик»нинг ёнида подполковник Ашуров папиростутатиб турарди. Аксарий ҳарбийлар сингари боқишлари тийрак, юзида кескин, амр этувчи бир ифода муҳрланиб қолган. Аммо қимтилган лаблари унинг юзи кўзидаги совуқ ифодани юмшатиб, рад этиб турарди. Унинг лаблари ўта назокатли аёлларга насиб этиши лозим бўлган нафис, худди бўёқ сурилгандек қип-қизил эди. Шунданми у лабларини қимтиб юришга одатланиб қолган, аммо манаман деб кўзга ташланиб турган нарсани яшириш маҳол эди. У ҳарбийчасига кескин-кескин гапирётганида шундай нафис лаблари амирона сўзларни айтаётганига киши ажабланарди.

— Кетдикми? — деди Ашуров машина эшигини очаркан.

— Чой тайёр, — дея манзират қилди Назар.

— Йўқ, ҳозир мавриди эмас, — Ашуров машинага ўтирди. — Яхши кунларда келамиз.

Улар етиб келишганида Акрам мироб қуроқ кўрпачага ёнбошлаганича ўғлининг суратини томоша қилаётган экан. Ёстиқ пастида ҳарбий қисмдан келган хат. У меҳмонларни кўргач, ирғиб ўрнидан турди. Қўлидаги суратни тоқчага қўйиб, ҳамма билан қўл олишиб кўришди.

— Кечаси қулоқбошида жиндай кўзим илинган экан. Ўғилча тушимга кирибди. Ёнялаб қараганича нуқул кулармишу ҳеч гапирмасмиш. — Акрам мироб сарғиш мўйловини ҳимариб бураганича илжайди. — Ўзим соғиниб юргандим, шунга... уйга келиб суратини томоша қилаётганим.

Назар зимдан ҳамроҳларига кўз ташлади. Ашуров майда ўрилган сочдек бир-бирлаб таралган ток новдаларига қараб ўтирар, Алимат ердан бош кўтармасди.

— Опам қаёқдалар!—деб сўради Назар. Дабдўруст-дан оғзига шу савол келиб қолганидан қувониб кетди.

— Қизларини эргаштириб фермага кетган. Уни ўзингиз биласиз-ку, Назаржон, тиниб ўтиролмайдди.— Ақром мироб бу гапни ошқора бир ғурур билан айтди.— Ферманинг ишини саранжомлаб, кўрпа қавийди. Уғилча ҳарбийдан келган куниеқ тўйни бошлаб юборамиз, деб турибмиз.

Ақром мироб узоқ йиллар орзиқиб кутган шодиёна кўни тобора яқинлашаётганидан бахтиёр эди. У илжайганича дастурхон тузатаркан, меҳмонларга разм солди. Уларнинг чеҳрасига изтиробли бир ташвиш соя солган, хомуш ўтиришарди. Ашуровдан яна бирор қувончли хабар эшитаман, деб ўйлаган Ақром мироб унинг эзилиб ўтирганини кўргач, сергакланди. Чеҳрасини ёриштириб турган табассум сўниб, ўрниин хавотир эгаллади. Икки кўли билан хонтахтага тиралганича Ашуровдан кўз узмай сўради.

— Нима гап? Тинчликми?

— Сиз Абдуллажондек ўғил ўстирганингиз билан Фахрлансангиз арзийди, Ақром ака,— деди Ашуров унга қарамасликка уриниб.

— Юрагимни сиқмай тезроқ гапиринг, ука,— Ақром миробнинг хонтахтага тиралиб турган кўли титрай бошлади.— Уғлим, тинчми ўзи?

— Уғлингиз Абдулла Ватан бахт-саодати учун ўз эконини аямади,— деди Ашуров тантанавор оҳангда. Ўз наздида у мана шундай баландпарвоз гаплар билан Ақром миробга тасалли бера оламан деб ўйларди.

— Нима?!

Ақром мироб худди ток ургандек бирдан орқасига ўчиб кетди. Гурс этиб деворга урилганича бир нафас ҳаракатсиз қотиб қолди. Юзидан қон қочиб, худди мурданикидек ифодасиз, совуқ тус олди. Кўз қорачиқлари кичрайиб, оқи катталашди. Бақрайиб қолган кўзларида мусибат изтиробидан кўра кўрқувга мойил бир ифода пайдо бўлди. Шу туришида у ўкраб йиғлаши лозим одамдан кўра, савдойи бўлиб кўчага чиқиб кетадиган одамга ўхшарди.

— Йўқ! Йўқ!..— Ақром мироб бошини сарак-сарак қилганича ўридан турди. Худди нафаси қисаётгандек кўкиш сурп кўйлагининг олд тугмаларини тез-тез ечиб ташлади. Бўғзини, даҳанини силади. Ҳансираб, ютоқиб

нафас ола бошлади.— Ёлғиз болам-а?! Йўқ! Ҳаммангни хонумонингга ўт қўйвораман!— у мушукдек абжирлик билан Ашуровнинг олдида пайдо бўлди. Шаппа ёқасидан олиб, силталай бошлади.— Уғлимни топиб бер! Яхшиликча топиб бер! Бўлмаса бу уйдан тирик чиқармайман, хумсал

Назар Акром миробнинг акашак бўлиб қолган бармоқларини подполковникнинг ёқасидан зўрға ажратди. Маҳкам қучоқлаганича қимир этмай тураверди. Акром миробнинг ўпкаси тўлиб, елкаси силкина бошлагандагина қучоғидан бўшатди.

— Сабрли бўлинг, Акром ака. Бундай бўларини ким ўйлабди,— деди Назар. Аммо бу гапидан ўзининг гаши келди. Шу ҳам кўнгила сўраш бўлди-ю...

— Одамларнинг ўнтадан боласи бор. Бирови тумовга ҳам чалинмайди. Нега энди менинг ёлғиз ўғлим пешонамга сигмайди. Войдод!..— Акром мироб ёш боладек ўксиниб, елкаларини қуништирганича ўнг кафти билан кўзларини яшириб йиғларди.

— Уғлингиз хизмат қилаётган ҳарбий қисм яқинидаги бир қишлоқни кечаси сув босган экан. Жангчилар ёрдамга боришибди,— Ашуров дўриллаган овоз билан бир маромда гапира бошлади. Гўё нима дейишини олдиндан ўйлаб, ёдлаб олгандек ҳар бир сўзни чертиб-чертиб, ҳаяжонсиз гапирарди.— Абдулла етти кишини сувдан олиб чиқибди. Аммо коляскада чирқираб оқиб келаётган болани қутқараман деб сувга тушибди-ю, қайтиб чиқолмабди. Тонг отганда уни дарё соҳилидан топишибди.— У шапкасини олиб дастрўмол билан терчиган пешонасини артди. Шапкасини қайтадан кияркан, хўрсиниб қўйди.— Шундай мард ўғилнинг отаси бўлиш шарафли, Акром ака.

Акром мироб унга нафрат билан тикилди. Худди-ғижимлаб ташламоқчи бўлгандек бир ҳаракат қилди-ю, ўзини базўр босди. Очиқ тўшига гурс-гурс уриб бақирди:

— Пишириб ейманми шарафингни. Уғлим омон бўлса юзта шону шарафингни бошидан садақа қилиб ташлардим.

Алимаат уни кўрпачага ўтқазиб, кифтларини силай бошлади.

— Узингни бос, оғайни. Пешонамда бор экан бу кўргилик, қандоқ қиласан. Чидайсан.

Акром мироб анчагача букчайиб ўтирди. Сўнг бошини кўтариб ёшли кўзлари билан ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Унинг нигоҳи ниҳоятда сўник, юракни эзадиган даражада умидсиз эди.

— Акром ака, тезроқ йўл ҳозирлигини кўришингиз керак,— деди Назар кўзларини яшириб.

Акром мироб раиснинг нима деганини англаб етмаган бўлса-да, итоаткорлик билан бош ирғади.

* * *

Қопқоғи қалайланган темир тобут уй ўртасига қўйилгач, хотин-халаж бирдан уввос солиб аза очди. Замирахон муздек темир қутини қучоқлаганича юм-юм йиғларди. У айюҳаннос солиб бақирмас, хаста овозда тинмай сўзланарди:

— Қопқоғини очинглар... Болагинамни юзини бир кўрай. Совуқ сувда кўкариб кетгандир... Шох-шабба тегиб тирналгандир... Оча қолинглар!..

Унинг бу илтижоси, темир тобутни қучоқлаганича парчин бўлиб ётиши ҳар қандай бемеҳр одамнинг ҳам юрагини эзиб юборарди. Эгнига кўк товар кўйлак кийиб, кўкиш рўмол танғиган ўрта ёшлардаги, тўлагина аёл астойдил айтиб йиғларди. Бу Замирахоннинг синглиси эди.

Ҳовлидаги қирқ юлдуз
Ҳаволаб кетди ботгани.
Арзанда Абдуллажон,
Ростми, жонсиз ётгани.

Жасаднинг атрофини қуршаб турган аёллар ув тортишар, сўнг икки ёнига оғиб тебранганларича барала йиғлашарди. Тўла аёлнинг тиниқ овози йиғи-сиғиларни босиб кетарди:

Чинмиди, ёлгонмиди,
Чинни пиёла сингани,
Чин бўлганга ўхшайди,
Абдуллажон ўлгани...

Замиранинг вужуди титраб кетди. У темир тобутни силаб-сийпалаганича яна ёлвора бошлайди:

— Оча қолинглар... Болагинамни юзини кўрай...

Аммо унинг илтижосига ҳеч ким қулоқ солмасди. Фақат маросимнинг юмушларни сидқидилдан бажариб юрган кайвони кампир уни суяб турғазди. Бир қўллаб бағрига босганича новвот чой тутди. Замирахон кўзларини юмганича бош чайқаб рад этди. Аммо кайвони кампир уни ҳоли жонига қўймай зўрлаб ичирди.

— Ич, ундай қилма... Ҳарна дармон бўлади.

...Акром миробнинг эшиги олдига қишлоқнинг барча эркаклари йиғилишди. Тўн кийиб, бел боғлаганларнинг сон-саногги йўқ. Акром мироб қўл қовуштирганича ҳуши учиб турар, кўзлари ҳаракатсиз, бир нуқтага қадалганича қотиб қолган, юзида ҳеч қандай ифода йўқ эди. Олис Сибирдан ўғлининг жасадини олиб келгунча таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, кўзлари ич-ичига ботиб, ёноқ суяклари туртиб чиққан, ранги кузги япроқдек заъфарон эди. У энди йиғламас, кўксига муштлаб тақдирнинг бешафқатлигига тавқи лаънат ҳам ўқимас, ўғлининг фироқида куя-куя туйғуларни ўтмаслашиб қолганга ўхшарди. Одамлар тобутни ҳовлига олиб киришди. Темир қутини деразадан чиқариб, тобутга солишди. Тўрт азамат йигит даст кўтариб елкага олди-да, дарвозадан чиқишди. Акром мироб бир нафас қизил духоба тутилган тобутга ҳасрат-надомат билан боқиб турди-да, ичидан ўтли бир хўрсиниқ отилиб чиқди:

— Сен ўлгунча отанг ўлса бўлмасмиди, ўғлим!..

Акром мироб қаддини ёй қилганича одамлар оқими-га қўшилиб борар, шуури карахт бўлиб қолган, қайга кетаётгани ҳақида ўйламасди ҳам. Барча орзуларини, эртанги кунини ёлғиз ўғлига боғлаган бу одам учун ҳаётнинг маъноси қолмагандек туюларди.

...У кўнгил сўраб келувчиларни кутиб кунни кеч қилди. Айвонга чиқиб ўтираркан, боягина ўғлининг жасади қўйилган уй томонга қараб қўйди. Бир кўнгли ичкарига кирмоқчи, деворга осиглиқ суратларига боқиб, ўғлини эслаб ўтирмоқчи ҳам бўлди-ю, негадир юраги дов бермади. Худди уйнинг ҳар бир бурчагидан ўғли чиқиб келаверадигандек туюлди. Бу нарса даҳшатли ҳақиқатни — ўғли ёруғ оламдан абадулабад кетганини, энг шодумон ё қувончли кунларида ёнида бўлолмаслигини яна бир карра ёдига солди. У тиззасидаги болишни қучоқлаганича тебраниб ўтирар, юрагининг аллақайси қисми жизиллаб ачишар, кўнгил хижиллиги тобора ортиб, руҳи-

ни эзарди. Шу пайт ҳовлига мотамсаро либосдаги пучуқ қиз кириб келди. Бу Абдулла билан аҳду паймон қилишган қиз эди. Унинг кўзлари ёшли, аҳволи юракни эзадиган даражада маҳзун эди. У салом беришни ҳам унутиб, бир зум қараб турди. Сўнг қўлидаги газетани узатди. Ҳамон ўрнидан туришни ҳам, турмаслигини ҳам билмай, меровсираб ўтирган Ақром мироб газетани олди. Қиз гап-сўзсиз шарт орқасига бурилди-да, ҳўнграб йиғлаганича чолиб чиқиб кетди.

Ақром мироб ҳайрон бўлганича газетани варақлади. Тўртинчи саҳифада «Марсия эмас, мадҳия» сарлавҳали катта мақола босилганди. Мақоланинг бошланишидаги саккиз қатор шеърни ўқигандаёқ Ақром миробнинг кўз ўнги қоронғилашиб кетди.

Поезд чопар, поезд чопар,
Поезд чопар Сибирдан.
Абдуллажон жонсиз ётар,
Қароргоҳи темирдан.
Бўзлар осмон, бўзлар осмон,
Бўзлаб берса бўз тўрғай.
Кўзларини Абдуллажон,
Бир дам очса на бўлғай...

Ақром мироб деворга суянди. Кўзларини юмганича анча вақт ҳаракатсиз ўтирди. Назарида девордан иссиқ чиқаётгандек туюлди, курак остлари жимирлаб қизий бошлади. Ҳолсизланиб, кўнгли беҳузур бўлди. Шошиб кўзини очди. Гавдасини девордан узиб, газета устига ёнғашди.

Мақолада ўша машъум кечадаги сув тошқини, қишлоқ аҳолисининг аянчли аҳволи, ёрдамга етиб келган жангчиларнинг ҳалоскорлиги тасвирланган эди. Мақола муаллифи Абдулланинг этигини ечиб ташлаб, ўзини дарёга отганини, жўмардлик билан одамларни ажал комидан халос этганини кўзи билан кўргандек аниқ-таниқ ёзганди. Аммо Абдулла ҳориб қолди, ёвуз тўлқинлар уни фарқ эта бошлади. Абдулла самога қўл чўзди. Арғамчи солиб ўтувчи қушлардан мадад олмақчи бўлди, бироқ қушлар ором уйқусида эдилар. У соҳил томон интилди. Дўстларини ёрдамга чорлади. Афсуски, дўстлари унинг зорини эшитолмадилар. Улар ҳам ҳаёт учун бе-аёв жанг қилардилар. Абдулла бирдан руҳида бир ти-

ниқлик, хотиржамлик туйди. Ихтиёрини тўлқинларга топширди-да, худди янги очилган чаноқдек қалқиб-қалқиб оқиб кетаверди. Унинг бу ётишида ҳалоскорлик жангида шаҳид бўлган жангчининг улуғворлиги бор эди. Унинг ойдин чеҳрасидан нур ёғилиб турарди. Бу не-не дилларни чароғон этадиган, яшашга даъват қилувчи, яхшиликка ундовчи нур эди. Бироқ...

Кушлар, қушлар, қатор, қатор,
Кушлар, уйга қайтингиз.
Абдуллажон қайтмас... зинҳор,
Ер-дўстларга айтингиз.

Акром миробнинг юраги уришдан тўхтаб қолгандек бўлди. Ҳарфлар бир-бирининг устига мингашиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Вужудига олов югургандек ловиллаб куя бошлади. Ўзини орқага ташлаб, муздек деворга суюнди. Бўлмади. Тиззасидаги болишни қучоқлаганича гужанак бўлиб олди. Елкалари тез-тез силкина бошладди. Бироқ у йиғламасди. Йиғлолмасди. Йиғлайвериб кўзларида ёш қуриб қолган эди. Фақат юраги тилиниб туз сепилгандек жазиллаб ачишарди.

Наҳотки, ёлғиз ўғли пешанасига сирмагани рост бўлса?! Наҳотки, ҳаёт шунчалар номард? У ҳам бошқаларга ўхшаб орзу-ҳавас кўрса бўлмасмиди? Қай гуноҳлари учун бу жазо?.. Оҳ!.. Наҳотки, одамларни сувга сероб қилишни орзулаб яшагани учун худо уни бир йўла сувга тўйдиришга қасд этган бўлса? У бировнинг уйини сел олиб кетсин, экинни сув боссин, деб ёмон ният қилмаган эди-ку. Ҳар бир томчи оби ҳаёт бўлишини, одамларга ризқ улашини истаганди. Наҳотки, шу тилақлари учун у жазога лойиқ бўлса? У-ку ҳеч сувга қонмабди, лекин ўғлининг гуноҳи нима? Одамлар бевақт қирчинидан қийилмасин деганими? Эҳ, нотанти дунё!.. Ўғлининг ўрнига у чўка қолса бўлмасмиди? Бир йўла сувга тўярди. Оҳ!.. Энди қандай яшайди? Ўғлининг фироқига қандай чидайдди? Ичини сув ўпириб кетди-ку. Юрагидан айрилди, жигарлари эзилиб битди. Сувга қирон келсин, қуриб кетсин илойим! У энди ҳеч қачон сувнинг яқинига бормайди. Эртагаёқ сувчилигини топширади. Очдан ўлса ҳам майли, сув бор жойга қайтиб қадам босмайди.

Акром миробнинг ич-ичидан хўрлик ва алам хуруж қилиб келди-ю, худди қастни бордек газетага чанг солди.

Барча шўришларига газета айбдордек уни бурда-бурда қилиб ташлади. Аммо бармоқлари орасидаги газета парчаларига боқиб туриб, ҳушини йиғиштириб олди.

Бу нима қилгани? Ахир, газетада ўглининг номи бор-ку!..

У газета бўлаklarини хонтахта устига ёйиб, шошқалоқлик билан бир-бирига улай бошлади.

ТУРТИНЧИ БОБ

Валиевнинг ғалати одати бор. Ҳеч кимни огоҳлантирмай, тўсатдан бирор колхозга кириб келади-да, хўжалик раҳбарларига чурқ этмай, дала кезади. Шундан кейингина раис ёки партком секретарига учрашади. Бугун ҳам шундай бўлди. «Ширмонбулоқ» ни обдан тит-пит қилиб чиққач, идорага келди. Назар сув тақсироти ҳақида бош қотириб ўтирарди. Икки юз гектардан ортиқ ер атшиги бир марта сув ичгани, бу сафар ҳам қолиб кетса, ҳосилнинг тенг ярми нобуд бўлишини у яхши биларди. Акром мироб айтмоқчи, саратоннинг сувини ичмаган экин пишмайди. Саратон яримлаяпти-ю, ҳар бир томчи сувни ҳалиям ўлчаб беришади.

Хонага кириб келган Валиев унинг ўйларини тўзитиб юборди.

— Шу несиқ кунда хонада қандай ўтирибсизлар-а,— деди у қўл олишиб кўришаркан. Сўнг кўчага қараган дераза тоқчасидаги елпуркагичнинг олдига келди. Шу заҳотиёқ афтини буриштириб чекинди.— Бай-бай, бу ҳам дим ҳаво чиқаради-я,— у диванда ўтирган. Козимнинг ёнига чўкди. — Қалайсиз, меҳмон? Зерикиб қолмаяпсизми?

Козим бу кишига учрашмай келавергани учун ўнғайсизланди.

— Зерикишга вақт бўлмапти,— райком секретарига тик қарамасликка уриниб жавоб берди, Козим.

— Фельетонбоп материал олдингизми ишқилиб,— Валиев қаймоқранг кителининг тугмаларини ечиб, дастрўмоли билан сержун кўкраklarини артди. Елпинди.— Одамларни яхшилиқча йўригига юргизолмаса уришдан ҳам тоймайдиган раис бу.

Назар айланма креслода гоҳ ўннга, гоҳ чапга тебраниб ўтирар, райком секретарининг гапига кулмас, чеҳраси тунд эди. Унинг авзойидан Валиевнинг гапи малол келганини ҳам билиб бўлмас, лекин ёқмаганини пайқаш ҳам мушкул эмасди.

— Ким ҳақида нима ёзишни ҳали ўйлаб кўрганам йўқ,— деди Козим энди суҳбатдошига тик қараб. Унинг боқишида, гап оҳангида жиндай такаллуфсизлик сезилиб турарди.

— Яхши, яхши,— деди Валиев аллақандай бетоқатлик билан.— Назарбой, қақир томондаги ерларингизга ўтиб келмаймизми?

Назар райком секретарининг мақсадини тушунди. Ҳозиргина шу ерлардаги ғўзалар лоақал яна бир марта сув ичмаса бўлмаслиги ҳақида ўйлаб ўтирганди.

— Майли,— Назар ўрнидан базўр қўзғалди. У айтилган жойга бориб, райком секретаридан яхши гап эшитмаслигини биларди. Ғўзаларнинг аҳволи жуда ҳароб, аммо сув танқислигидан бирон чора-гадбир қўллаёлмай ўзи ҳам сиқилиб юрарди.

Улар ташқарига чиқишди. Ҳали вақт чошгоҳга етмаган бўлса-да, кун забтига олган. Ҳаво нафасни қайтарадиган даражада иссиқ, дим. Ариқ лабига қатор ўтқазилган чинор япроқлари шабадасиз ҳавода беҳол шалвирайди. Кўчада зог кўринмайди. Одатда саратон кирган пайтларда қишлоқларда ҳаёт бирдан сусайиб қолгандек бўлади. Айниқса чошгоҳ пайтлари тирик жон борки, ўзини соя-салқинга, терскай томондаги деразасига парда тутилган уйларга уради. То куннинг тафти қайтмагунча ҳеч ким заруратсиз кўчага чиқмайди. Ҳатто итлар ҳам салқинроқ жой топиб, тилини бир қарич осилтирганича ҳарсиллаб ётишади. Имконини топса туни билан ҳам чакаги тинмайдиган чумчуқлар ҳам бу паллада бўғот остидаги уяларидан чиқишмайди. Ёзнинг даҳшатли иссиғи одамларни нечоғли қийнамасин, барибир ҳеч ким нолимайди. Бутун ҳаётини пахтага бахшида этган фидойи деҳқон бу олов сели ғўзасининг ривожини учун зарурлигини яхши билади. Қолхоз идорасидан чиқиб келган тўртовлон ҳам мана шундай одамлар эди.

Чинор соясида турган қаймоқранг «Волга» нинг ичи тандирдай қизиб кетган. Валиев эшикни ёпар-ёпмас пешанаси тепасидаги соябонни тушириб қўйди. Машина

аста ўрнидан жилди. Асфальт йўлнинг ҳар жой-ҳар жойи худди ҳалқобдек йилтиллар, фақат яқин келгач, бу сув эмас, офтоб тафтида юмбаб қолган асфальт олисдан шундай кўрингани маълум бўларди. Олисларда, далалар устида ҳовур жимирлайди. Бамисоли пахтазор улкан дошқозону тинмай олов ёқиб қайнатилаётганга ўхшайди. Қайноқ ҳовур кўзни қамаштирадиган даражада жимирлайди. Машинадагилар чурқ этишмас, очик ойналардан ёпирилиб кираётган иссиқ лоҳас этган, ўзларини ҳаммомнинг бурхонасида ўтиргандек ҳис этишар, гапириш тугул бирор нарсага қизиқишга ҳам рабати бўлмасди кишининг.

Машина асфальтдан тупроқ йўлга бурилди. Ортидан қуюқ чанг кўтарганича бораркан, ҳудудсиз пахтазорнинг ўқариғига етганда тўхтади. Изма-из эргашиб келаётган чанг машина устига ёпирилди.

Валиев машинадан тушди-да, кўкиштоб шляпасини ечиб, силкитди. Кителининг барини, елкаларини қоқди. Сўнг бошқаларга қарамасданоқ эгат оралади. Ер қақраб ёрилган. Офтобда кесаклар шу қадар қовжираб кетганки, ҳатто ўз тусини йўқотиб, оқишга мойил ранг ола бошлаган. Бехос қадам босилса майдаланиб, кукунга айланган кетади. Ғўзалар худди кечагина кўчириб ўтқазилгану аммо ҳали илдиз отиб улгурмаган ниҳолдек бемадор, шалвираб турган барглари чақалоқнинг нафасича шабада турса дув тўкилиб тушадигандек туюлади.

— Бу қанақаси бўлди?— Валиев оёғи остига тушиб ётган заъфарон гулларни тера бошлади. Беш-олти қадам жойдан бир чангал гул терди. Сувсизликдан ғўзалар гулини тўка бошлаган эди.— Бу ғўзаларнинг жонкуяри борми, йўқми?

— Нусрат Валиевич...— Назар бўшашибгина гап бошлади. Унинг овозидаги ишончсизлик райком секретарини тутақтириб юборди.

— Арзи ҳол қилманг!— Валиев қўли билан ҳавони чўрт кесди.

Қозимнинг олдида беҳурмат этилгани Назарга оғир ботди. Ҳар ҳолда меҳмон — бегона одам. Бундай бақир-чақирлар холироқ жойда бўлгани тузук. Ҳар иккаласининг обрўси учун ҳам яхши.

— Гапирсам-чи? Гапирсам майлими?

Назарнинг гап оҳангидаги киноя Валиевга қамчи билан савалагандек таъсир қилди. Бемаврид қизишга-

нини, Назар билан хотиржам гаплашиш зарурлигини сезд. Баъзи одамлар бўлади, нечоғлик яхши гапириб, ҳурматини жойига қўйганинг сари шунчалик ўзидан кетади. Сенинг ҳурмат-иззатингни тил қисиклик жойи бор, дегандек тушунади. Агар уларга устун келиб, бақириб-чақирсанг қўйдек ювошлик билан йўригинга юришади. Агар рухсат бермасанг бош кўтариб юзингга тик қарашмайди. Валиев муомала қиладиган одамлар шу қадар ранг-барангки, баъзан ким билан қандай гаплашиши лозимлигини адаштириб қўяди. Назар бақириб бўлмайдиганлар тоифасидан. Ўзингга тенг билиб гаплашмасанг, юзингда кўзинг борми, деб сийлаб ўтирмайди.

— Нега бошқа ерларингиз икки-уч мартадан сув ичганда, бу ерга сув етиб келмади. Тупроқнинг аҳволини қаранг,— Валиев энгашиб кесак кўчирди. Офтобда қорайган бақувват бармоқлари орасига олиб эзгилади. Ғўза баргларига «шув» этиб тупроқ тўкилди.— Тупроқ офтобда куйиб қовжираб кетган. Таркиби бузилган.

— Сув бериш муддатини ўзгартириш керак, Нусрат Валиевич,— деди Назар ўзи ҳам кутмаганда ёлворувчи оҳангда.— Ун кунда ҳамма ерларни суғориб улгуролмаяпмиз. Тўғонга яқин ерларни суғориб улгурамузу бу томонларга навбат етгунча, биздан сувни олиб қўйишди.

— Яна беш кун етадимиз?

— Тилингизга шакар, Нусрат Валиевич,— Назар қувонганидан райком секретарининг қўлини олди-да, кафтига тарсиллатиб урди. Унинг бу ҳаракати Валиевни гангитиб қўйди. Ҳали ҳеч ким унинг кифтига қоқишга ҳам ботинолмаганди. Назар эса дабдурустдан қўл уриштиряпти. Ҳадеб ўтиб бўлмас пахса деворнинг икки томонида туриб гаплашмай, мана шундай... самимий муомала қилинса ҳам бўлади-ку... Райком секретарининг нигоҳи юмшаб, чеҳраси ёришганини кўриб, Назар янада дадиллашди.— Агар тоғ тепасидан ўтказиладиган бетон ариқни тезроқ қурсак, ҳозиргидай гаплар бўлмасди.

Валиев кўзларини қисиб кулди-да, Қозимни қўлтиқлаганича машина томон юрди.

— Кўрдингизми қувлигини, баҳонада одамнинг ақли ишонмайдиган ишларни ҳам маъқуллатиб олмақчи. Бу

дейман, антиқа ишларингизни кўрсатиб меҳмонни ҳам тангитиб ташлагандирсиз.

— Ҳақиқатан ҳам бу киши кўп ғаройиб ишлар қилар эканлар.

— Ҳамма ерда юрса, бу осмонни мўлжаллайди,— Валиев тўхтаб, раисга юзланди.— Бетон ариқни тоғ тепасидан эмас, пастдан ўтказсангиз қайтанга арзон тушади-ку.

— Боғ-чи? Боғни кенгайтирмоқчимиз-ку,— Назар қўли билан тоғ тепасига ишора қилди.— Булоқнинг тепасидан мана шу ергача беш ярим километр. Тўқсон минг атрофида сарф-харажат бўлади. Агар ариқни пастдан ўтказадиган бўлсак, биласизми, қанча ерни йўқотамиз! Сарф-харажатни озгина камайтирган билан бир талай пахтани бой берамиз. Тоғ тепасидан ўтказсак, яна юз гектардан ортиқроқ ерни боғ қилиш мумкин. Дарахтлар ҳосилга кирса, бир-икки йилдаёқ харажатини қоплайди.

— Қалай, меҳмон, раиснинг гапига ишонса бўладими?

— Шундай гапга ишонмай бўладими?

Валиев ўйланиб қолди. Тоғ тепасига боқиб, хаёлан нималарнидир хомчўт қилди. Назарнинг қатъият тўла кўзларига боқаркан, кулимсиради.

— Шу кўлхозга келишга безиллайман, меҳмон. Қачон келсанг бир ғалвани бошлаб туришади.— Валиев оппоқ дастрўмоли билан пешанасини, бўйнини артди. Машинага ўтираркан, шляпасини олиб елпинди.— Ўзингизча лойиҳасини ҳам чизиб қўйгандирсиз бу нарсанинг?— раиснинг бош ирғаганини кўриб, тиззасига тарс этказиб урди.— Ана, айтмадимми? Шунақаям раис бўладими? Тавба...

Валиев атайлаб зарда билан гапирган бўлса-да, аслида раисдан мамнунлиги сезилиб турарди. Қозим райком секретарининг кайфияти яхшилигидан фойдаланиб, раиснинг ёнини олмоқчи бўлди.

— Шундай яхши раиснинг баъзи гуноҳларидан кечиб юбориш керак, Нусрат Валиевич,— деди у Назарга кўз қирини ташлаб.— Агроном билан айтишиб қолганда мен бор эдим. Милицияга арз қилиб борадиган гап бўлгани йўқ.

Валиевнинг бирдан қовоң-тумшуғи осилди. Амрига мунтазир бўлиб турган шофёрга «ҳайда» дегандек имо

қилиб қўйди. Бир қўли билан эшик тутқичини ушлаб ўтирган Назар безовталаниб томоқ қирди.

— Бош ёрилса — бўрк ичида, қўл синса — енг ичида, деган эканлар, меҳмон. Алимат нодонлик қилиб қўйибди. Ҳечқиси йўқ, ўзимизнинг одамлар, амаллаб битишиб кетармиз.

Қозим мулзам бўлди. Бу одамларнинг ўзаро муносабатларига аралашини унга ким қўйибди. Керак гапни, қизиққан нарсасини сўраб юравермайдими. Бояги қувноқ кайфиятдан асар ҳам қолмаган, ҳамма тунд бир алфозда ўтирарди. Идора олдига келиб машинадан тушишгач, Валиев раисга юзланиб гапирди:

— Беш кундан кейин яна келаман. Ахир пахтани суғориб улгуролмасангиз мендан ўпкаламанг, — у Қозим билан хайрлаша туриб сўради: — Мабодо, мендан ҳам сўраб оладиган гапларингиз йўқми?

Қозим бир оғиз маслаҳатлашмай тўғри колхозга келавергани райком секретарига оғир ботганини сизди. Бу иши нотўғрилигини у бошидаёқ билган, фақат Акбарга ўчакишиб шундай йўл тутганди. Бу ёққа келаётганида Акбар олдин Валиевга учрашиб ўтишни, кейин колхоз парткоми ҳамда Султонов билан маслаҳатлашиб иш тутишни, раисга учрашмаса ҳам бўлаверишини қайта-қайта уқтирганди.

— Сиз билан маслаҳатлашиб оладиган гапларим кўп, — деди Қозим райком секретарининг беғаразлигидан қувониб. — Бўш вақтингизни билсам учрашардим.

Валиев кўрсатгич бармоғи билан икки қошининг ўртасини уқалади. Соатига қараб олгач, Назарга юзланди.

— Бўлмаса биз меҳмон билан чойхонага кетдик. Сиз уч кундан бери ўзингизни мақтайвериб чарчагандирсиз. Энди навбат бизга.

Назар бошини қашиганича ўнғайсизланиб илжайди.

— Бемалол... Мен идорада бўламан.

— Валиев машина эшигини оча туриб Қозимга юзланди.

— Пиёда кетавермаймизми-а?

— Бўпти.

Валиев машина эшигини ёпти-да, Қозимни қўлтиқлаганича йўл бошлади. Қишлоқдан чиқиб, чойхонага олиб борувчи йўлга тушишгач, у тўхтади. Пойафзалини

ечиб, шимининг почасини қайирди. Асфальт йўлнини четида кўпчиб ётган тупроққа тушиб олди.

— Айбга қўшмайсиз, меҳмон,— деди у иплари бир-бирига боғланган пойафзалини саланглатиб ўйнарган.— Оёқда бод бор. Мана шу тупроқ бўлмаса аллақачон юролмай қолардим. Саратонда уч-тўрт кун тупроқ кечиб юрсам, анча енгил тортаман. Ҳозир билқиллаб ётган тупроқ кўчаям қолмади. Ҳамма ёқни асфальтлаб ташладик. Бўлмаса асфальтнинг фойдасидан зарари кўплигини биламиз.

— Фойдаси бор деб чангга беланиб яшаб бўлмайдик, — луқма ташлади Қозим. Райком секретарининг оёқ яланг тупроқ кечиб юриши унга барибир эриш туюлди.

Валиев ҳамроҳининг гапига эътибор бермай, йўл четидаги пахта пайкалини оралади. Ғўза баргларини қайириб кўраркан, шоналарини, сарғимтир гулини санади.

— Бу карта эллик центнердан кам ҳосил бермайди,— деди мамнун жилмаяркан.— Худо хоҳласа, бу йил зўр хирмон кўтарамиз.

Райком секретарининг худони кафил қилиб гапириши Қозимни ажаблантирди. Шу боис тилига келган гапни қайтармади.

— Сиз худога ишонасизми?

Валиев ялт этиб қаради. Унинг нигоҳи одамнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетадиган ўткир эди.

— Мен ҳеч нарсага эътиқод қўймайдиган, имони йўқ одамлардан жуда кўрқаман. Бунақа одамлар ҳар қандай разилликдан тоймайди.— Валиев йўл четидаги майсага дастрўмолини тўшаб ўтирди. Оёғининг чангини қоқиб, пойафзалини кийди.— Чойхонага оёқ яланг кириб бўлмас-а,— деди кулиб. Сўнг шўшилламай йўлида давом этди:— Назаржоннинг устидан ифво ёзаётганлар шунақа одамлар.

— Аммо раис ҳам бутунлай бегуноҳ эмас-ку, Нусрат Валиевич.

— Нима, сизнингча у фариштадай безавол бўлиши керакмиди?

Валиевнинг гап оҳангидаги пичинг Қозимга оғир ботди. Ғалати одамлар... Ҳеч тушуниб бўлмайдик уларни. Қай бири ҳақ, қай бири имонсиз ифвогар...

— Ҳар ҳолда у киши раис...

— Мен сизнинг мақсадингизни тушуниб турибман,— унинг гапини бўлди Валиев.— Раис ҳар жиҳатдан ибрат бўлиши керак, демоқчисиз. Лекин менга Назар шу туришда ёқади. Тўғри, унинг камчиликлари кўп. Биласизми... Мен ҳеч қачон янглишмайдиган одамлардан қўрқаман. Улар хато қилиб қўймаслик учун ўзларича бирон ишга қўл уришмайди. Ўз ақли билан гапиришмайди. Ҳамиша бировнинг етовида юришади. Хуллас, ўзининг қиёфаси йўқ, сип-силлиқ одамлар. Улар разил ниятли кимсаларга ҳам хизмат қилавериши мумкин.

— Мен бу ерга ҳамма нарсани ўз кўзим билан кўриб, ўз қулоғим билан эшитиб, ҳақиқатни юзага чиқаргани келган эдим.— Қозим пешанасини уқалаганича чўқур хўрсинди. Валиевга қараб ночор жилмайди.— Сиз мени баттар гангитяпсиз, Нусрат Валиевич...

Уларни малла чойхоначи қўл қовуштирганича кутиб олди. Тўппа-тўғри ҳовуз бўйидаги сўрига бошлади. Улар ўтириб улгурмасиданоқ юмшоқ нон, қанд-қурс тўла патнис билан чойнак, пиёла кўтариб келди. Чойни шопириб қайтаргач, аввал Валиевга, сўнг Қозимга узатди. Нон ушатгач, қўл қовуштирганича райком секретарининг амрига мунтазир бўлиб турди.

— Бўшсиз,— деди Валиев унинг туришига гаши келганини билдириш учун жеркиб.— Ҳеч нарсага уннаманг. Кераги йўқ.

— Ошнинг савзи-пиёзи тайёр,— чойхоначи ялтоқланиб илжайди.— Шундоқ қозонга солсак, ўн минутда гатоп бўлади.

— Раҳмат, кераги йўқ,— Валиев гап тамом дегандек чой хўплай бошлади.— Сиз бу ерга ҳақиқатни юзага чиқаргани келган эдим, дедингиз. Бу шунчалик осон иш деб ўйлайсизми?

Қозим нима дейишини билмай, елка қисди. Осон иш деб ўйламаганида ҳам унинг бу ерга келишидан муддао шу-ку.

— Балки, ўхшатишим сизга ёқмас,— Валиев туби қоп-қорайиб турган ҳовузга тикилди. Негадир юзи қаҳрли тус олди. Япасқи даҳанини уқалаб қўйди.— Менимча, ҳақиқат балчиққа қоришиб ётган олтин. Уни юзага чиқариш учун аввало шу балчиққа қўл уришдан жирканмаслик керак. Топилгандан кейин уни чўнтакка солиб кетавергандан фойда йўқ. Олтинни ярқиратиб ҳаммага

кўрсатиш зарур. Бўлмаса унинг олтинлигини ўзингиздан бошқа ҳеч ким билмай қолади.

Шу топда бу одам Қозимга дунёнинг тагига етган мутафаккир бўлиб туюлди. У ҳар бир гапни чуқур ўйлаб, нималаргадир қийслаб, бировларга нафи тегадиган қилиб гапирарди.

— Уша сассиқ балчиққа қўл уришдан жирканмаслик учун одамнинг виждони соғлом бўлиши шарт. Виждони гунг, тилдан қолган бўлсаям чатоқ. Халойиқ, мана бу олтин, деб айтолмайди.— Валиев илиб қолган чойни симирди. Пиёлани кафти билан босганича Қозимга қадалиб тикилди.— Менимча, одам бир сония бўлсаям ўз-лигини таниб, ҳақиқатни билиб ўлиб кетса алам қилмаса керак. Бир умр гунг, сўқир виждон билан яшаш даҳшат-ку.

У Қозимнинг совиб қолган чойини селиб юборди. Пиёлани чайиб ташлагач, қайтадан чой қуйиб узатди. Кителининг чўнтагидан сигарет олиб тутатди. Анчагача бошини ҳам қилганича чурқ этмай ўтирди.

— Файласуфлик қилиб бошингизни қотириб юборган бўлсам узр,— деди ниҳоят.— Ёзувчи одамсиз, билиб қўйинг деб атай гапирдим.— У жилмайди. Чехраси бирдан ёришиб кетди.— Биз ҳам анойи эмасмиз. Қимга юрагимизни ёришни биламиз. Зора номимиз газетада чиқиб, тарихда қолсак деган илинжимиз ҳам йўқ эмас.

Валиев сигаретнинг учига чой томизиб ўчирди-да, тол тагига ташлади. Соатига қараб, бош чайқади.

— Энди бизга рухсат, меҳмон. Бюрога тайёрланишим керак. Яна гап халтамнинг оғзи очилиб қолганда айтаман, келасиз. Роса бошингизни қотираман.

У тезгина хайрлашиб жўнаб кетди. Қозим идорага қайтди. Назар уни кутиб ўтирган экан.

— Юринг, меҳмонхонага чиқиб бирпас мизғиб олайлик,— деди у қувноқ оҳангда.— Кечқурун қизлар базмига олиб бораман. Жуда зўр бўлади.

Қозим машинага ўтираркан, раисга гуноҳкорона боқди. Назар унинг аҳволини тушунди шекилли:

— Бояги гапларга парво қилманг,— деди Қозимнинг тиззасига оҳиста уриб қўяркан.— Койиш эшитавериб раисларнинг бети этикнинг таг чармидан ҳам қалин бўлиб кетади. Бир-икки йилдаёқ гап таъсир қилмайдиган бўлиб қолади.

Козим ночор жилмайди. Раиснинг изоҳи уни баттар хижолат қилди. Пешанасини уқалай туриб, бош чайқади.

— Худо ҳаққи, сизга яхшилик қилмоқчи эдим...— у чайналди.— Кўрмайсизми... қовун тушириб қўйдим.

Назар бошини орқага ташлаганича хохолаб кулди.

— Адабиётчилар жуда сертаъсир бўлишади-да. Оббо сиз-эй... Парво қилманг, дўстим. Ҳамма ишларимиз жойида бўлади.

— Тўғри-ю...

— Қизиқ экансиз. Агар баъзан шунақа... хато қилиб турмасак, одамга ўхшамай қоламиз-ку.

— Баъзан арзимаган бир хато кўп яхши ишларни барбод қилиши мумкин.

— Мен оптимистман,— Назар ҳамроҳининг елкасига қўл ташлаб жилмайди.— Бу гапларни унутинг. Кечқурун ҳур-ғилмонларнинг орасида ўтиришимизни ўйланг. Бизнинг қизларимиз лапар айтишга уста. Ҳеч эшитганмисиз?

Козим бош чайқади.

— Ақром миробга келин бўлиш насиб қилмаган Раъно деган қиз узатиляпти,— Назар чуқур тин олди.— Бечора ўша воқеадан кейин жуда эзилиб кетди. Қишлоғимизнинг манаман деган не-не йигитлари киши қўйишмади. Унамади. Мана энди қўшни қишлоққа узатиляпти.

Козимнинг Ақром миробга юраги ачиди. Улган ўлиб кетди. Раъно ҳам турмуш қургач, қисматига кўникади. Фақат миробга қийин. Ҳар сафар Раънога дуч келганда, ўғли ёдига тушиб эзилади. Қулоғига карнай-сурнай садоси чалинса, энди ҳеч қачон ушалмас орзуси алам бўлиб вужудини ўртайди. Бир меъёрда кечадиган ҳаёт ҳар қандай одамнинг ҳам кўнглига уради. Гарчанд у бешад лаззатли бўлса-да, охир-оқибат зериктиради. Ҳаёт кутилмаган зарбалари, инсон ўзи йўл қўйган хатолари билан қизиқ. Бироқ баъзан у ўта бешафқатлик қилади. Ақром мироб сингари одамлар ҳаётнинг барча неъматларидан бирдек умидвор бўлишмайди. Уларнинг бахтиёр бўлишлари учун бир-иккитагина орзуси ушалса бас. Афсуски, баъзан бу орзулар бехосдан тош теккан ойнадек чил-чил синади.

Меҳмонхонада уларни ўрта ёшлардаги бир одам кутиб ўтирарди. Соч-соқоли устарага келиб қолган, оқ

сурп рўмолни белига шалвиратиб боғлаган бу одам қўш қўллаб кўришди. Унинг кафти қадоқ, бармоқлари дағаллашиб букилмайдиган бўлиб қолган эди.

— Келинг, Норхўжа ака, тинч-омон юрибсизми?— деб ҳол-аҳвол сўради Назар стулга ўтираркан.

— Раҳмат, раис,— Норхўжа қўлини кўксига қўйганича ҳамон тик турарди. Тиринка шимининг иккала тиззасига ямоқ тушган. Енгларининг букланган жойларига чанг ўтириб қотиб қолган. Оёғини бир-бирига ишқаб юрганидан этигининг қўнжи тешилган эди.

— Бирор зарур гапингиз борга ўхшайди-а,— деди Назар кулимсираб.— Қани, мундоқ ўтиринг. Энди бемалол гапираверинг. Бу киши бегона. Сиз билан менинг сиримга қизиқмайди.

Норхўжа зимдан Қозимга бир қараб олгач, беозорлик билан томоқ қирди. Дағал бармоқларини уқаларкан, негадир илжайиб гап бошлади.

— Ўғилларга тўй қилмоқчи эдим. Ашинга... Ўзингиз бош бўлиб берсангиз, деб келувдим.

— Тўй дейсизми?— Назар стулни қаттиқ ғижирлатиб тебранди.— Хў-ўш, умуман ниятингиз яхши. Лекин сизга тўй қилишга рухсат йўқ.

Норхўжа чўчиб тушди. Ранги оқариб, кўзлари бирдан катталашди. Меровсираган кўйи тез-тез киприк қоқди. Унинг аҳволини кўриб Қозимнинг кулгиси қистади, айни вақтда раҳми келди.

— Нега, раис?— деди Норхўжа тушуниксиз бир тарзда ғўлдираб.— Ҳозир тўйга рухсат бор-ку. Ҳали пахта терими бошланмади-ку.

— Яна қайтариб айтаман, сизга рухсат йўқ,— Назар зарда билан ўрнидан туриб кетди. Айвон четига келди-да, ер тепиниб брезент этигининг чангини қоқди.— Негалигини биласизми?

— Невлай...— Норхўжа кўзларини пирпиратганича бечораҳоллик билан елка қисди.

— Тўйга сарфлайдиган пулга болаларингизга тузукроқ уст-бош олиб беринг. Уйингизни замонавий жиҳозлар билан безатинг. Ўзингиз ҳам мундоқ... одамга ўхшаб кийим кийинг. Бу нима юриш?..

— Энди... раис... далачилик...— Норхўжа беихтиёр ўрнидан туриб, орқасига тисарилди.

— Ўтиринг жойингизга!— қўлини бигиз қилиб ўшқирди Назар.— Далачилик эмиш-а. Буларнинг топган

баҳонасини қаранг, Қозимжон. Мен сизларга кўрсатиб қўяман рўдапо бўлиб юришни. Эртага эрталаб бор пулингизни белингизга тугиб, бола-чақангизни бошлаб келасиз. Ун йилга етадиган кийим-кечак олиб бераман.

— Йўғ-э, Назаржон... Тўйим қолиб кетса, эл-юртнинг олдида шарманда бўламан-ку.

— Бу киши соқолини ўстириб, йиртиқ шим кийиб юргани уялмайди. Қўйлагининг аҳволини бир қаранг, Қозимжон. Мана сизга «оқ олтин»дан тоғ-тоғ хирмон уядиган бободехқоннинг аҳволи.— Назар дераза токчасида турган чойнакдан яхна чой қуйиб ичди. Норхўжанинг тепасига келиб ўдағайлади:— Яхши овқат емай, тузук эгни бош киймай, етти қишлоқдан одам чақириб зиёфат бериш қаердан чиққан закон? А?!

— Узингиздан қолар гап йўқ, Назаржон, ота-бободан қолган расм. Қийимимиз исқирт бўлсаям, юрт қатори юрган одаммиз. Қўпам ерга ураверманг.

— Мана шу расм-русумни уйингизни гулдай қилиб, бола-чақангизни чақмоқдай ясантириб қўйганингиздан кейин бажо келтирсангиз ҳам бўлади, тўғрими?

Норхўжа раисга ялт этиб бир қараб олгач, бош ирғади.

— Бўлмаса келишдик. Эрталаб тўққизда идорада кутаман.

— Назаржон... ахир...

— Қолган гапни эрталаб гаплашамиз.— Назар қўл узатди.— Хайр.

Норхўжа базўр ўрнидан турди. Раиснинг қўлини оларкан, гапиришга чоғланди. Бироқ журъат этолмади. Барча умидлари пучга чиққан одамдек эзилган алфозда бир-бир юриб кетди. Пастликка туша туриб орқасига умидвор қаради. Раис чақирмагач, ночор йўлида давом этди.

— Ашинақа гаплар, дўстим,— деди Назар унинг орқасидан қараб қоларкан.

* * *

Қозим кўкиш дарвозадан ичкарига кирди-ю, бир нафас тўхтаб қолди. Ҳовли қишлоқ таомилига зид қўрғон билан ўралган. Сомон сувоқ қилинган қўрғон девори яқиндагина оқланган бўлса керак, оҳак камроқ теккан жойлари билиниб турибди. Девор ёқалаб тўрт туп ол-

ма, бир нечта гилос, бир жуфт нок дарахти ўтқазилган. Фақат бир тупгина олма нишона қилибди. Қираверишда — чап томонда олди айвонли уй. Айвонга чиқаверишда айри шоҳли гилоснинг тарвақайлаб ўсган шохлари тунука томнинг ярмини қоплаган. Тўрт туп ток учун темир қувурлардан баланд сўри қилинган. Томга қараб новда отган токнинг баргидан меваси кўп. Сўри остига қатор столлар қўйилиб, оппоқ дастурхонлар ёзилган. Дастурхон турли хил мева-чеваю ширинликлар билан безатилган; Ҳар жой-ҳар жойга гулдасталар қўйилган. Тўрдаги икки стол умумий сафдан ажратилган. Унда ширинликлардан кўра серпнёз шакароп, шўртанг бодринг мўлроқ.

Назар бошлиқ меҳмонлар шу столга ўтиришди. Тўй эгаси, барваста гавдасига номуносиб тарзда елкасини қисиб юрадиган одам меҳмонлар билан очилиб-сочилиб кўришди. Дарҳол чой келтирди.

— Тўйлар муборак бўлсин энди,— деди Назар биринкетин кириб келаётган қиз-жувонларни кузатаркан.

— Қуллуқ...— деди мезбон бошини ҳам қилганича гуноҳкорона. — Тақдир, насиб экан... Қандоқ қиламиз...

У Акром миробнинг ўғли ҳақида ботиниб гапиролмади. Назар столга тирсаклаб ўтирган Козим билан кўз уриштириб олди.

— Борган жойида тиниб-тинчиб кетсин ишқилиб,— деди Назар худди кексалардек босиқлик билан.— Бахтли бўлсин.

— Айтганингиз келсин,— мезбон очиқ жойга қўйилган темир ўчоқ, самовар олдида куйманиб юрганларга қараб қичқирди:— Раънохон, меҳмонларни кутиб олинглар, қизим,— сўнг нон ушатди. Чой тутди.— Қани олишиб ўтиринглар.

Езга хос бамайлихотирлик билан оқшом туша бошлади. Кундузги жазираманинг тафти қайтган бўлса-да, аммо ҳаво дим. Қилт этган шабада йўқ. Ичган бир хўплам чойнинг аъзойи баданингни жиққа терга ботиради.

Ишкомга осилган бир жуфт катта чироқ чарақлаб ёнди. Ҳовли саҳни нурга чўмди. Қиз-жувонларнинг эгнидаги атлас кўйлаклари ҳар қандай лоқайд одамнинг эътиборини тортадиган даражада товлана бошлади. Лекин ҳозир Козим зиёфат қатнашчиларини оч назар

билан эмас, азбаройи завқ билан кузатарди. Қизларнинг кўпчилигига атлае кўйлак ярашмаган, баъзилари баланд пошна туфли кийиб, худди янги атак-чечак бўлгандек қийналиб юришарди. Қиз-жувонларнинг кўзларидан фақат қишлоқ одамларига хос соддалик ҳамда теранликни уқиш мумкин. Кўнглида борини рўйирост ифода-лаб турган бокира чеҳраларга боқиб роҳат қилади киши. Қиз-жувонлар ҳовли тўридаги меҳмонлар ҳузурида бир оз қимтиниброқ ўтиришибди. Аммо боқишлари шўх-шўх. Агар бирор уддабурро одам ўртадан мана шу хи-жолат пардасини кўтариб ташласа борми, бу шайтон қизлар раис билан ҳам рақсга тушишдан таъ тортишмайди.

— Ўтиришни очиб берсангиз, Назаржон,— деда мез-бон бир елкасини қисганича. Бу туриши уни жуда ҳам бечораҳол, синиқ қилиб кўрсатарди.

Назар мийиғида кулиб қўйди-да, ўрнидан турди. Уртага чиқиб чор-атрофга аланглади. Энг четда ўтирган Мунирани имлаб турғазди-да, дераза тоқчасида турган магнитофонга ишора қилди. Шу заҳоти шампан шишасини пақиллатиб очди-ю, қадаҳларни тўлдира бөш-лади.

— Музыка!— деб қичқирди у янги шишани очаркан. Мунира магнитофоннинг мурватини буради. Бу гулгун даврага унча мос келмайдиган, лекин кўнгилинг энг но-зик торларини чертиб ўтадиган шикаст куй таралди. Куй-га мос ширали овоз қадимий халқ қўшиқларидан бирини бошлаб юборди:

Тоғда юрган ул кийикка,
Мен нечун занжир солай.
Сен бировнинг ёри бўлсанг,
Мен нечун кўнгил қўйай.

— Қани, қизлар, Раънохоннинг бахтли бўлиши учун ичайлик,— Назар ҳамма билан қадаҳ уриштириб чиқ-ди.— Раънохон, ўзингиз-чи? Ўзингизнинг бахтингиз учун ичмайсизми?

Ишкомга суяниб турган Раъно чопқиллаганича ош-хонага кириб кетди. Қизлар кириб қисташса ҳам чиқ-мади.

Мунира қўлидаги қадаҳни яримлатгач, қошига энлик қилиб ўсма қўйган лобар жувонни ўртага тортди. Енги

калта атлас кўйлак кийган бу жувоннинг бошқаларга нисбатан бичими келишган, билаклари тикмачоқ, лабларини қимтиб туришида, кўз қири билан боқишларида пинҳон бир карашма, шўхлик бор эди. Анчагача ўйинни билмайман, деб ноз қилиб туриши қадрини оширишни билишидан далолат берарди. Мунира бармоқларини қарсилатганча атрофида йкки-уч қайта чарх уриб айланганидан кейингина тикмачоқ билакларини ҳаволатди. У қошларини хиёл чимирганича эшилиб-эшилиб ўйнар, куй оҳангига мослаб гоҳ-гоҳида оҳиста ер тепиниб кўярди. Унинг хатти-ҳаракатларида, шўхчан боқишларида назокат, жозиба бор эди.

Ичкиликнинг таъсириданми ё шўхлиги тутиб кетди-ми, ҳайтовур, Назар тўшига гурсиллатиб урди-да, чапанчасига қийқириб юборди:

— Дў-ўст!..

Жувон «Вой ўлмасам», деганича даврадан чиқиб кетди. Ҳайдар райсни оҳиста нуқуб қўйди. Назар беихтиёр қизларнинг ўртасида гул-гул очилиб ўтирган хотинига қаради. Малика эрига еб қўйгудек тикилиб турарди. Назар бош ыраб кечирим сўраган бўлди.

— Мен бир оғиз тилак айтмоқчиман, майлими?— деди Ҳайдар бўйини қисиб. Хонадон соҳиби қўлини кўксига қўйганича бажонудил розилик билдирди. Ҳайдар томоқ қириб ўрнидан турди.— Ҳозир қизларимизнинг ясан-тусанини кўриб ўтириб қувониб кетдим. Ҳаммалари гўзал. Худди бир парча чўғ бўлиб одамнинг кўксини куйдираман дейишади.

Даврада жонланиш юз берди. Қиз-жувонлар уялганнамо кулишди. Ҳайдар топқирлик билан гап айтганидан мамнун бўлиб кетди.

— Мана, Раънохон ҳам бугун ҳар қачонгидан гўзал, башанг кийинган,— Ҳайдар ишком орқасида юзини яшириб турган қизни кўзлари билан излаб топди.— Мен синглимизнинг ҳаммиша худди шу бугунгидек ясаниб, ўзига оро бериб юришини истардим. Инсон ҳаёти бир кунлик тўй эмас. Одам фақат тўй кунидagina яхши кийиниб, бошқа пайтда палапартиш юрмаслиги керак. Ҳамиша дид билан кийинган, ўзига оро беришни биладиган одамнинг ҳаёти ҳам чиройли бўлади.

Ҳайдар қарсақлар садоси остида жойига ўтирди. Унинг гапини хотин-қизлар мамнуният билан олқишлашди.

Мунира бежиримгина ҳалли пиёлага шампан қуйиб, ўртага чиқди. Ичган икки қултум виноси унга таъсир қилган, ёноқлари қизариб, сузгун кўзлари янада хуморлашиб кетган эди. У эркаклар ўтирган стол томонга ярим ўгирилганича ҳамма эшитсин учун атайлаб баланд овозда байт айта бошлади:

Лапарнинг аввал боши мрамар тоши,
Чит рўмолни ҳўл қилган кўзнинг ёши.
Чит рўмолим хосаё, қўлимда чинни косаё,
Қизлар лапар айтганда, йигитлар жавоб топсаё.

Эркаклар беихтиёр бир-бирларига қарашди. Муниранинг кутилмаганда лапар айтиши уларни довдиратиб қўйди. Кимдир ўрнидан туриб Муниранинг қўлидаги пиёлани олиши, шеър билан жавоб айтиши, шундан кейингина ичимликни ичиши керақ. Назар Қозимнинг қулоғига шивирлади:

— Ёзувчилар шеър ўқишга уста бўлишади. Бир нарса деб шу қизимизни мот қилиб бермайсизми.

— Кечирасиз, бу иш қўлимдан келмайди,— деди Қозим бош чайқаб.

— Бўпти,— деди Назар ўрнидан тураркан.— Узимиз қотирамиз бўлмаса.

У пиёлани оларкан, Мунирага астойдил тикилди. Қиз кўзларини яширди. Лапарнинг ҳамма шартини ўринлатиб, пиёлани бармоқларининг учига қўйганича тавозе билан узатди. Назар пиёлани олаётганида атайлаб қўлини унинг бармоқларига тегизиб олди. Муниранинг вужудидан ўт чиқиб турарди. Назар ширасиз, дўрилдоқ овоз билан шеър ўқий бошлади:

Оқ уйингга олма тердим, санамадим жуфтми, тоқ,
Рўпарамда ўлтирибди қоши қора, юзи оқ.
Қоши қора, юзи оққа ким берар аччиқ шароб,
Кўзлари ўтдай ёнадир қилди бағримни кабоб,
Кичкина тугма тугдим, олтин эмасмикин-а,
Бориб сўранг қаламқошдан ошиқ эмасмикин-а?

Ҳамма олатасир чапак чалиб юборди. Фақат Назарнинг хотини Маликага ҳеч нарса татимас, дам эрига, дам Мунирага қараб ўтирарди. Аёл киши эмасми, сулув деса дегудай бир қиз билан эрининг байту га-

зал ўқишиб, кўпчилиكنинг ичида кўз сузишиб туриши дам рашкини кўзгатар, дам хўрлигини келтирарди.

Мунира пиёлани қайтаб олгач, жавоб байти ўқиди:

Оққина каптар боради жойига,
Кўп ошиқ бўлмаг бировнинг ёрига.
Кўп ошиқ бўлган бировнинг ёрига.
Осилади муҳаббатнинг дорига.

Малика сачраб ўрнидан турди. Назар уни тўйхонадан чиқиб кетади, деб ўйлаганди, йўқ, ошхона томонга ўтиб кетди.

— Бугун менга балогардон бўласиз,— деди Назар Козимнинг қулоғига шивирлаб.— Кечаси билан икки йиллик ҳужжатларни варақлаб чиқишимиз зарур бўлиб қолади.

Козим бу оқкўнгил йигитни яхши кўриб кетди. Бутун бошли колхозни ётқизиб-турғизадиган одамнинг хотинидан кўрқиши ҳам ёқди. У сир яширишни билмас, кўнгида борини очиқчасига айтиб қўя қоларди. Шунинг учун ҳам ҳеч кимдан тил қисқлик жойи йўқ.

— Бўлмаса уйда бошқача байту ғазал ўқиш керак бўлиб қоладими?— кулиб сўради Козим.

— Ўқисам осон қутулардим-а, эшитишга тўғри келади,— Назар унинг кифтига оҳиста уриб қўйди.— Сиз ҳам уйланинг, кейин менинг аҳволимни тушунасиз. Қани, жиндай ичайлик.

У ярим пиёла ароқни тишининг орасидан ўтказиб, симириб ичди. Қарсиллатиб олма тишларкан, уҳлаб қўйди. Бу орада овқат келтирилди-ю, ҳамма ўзи билан ўзи машғул бўлиб кетди.

...Улар зиёфат тугамасданоқ қайтишди. Булоққа келиб ювинишди, тўйиб сув ичишди. Шундан кейингина секин қишлоқ кўчаларини оралаб тоғ тепасидаги меҳмонхонага кўтарилишди.

Назар кўйлагини ечиб қозикқа илди-да, уйига телефон қилди. Афтидан хотини унинг қўнғироғини кутиб ўтирган экан шекилли, дарҳол трубкани олди. Назар ўта мулойим, ялинчоқ оҳангда гап бошлади:

— Малика, яхши ўтирибсанми? Ҳалиям ухламадингми? Э... э... қўйсанг-чи шунақа гапларни. Менга қара... Оббо!..— Назар трубкани қўшқўллаб тутганича қулоқ солиб турарди. Хотини уни жуда беҳурмат қилиб ҳақорат-

ларди чоғи, эшитиб қолмаяптимикин, деган хавотирда ора-сира Козимга кўз қирини ташлаб қўярди.— Бўлди-да энди!— бирдан тоқати тоқ бўлиб бақириб юборди у.— Ҳа, лапар айтсам нима бўпти? Ўзинг ёшлигингда айтишмаганмисан? Ҳой-ҳой... Оббо!..— у худди хотини кўриб тургандек қўлларини силкитди.— Ким сени қари деяпти. Оғзимдан чиқиб кетди. Шунгаямми... Эрга тек-кунингча демоқчи эдим.— У чап қўлини кўксига қўйганча бош эгди.— Хўп, тарба қилдим. Бундан кейин бирор жойда лапар айтадиган бўлсам тилимни кесиб ташлайман. Йўқ, шартта чайнаб ютвораман. Бўлдими? Хўп дедим-ку. Ҳа, хўп. Бўлди энди, меҳмоннинг олдида кўп шарманда қилаверма одамни. Хўп бўлади.

Назар трубкани жойига қўяркан, лунжини шишириб уф тортди. Қаравотнинг бош томонида турган сочиқни олиб тер босган пешанасини артди. Газета варақлаб ўтирган Козимга бир қараб қўйгач, ўрнидан турди.

— Қизларимиз зўр-а, Козимжон?— деди у томдан тараша тушгандек.— Айниқса Мунира қурмагур оловга ўхшайди. Нақ ёндираман дейди-я.

— Яхши кўраркансиз-а, шу қизни,— очиқчасига сўраб қўя қолди Козим.

— Имкони бўлганда яхши кўрардим-а,— Назар қўлларини кўкраги устида қовуштириб, унинг рўпарасида тўхтади. Одатича гоҳ оёқ учида, гоҳ товонлаб тебрана бошлади.— Рост гап, баъзан кўнгилнинг кўйига ҳам тушиб кўргим келади. Лекин шайтонга ҳай бераман. Бола-чақа бор. Бунинг устига раисман. Ҳамманинг кўзи менда. Одамлар яхши ишимдан ҳам, ёмондан ҳам ибрат олишади.

Назар қўлини орқасига қилганича яна кезина бошлади. У Козимга кўпдан юрагида тугилиб ётган гапини айтишга чоғланарди. Ҳозир у боягина зиёфатда шўхчан шеърлар ўқиган қиз-жувонларга шампан қуйиб бериб ичишга қистаган қувноқ йигитга сира ҳам ўхшамасди. Нигоҳи қатъийлашган, қалин лаблари қимтилган, қошлари бир оз чимирилган, кўринишидан, ҳаракатларидан шиддат ёғилиб турарди.

— Фариштадай покиза бу қизларга кўз олайтирган одамнинг юзи қора бўлади, Козимжон,— Назар ихтиёрсиз тарзда қўлларини паҳса қилиб зарда билан гапирди. — Шаҳарликсиз-ку, қадди-қомати келишган қиз-

жувонларни кўп кўргансиз. Бу бечораларнинг орасида қоматига ҳавас қиладигани борми? Қучоқлай десанг бели қаердалигини билолмайсан. Ҳалиям йигитларимиз уларни хотин қилишади... Шаҳарлик хонимчалар юришади чиккабел бўлиб... ўтган-кетганнинг кўзини ўйнатиб. Тфу...

— Мабодо шаҳарликларда бирон хусуматингиз йўқми?— кулиб сўради Қозим.

— Алам қилганидан гапираман-да, Қозимжон,— Назар электр чойнакни токка улади-да, каравотнинг бир четига ўтирди.— Қишлоқнинг хотин-қизлари ҳам ясантусанни жойига қўйиб, таманно бўлиб юришса бўлмай-дими? Бўлади. Аммо имкони йўқ. Даланинг ҳамма оғир иши хотин-қизларининг зиммасида. Баҳорда қурт тутишади. Бечоралар то пиллани топшириб бўлгунча бир ойлаб тўйиб ухлашмайди. Қуртдан қутулишларига ғўза яганаси бошланади. Бир қарич келар-келмас ниҳолни битталаб юлишни тасаввур қилиб кўринг-а, Бир гектар бўлмаса, икки гектар бўлмаса, салкам минг гектар еримиз. Шунча жойни энгашиб айланиб чиқиш керак. Бунга филнинг ҳам бели чидамайди. Сал кундан кейин чопиқ бошланади. Терим пайтида нималар бўлишини ўзингиз яхши биласиз. Йигирма кило пахта солинган этакни белда кўтариб юриш керак. Кечгача бу бел савил юз эллик-икки юз кило пахтани кўтаради. Ун кунда бир ярим-икки тонна деган гап бу. Э-э... айтаверсам гап кўп.

Назар чойнакни қайноқ сувда чайиб, чой дамлади. Бирдан икки пиёлага чой қўйиб, бирини Қозимга узатди. Иккинчисини ўзи олиб, тик турганича ича бошлади.

— Булар вақти келиб йўқолиб кетадиган нарсаларку. Фан-техника тараққиёти, механизация...

— Бе... унинг хотин-қизларимизга гўрда фойдаси тегадими. Механизация Мирзачўл, Қарши чўлига ўхшаш жойларда қўл келади. Водийда унинг фойдасидан зарари кўп. Бизнинг колхозда атиги беш юз гектар ерда трактор юриши мумкин. Қолгани қир, адир...

Назар пиёлани тақиллатиб столга қўйди. Айвон лабига келиб олислардаги далаларга тикилди. Поёни йўқ пахтазор ой нурига чўмганича таърифга сиғмас бир гўзаллик касб этиб ястаниб ётарди. Ой нурини қўл билан ушласа бўладигандек туюларди. Дала кишининг болалик тасаввуридаги орзуларга, ғаройиб мўъжизаларга тўла сирли оламга ўхшарди.

— Козимжон, бу ёққа келинг, қаранг!— у қўли билан олисларга ишора қилди.— Буни қаранг...

Назар энтиқиб гапиролмай қолди. Унинг кўзлари ёнар, ҳозиргина ҳаётдан кўнгли тўлмаётган, даланинг оғир меҳнати аёлларнинг қадди бастини бузаётганидан норози одамга сира ўхшамасди. У ҳатто юрагини энтик-тирган гўзалликни таърифлашга сўз тополмас, ютоқар, бу фараҳбахш оқшомнинг латофатини бус-бутунича кўзларига жойлаб олмоқчидек ташналиқ билан боқарди. Ҳамиша табиат қўйнида яшаб, ҳар қадамда ақлни лол қолдирадиган мўъжизаларга дуч келувчи одамнинг гўзалликка бунчалар, ўч бўлишини Козим хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Мана шундай ойдин кечада нурга беланган дала-ларни кезган одамнинг кўнгли нурафшон бўлиб кетади. Бундай одам ҳеч қачон бировга ёмонликни раво кўрмайди.

Енгил шабада турди. Назар қучоғини ёзганча чуқур нафас олди.

— Яшаш қандай маза-а, Козимжон,— деди у кескин бурилиб стол олдига келаркан. Пиёлага тўлдириб чой қуйди-да, бир-икки пуфлаб симириди.— Дунёга келганинг ўзи бир бахт. Кейин ашинақа яшаш... Лекин дунёга тўяр-тўймай ўлиб кетиш ёмон-да... Шуни ўйласам баъзан алам қилади. Беш-ўн йил кейинроқ туғилсам, кўпроқ яшармидим, деб ҳам ўйлайман.

У каравотга чўзилди. Қўлларини боши остига қўйганича кўзни қамаштирадиган даражада жимираётган сон-саноксиз юлдузларга, улуғворлик билан сузиб юрган тўлин ойга ўйчан тикилди. Козим дам-бадам ўзгарувчи бу одамни — қувнаб туриб дарқаҳр бўлиб кетадиган, ҳазиллаша туриб ўйчан тортиб қоладиган йигитни қизиқиш, ҳайрат билан кузатарди.

— Учинчи йил ранслик қилаётганимда Нусрат Валиевич билан бўлган бир ғаройиб ҳангомани айтиб берайми?— деди Назар тўсатдан унга юзланиб ёнбошларкан.— Ё ухлайсизми? Чарчагандирсиз?

— Йўқ, йўқ, бажонидил эшитаман,— Козим ўрнидан туриб ўтирди.

— Турманг, ётиб эшитаверинг. Эшитиб ётиб ухлаб қолсангиз ҳам майли. Хафа бўлмайман. Лекин ухламай-сиз. Қизиқ гап.

ТУРГИНЧИ ҲИҚОЯ

Назар тоққа сув чиқариш учун канал бўйига мотор ўрнатаётган, қувурларни бир-бирига пайвандлаётган монтажчиларнинг ишидан хабар олмоқчи бўлиб кетаётганида рўпарасидан райком секретарининг машинаси чиқиб қолди. Қора «Волга»дан Валиев тушди. Назар шошапиша унинг истиқболига юрди. Аммо Валиев унинг саломига алик олмади. Қаҳрли нигоҳини канал бўйида юрган одамлардан узмай сўради:

— Бу нима гап?

Назар райком секретарининг бирор нарсадан кўнгли тўлмайдиганлигини дарров сизди. Шу кунларда кўз-қулоқ бўлиб туриши керак бўлган деярли ҳамма ишларини бирма-бир хаёлидан кечирди. Фермадаги ишлари жойида. Полни панжара усулида қайта қилишяпти. Энди молларнинг таги ҳаммиша озода бўлади. Силос ҳали етилгани йўқ. Пахтадан кўнгли тўқ. Ҳалигача заркунандалар доримади.

— Бугун тоққа сув чиқармоқчимиз, Нусрат Валиевич,— Назар имкони борича юмшоқлик билан жавоб берди.

— Нима, бошқа қиладиган ишингиз йўқми?— деб сўради Валиев совуққина.

— Бор,— деди Назар янада босиқлик билан.— Лекин бу зарурроқ бўлгани учун...

— Пахта-чи? Пахта зарур иш эмасми?— Валиев хотиржамлик билан гапирса-да, овозидан заҳар томиб турарди.— Ҳамма ёқни ўргимчаккана, шира босиб кетибди. Сиз бўлсангиз юрибсиз бу ёқда... бўлмағур нарсаларга бош қотириб.

Валиев машинанинг орқа ўриндигига ўтириб, эшикни зарда билан ёпди. Назар бошқа эшикдан унинг ёнига кириб ўтирди. Машина ичи дим, чарм ҳиди димоққа уриларди. Машина ҳеч қанча йўл юрмай, шағал, цемент тўкилган қурилиш майдончасига келиб тўхтади. Валиев илдам юриб борди-да, ўқариқда тўхтади.

— Кўрдингизми?— деди у баргларини қизғиш доғ босган гўзаларни кўрсатиб.— Тоғ-тошдан, лойиҳа чизишдан ҳам ортасизми? Пахтага ҳам қарайсизми ҳеч?

Назар тилини тишлаганича гунг бўлиб турарди. У мана шундай бало-қазоларнинг олдини олиш учун, гаф-

латда қолмаслик ниятида агроном-энтолог Тўлқинни Тошкент қишлоқ хўжалиги институтига жўнатган эди. У биологик кураш усулини ёқлаб чиққан, амалда синаб кўрган, олтингургуртни кир порошоги билан аралаштириб суолтирилган ҳолда қўллашни ўйлаб топган олимлардан йўл-йўриқ сўраб, маслаҳат олиб келиши керак эди. Кеча қайтиши керак бўлган Тўлқиндан негадир ҳалигача дарак йўқ. Унинг келишини кутиб Назар дала кезмаётган, назоратчилар ҳам бирор ташвишли хабар айтишмаганди. Келиб-келиб бу нарсани Валиев кўрганини.

— Гапиринг, нега индамайси?— Валиевнинг овози бир парда кўтарилди.— Дала кезиб ҳам турасизми ҳеч? Ё тоғу тошларда комсорг қиз билан қўл ушлашиб юришдан ортмаяпсизми?

Валиев ўзига ярашмаган гап айтди. Бу оғзига кучи етмай кўча-кўйда ҳар нарсани вайсаб юрадиганларнинг гапи эди. Колхоз раиси билан комсомол ташкилотининг секретарини бирга юргани учун айбсотишга ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ эди. Валиев хатосини тушунгач, енгиллик қилиб, ўринсиз гап айтганига ўзининг ғаши келди.

— Комсорг қиз билан қўл ушлашиб юриш-юрмаслигим ҳақида сизга ҳисоб беришга мажбур эмасман,— деди Назар кўрслик билан.— Аммо...

— Пахта учун-чи? Пахта учун-ку жавоб берарсиз?— деди Валиев таҳдид билан.— Кечқурун обкомнинг бюросидан чиқиб келаман. Агар дориланмай қолган бир туп ғўзани кўрсам, мендан ўпкаламанг. Бошқача гаплашамиз.

— Нусрат Валиевич... ахир... Шунча ерни-я...— Назар ажабланиб елка қисди.

— Самолёт чақирасизми, тракторда сепасизми, билмайман. Ишқилиб, шу бугун пахта дорилансин. Тушунарлими?— Валиев шу топда ҳар бир хўжалик раҳбари ҳис этиб туриши керак бўлган масъулиятни эслатиб қўйишни лозим топди. Бу билан ўз гапининг таъсир кучини ошироқчи бўлди.— Шунини яхши билиб қўйингки, бир туп ғўзани нобуд қилишга ҳам ҳақимиз йўқ. Партия, ҳукуматимиз биздан пахта талаб қилади.

Аммо кутилмаганда унинг бу баландпарвоз гапи ўзига калтак бўлиб тегди.

— Йўқ, Нусрат Валиевич, партияга пахта керак

эмас. Унга пахтадай покиза одамлар керак,— деди Назар райком секретарига тик қараб.— Сиз негадир иқтисод билан имонни аралаштириб юборяпсиз.

Валиевнинг юрагига ниш урилгандек бўлди. Бу ўткир нишнинг заҳри бир зумдаёқ бутун баданига тарқалди. Назарнинг хотиржам боққан кўзларига қараб яна бир бор хатога йўл қўйганини англади. Назар мана шундай — кибру ҳавосиз туриши биланоқ ўзининг ҳақлигини исботларди. Валиев партиянинг номини ҳуда-беҳуда ишлатаверишини, бу муқаддас сўз билан одамларни қўрқитишга одатланиб қолганини англади. У фаромуш бир аҳволда машинага ўтирди. Қора «Волга» катта тезликда юриб кетди. Йўлда бош агрономни учратиб, ғўзаларни зудлик билан дорилаш зарурлигини уқтирди. Бироқ унинг жаҳл устида берган фармойиши бундай кўнгилсиз ҳодисага сабаб бўлишини ҳеч ким хаёлига келтирмаганди. Алимат райком секретарининг топширигини айтганидан ҳам зиёд ўринлатиб, ўзини кўрсатиш ниятида далада қош қорайгунча қолиб кетди. Заҳарли дориларни ўзи тайёрлашиб берди. Қандай сепилганини текширди. Тракторчи Қодир распиратор тутмасангиз ҳам, ҳеч бўлмаса оғиз-бурнингизни дастрўмол билан тўсиб олинг, деганига қулоқ солмади. «Бу дориларингни энди кўрибмизми? Бунақа дориларни ҳидлайвериб этимиз ўлиб қолган. Таъсир қилмай қўйган», деб кулди. Аммо бу бепарволикнинг охири вой бўлди. Алимат уйига зўрга етиб келди. Остонага етмасданоқ қорнида кучли оғриқ сизди. Кўнгли айниб, қайт қилгиси келаверди. Икки чаккаси лўқиллаб, боши чидаб бўлмас даражада оғрий бошлади. У қорнини чангаллаганича букчайиб қолди. Аъзойи бадани худди иситмалаётгандек аланга-оташ бўлиб ёна бошлади. Бироқ бу иситма эмасди. Томирларида қон эмас, худди эритилган қўрғошин оқаётгандек бўлар, кўкраги қисиб, нафас олиши тобора оғирлашарди. Бир зумда уй ичи қий-чув бўлиб кетди. Болалардан бири касалхонага югурди: Доктор етиб келганда Алимат иккита ёстиқни маҳкам қучоқлаганича узала тушиб ётар, тинмай ўқчир, аммо ҳеч нарса келмас, гоҳо-гоҳо қон аралаш сафро қусарди. Доктор унинг қусуғини кўрибоқлабини тишлади. Уйдагиларга бир оғиз ҳам гапирмай, беморни зудлик билан машинага олиб чиқишни буюрди. Қасалхонага етиб келишгач, заҳарланишга қарши энг зарур чора-тадбирларни қўллай бошлади.

Бироқ Алиматнинг аҳволи тобора оғирлашарди. Ярим кечада бош врач Султон Бердиевни уйдан уйғотиб келишди. У беморнинг аҳволини кўриб, қўрқиб кетди. Бар-васта, гавдали, оқ сариқдан келган бу одам афтини хунук бужмайтирди-да, ўзига ярашмаган овозда минғирлади:

— Бу нимаси эди, а? Пенсияга чиқишга бир йилгина қолганда пешанада шу кўргилик бор экан-да...— у титроқ қўллари билан телефон рақамларини тера бошлади.— Йигирма йил бош врачлик қилиб ҳаётимга доғ тушмасликка ҳаракат қилдим. Бирон одам заҳарланишдан ўлмаган эди. Кўргилик экан-да, а...

У Андижондаги таниш профессор оғайнисига телефон қилди. Трубкадан анчагача чўзиқ гудок эшитилиб турди. Афтидан уй эгалари ухлашаётган бўлса керак. Ниҳоят кимдир трубкуни олди. Эрақ кишининг уйқули, эринчоқ овози эшитилди:

— Қосим Қаримович, бардаммисиз? Ҳа, мен... Уэр, безовта қилдим,— Султон икки қўллаб трубкага ёпишганича аллақандай кичрайиб, чўкиб ўтирарди.— Бошимизга ташвиш тушиб қолди,— деди у жуда ҳам ўксик оҳангда.— Йўқ, йўқ, уй ичим тинч. Шу десангиз... бир агрономимиз сал... ҳалигиндайроқ... заҳарланиб қолибди десак ҳам бўлади....— Телефоннинг нариги учигаги одам нимадир деди. Бу гапдан кейин бош врач янада чўкиб қолди. Ёлворганга ўхшаш овозда илтижо қилди.— Ҳа, энди ўзингиздан қолар гап йўқ, бизнинг саводимиз нима бўларди. Қишлоққа зўрға яраб турибди. Врачларимиз ёш, тажрибасиз. Сизнинг кўмагингизга жуда муҳтожмиз. А?! Э, раҳмат! Машина юборайми? Шундайми?.. Хўп, хўп, кутамиз.

Султон трубкуни жойига қўйгач, бирдан қадини ростлади. У ҳозиргина телефонда хокитуроб бўлиб гаплашган одамга сира ўхшамасди. Савлат тўкиб туришида, боқишларида ғурур, ҳатто кибр ифодаси бор эди. Гўё, кўрдингми, менинг қандай танишларим бор, профессор бўлсаям бир гапимни икки қилмайди, демоқчига ўхшарди.

У то профессор етиб келгунча беморнинг ичини яна бир қайта ювишни буюрди. Аммо тепасига бориб туришга кўнгли чопмади.

Профессор ҳаяллаб қолди. Султон ёлғиз ўтиравериби ичи пишиб кетди. У табиаган одамовироқ эди. Айниқса

қўл остидаги хизматчилари билан очилиб-сочишиб гаплашишни хизмат мавқеи нуқтаи назаридан паст кетиш, майдалашиш, деб биларди. Ўзидан бир баҳя юқоридаги одамлар билан имкони борича яқин бўлишга тиришарди, ҳар қандай йўл билан уларнинг эътиборига чалинишга ҳаракат қиларди. Шу боисдан касалхона ходимлари орасида унинг яқин сирдошлари йўқ эди. Катта лавозимдагилар орасида уни ўзларига яқин оладиганлар борлиги даргумон. Лекин Султоннинг ҳам атрофида гирдикапалак бўлиб юрадиган, биргина амри учун юз ўмбалоқ ошишга тайёр, айтган гапини қонун деб биладиганлар бор. Лекин Султон уларга ишониб, ҳамма гапни гапиравермайди. Шунинг учун доим сиқилиб, тажанг бўлиб юради. Ўзи ҳам истамаган ҳолда ҳар куни бир неча одамнинг дилини сиёҳ қилади.

Султон тиззаларига таяниб ўрндан турди. Қўллари оқ халатининг чўнтагига солганича нима қиларини билмай ҳардамхаёл бўлиб туриб қолди. Вужудида чарчоқ, лоҳаслик ҳис этар, мияси ҳам ғоят сусткашлик билан ишлар, ҳатто фикрлашга ҳам эринарди. У ниҳоятда кўнгилсиз ҳодиса содир бўлганини, у раҳбарлик қилаётган касалхонада бировнинг заҳарланиб ўлиши шаънига доғ туширишичи биларди. Бироқ бундан қутулиш чоралари ҳақида тузукроқ ўйлагиси келмасди. Унинг ҳамма умиди ҳадемай етиб келадиган профессордан эди. Профессор Алиматни сақлаб қолиши керак. Ишқилиб, Алимат профессор етиб келгунча чидаб берсин. Қосим ўликни ҳам тирилтириб юборадиган одам. Ҳозирги замоннинг Луқмони ҳақими.

Султон бир-бир босиб йўлакка чиқди. Ҳамшира қиз ойнабанд шкафдан бир неча хил дори олди-да, Алимат ётган бурчакдаги хонага кириб кетди. Паст бўйли, тим қора сочлари оппоқ қалпоғининг остидан ўжарлик билан чиқиб турган навбатчи врач Алиматнинг тепасида энгашиб турар, укол қиляптими ёки томир кўр-яптими, билиб бўлмасди. Султон сассиз юриб изига қайтди.

Шу пайт йўлакдан тапир-тупир қадам товушлари, навбатчи врачнинг кимнидир койигани эшитилди. Эшик очилиб, ҳамширанинг боши кўринди.

— Яна бир одамни олиб келишди, — ҳамшира эшикни ёпа қочишга шайланиб турарди. — Бояги агроном билан дори сепган тракторчй экан.

Султоннинг бошига гурзи тушгандай бўлди. Кўз олди жимирлашиб кетди. Гўё биров кўксига катта мих қадаб, креслога қоқиб ташлаганга ўхшарди. У юрагини тешиб ўтган михни шундоққина ҳис этиб турибди. Султон кафтини кўксига босганича кўзларини юмди. Пешанасидан муздек тер чиқиб кетди. «Инфаркт!..» деган фикр аъзойи баданини музлатиб юборди. Аммо юрагининг санчиги қайта такрорланмади. Шундай бўлса-да, у анчагача кутиб ўтирди. Агар яна бир марта санчса, дарров текширтириш керак. Текширтирганда ҳам қўл остидаги врачларга эмас, шаҳардаги бирор тузукроқ докторга албатта.

Дарвоқе, тракторчини чиқиб кўриш керакмиди? Қўлидан нима ҳам келарди? Бекорга дили хира бўлади холос. Бу одамларга ҳайронсан. Заҳарли дори сепишаётганида противогаз деган нарсани кийиб ишлаши керак. Йўқ, биронтаси ҳам киймайди. Лоақал оғиз-бурнини боғлаб олишмайди. Агрономлар ҳам индашмайди. Мана бирининг аҳволи... Аслида заҳарли дорилар кабинаси зич беркиладиган тракторларда сепилиши керак. Лекин унақа трактор анқонинг уруғи. Раҳбарлар нуқул пахта-пахта, дейишади-ю, одамларнинг соғлиғини ҳеч ўйлашмайди. Бу заҳарли дорилар билан ҳазиллашиб бўладими? Одам заҳарланганда худди лахча чўғни ютиб юборгандек ичи тинмай куяди. Кўнгли ағдарилаверганидан ички аъзолари бўғзиға тикилиб қолади. На ўқчиқ келади, на нафас ола билади. Ҳеч кимнинг бошига солмасин бундай кунни! Қосим мунча ҳаяллади, а? Тезроқ кела қолса-чи.

Султон очиқ дераза олдиға келди. Унинг кенг елкалари ҳовли ўртасидаги гулзорға тушиб турган чироқ нуруни тўсиб қўйди. Унинг сояси узайгандан узайиб, ошхона томиға тушди. Султон дераза раҳиға суянганича кўкка қаради. Барқутдек тим қора осмон ялт-ялт этиб турган юлдузларға тўла эди. Сомон йўли худди кузакда пахта ёйиб қўйилган асфальт йўлға ўхшайди.

«Пахтасиям бор бўлсин,— дея кўнглидан кечирди Султон.— Пахта деб мана икки одам қирчинидан қийилиб ётибди. Шуям иш бўлди-ю... Бировға айтолмасанг. Гапингни сиёсатға буриб дарров маломат қилишса».

Машина чироқларининг ўткир нури касалхона ҳовли-

сини ёритиб юборди. Ойпоқ «Жигули» тўппа-тўғри гулзор олдига келиб тўхтади. Уйдан қорин қўйиб, бир оз сумбати бузилган, ўрта бўйли одам тушди. Ғоят хотиржамлик билан машина эшикларини қулфлаб, тортиб кўрди. Шундан кейингина қора портфелини кўтариб ичкарига йўналди. Султон ҳовлиққанича унинг истиқболига пешвоз чиқди.

— Нима бўлди, ошнажон, чарчадингизми?— дея кулиб сўради Қосим.— Жудаям бўшашиб турибсиз.

Унинг хотиржамлик билан гапириши, ҳатто ҳазиллашишга майли борлиги Султонни лол этди. Тўғри, кўпича ўзи ҳам совуққонлик қилади. Аммо ҳозир... Биров заҳарланганини билатуриб... Султон ўзини фариштага базавол қилиб кўрсатаётганини пайқаб қолди. Қайси бир врач беморнинг тепасида кўз ёши тўкиб ўтиради.

— Ташвишимизни баҳам кўрмасангиз бўлмай қолди,— деди Султон бўйинини қисиб.

— Аҳволи оғирми?— оқ оралай бошлаган қошларини чимириб сўради Қосим.

— Ўзингиз кўра қолинг... Ҳозиргина яна бир тракторчини ҳам олиб келишди,— баттар бўйинини қисиб, ҳатто қўрқиб жавоб берди Султон. У профессорнинг қандай дори-дармон қилдинглар; деб суриштиришидан чўчиб дарров палатага бошлади. — Навбатчи врачимиз ўзича уриниб ётибди,— дея изоҳ берди у йўл-йўлаккай.

Қосим палатага киргач, тўғри бориб деразани очиб юборди. Ташқаридан ёпирилиб кираётган салқин ҳавога юзини тутиб, чуқур нафас олди. Шундан кейингина Алиматнинг тепасига келди. Суянчиқсиз стулни каравотга яқин суриб ўтираркан, беморнинг томирини ушлади. Билагидаги соатидан кўз узмай уришини санаё бошлади.

Алимат беҳуш ётар, ранги кузги япроқдек заъфарон, ҳаёт асари кўринмасди. Лабларини қаттиқ қимтиб олганидан беҳуш ҳолида ҳам оғриқни ҳис этаётганини билиш мумкин.

Профессор ўзича нималарнидир ўйлаб бош ирғаб қўйди-да, беморнинг кўйлагини кўтарди. Кўкраги, қорнига чап кафтини қўйганича, ўнг қўлининг бармоғи билан оҳиста ура бошлади. Қиндигининг атрофига бармоқларини ботириб-ботириб кўрди. Алимат эшитилар-эшитилмас ингради. Профессор қошларини кERGанича ўйланиб

турди-да, беморнинг қовоқларини бош бармоғи билан босди. Қулоғининг орқасини уқалаб кўрди. Шундан кейингина юрагини эшитди. Беморнинг қусуғини кўрсатишни сўради. Кейин остки лабини қаттиқ тишлаганича шифтга тикилиб ётган Қодирнинг тепасига энгашди. Лекин уни узоқ текширмади. Бир зум хаёлга толиб тургач, ўрнидан вазмин қўзғалди.

— Хўш, ўртоқ доктор, нималар қилганингизни айтиб беринг-чи,— деди профессор бош врачнинг хонасига кириб креслога ўтиргач. У навбатчи врачнинг қандай дори-дармон қилганини диққат билан тинглади-да, маъқуллаб бош ирғади.— Жуда яхши. Энди юракка дармон бўладиган укол қилиш керак. Бўлмаса организм курашолмай қолади. Менимча, асосий хавф ўтиб кетибди,— у тўсатдан Султонга юзланди.— Битта аччиқ чой қилмайсизми, ошнажон. Томоқлар қақраб кетди-ку.

Навбатчи врач ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Султон елкасидан босиб жойига ўтқазиб қўйди. Уни ҳайрон қолдириб умрида биринчи марта электр чойнакни кўтариб ташқарига чиқиб кетди.

— Бундай касалларни илгари ҳам даволаганмидингиз?— қизиқсиниб сўради профессор.

— Биласиз-ку, пахта бор жойда учраб туради,— деди навбатчи врач стулни икки қўллаб ушлаб ўтираркан.

Қосимга врачнинг камтарона жавоби ёқди. То у етиб келгунча врач йигит ҳамма зарур чора-тадбирларни қўллаб улгурибди. Беморларнинг аҳволи энди қўрқинчли эмас.

— Исмингиз нима, ука?

— Ражаб.

— Қаерда ўқигансиз?

— Сизнинг шогирдларингизданман.

Қосимнинг юраги ҳаприқиб кетди. У узоқ йиллардан бери медицина институтида дарс беради. Шаҳардаги энг катта килинкуда ишлайди. Жуда кўп шогирдлар етиштирган. Ҳар сафар бирор касалхонада ўз шогирдларини учратса, терисига сиғмай яйраб кетади. Баъзан дили оғриган пайтлари ҳам бўлган. Врач деган номга номуносиб хатти-ҳаракатлар қилиб юрган шогирдлари ҳам йўқ эмас. Давлат касалхонасида пул олиб операция қиладиган жарроҳларни кўрган. Ишдан ташқари вақтларда касал кўргани учун оғзига сиққанча пул сўрайдиганлар ҳам бор. Шунинг учун Ражаб шумча ишни қилиб

қўйиб, камтарлик билан кулимсираб ўтириши, сизнинг шогирдингизман, деб ифтихор билан гапириши уни тўлқинлантириб юборди.

Унинг Тошкент медицина институтида бирга ўқиган дўсти бор. Ўзбекдан чиққан биринчи рентгенолог. Ёзувчилик ҳам қилади. Ҳамма газета-журналларда мақолалари чиқиб туради. Соғлиқ ҳақидаги гапларни таълим-тарбияга, меҳр-оқибатга шундай боғлаб юборадики, одамнинг ақли лол қолади. Мана шу одам олдин медицина техникумини тугатган. Маҳалласида биринчи тиббий ходим бўлиб етишган. Бир кун кечаси, уйига биров йиғлаб келибди. Нима дейсанки, холангнинг бир томони карахт бўлиб қолди. Оғриққа чидолмай додлаб ётибди. Тезроқ бирор дори-дармон қилмасанг, бола-чақам етим бўлиб қолади, ука, дебди. Зокир бориб беморни кўрибди. Билганича муолажа қилибди. Хуллас, эрталабга яқин беморнинг аҳволи анча энгиллашиб, уйқуга кетибди. Уй эгаси қувонганидан унинг елкасига чопон ёпибди, аллақанча пул берибди. Зокир хурсанд бўлиб қайтибди. У меҳнати билан пул топишга яраганидан, отасига кўмаклаша олишидан шод экан. Бироқ отаси ўғлининг қўлидаги нарсаларни кўриб уйга киргани қўймабди. «Бу нарсаларни эгасига бериб кел, кейин сенга бир гап айтаман», дебди. Зокир чор-ночор отасининг амрини бажо келтирибди. Отаси ўғлини олдига ўтқазиб, насиҳат қилибди: «Ўғлим, бундан кейин хизматингга бировдан ҳақ олма. Сен ёлғиз ўғилсан. Агар хизматингга ҳақ олсанг, ҳеч ким сени дуо қилмайди. Ҳақ олмай сидқидилдан хизмат қилсанг, ҳамма сени алқайди. Ёмғир билан ер кўкаради, дуо билан эр кўкаради, деганлар». Шу-шу Зокир бировнинг қўлига қарамаган.

Қаршисида ўтирган йигитнинг нимасидир профессорга курсдоши Зокир Эгамовни эслатди. Ажал комида ётган одамни ҳаётга қайтариб қўйганига қарамай, камтарона елка қисиб ўтиришими, ёки тадбиркорлигининг боисини ўз тиришқоқлигидан эмас, профессор берган таълимдан деб ҳисоблаётганими, ишқилиб, нимасидир Зокирга ўхшаб кетарди.

— Сиз мени жуда ҳам хурсанд қилдингиз, ука,— деди профессор меҳри товланиб.

— Раҳмат, домла.

Хонага чойнак-пиёла кўтариб Султон кириб келди. У иккита кресло ўртасидаги газета-журнал столига чой-

нак-пиёлани қўйди-да, шкафдан ширинлик олди. Чой қўйиб, профессорга узатди.

— Таомилни бузманг, ошнажон, олдини ўзингиз ичинг,— деди профессор кулимсираб.

Қўл остидаги хизматчиси борида айтилган бу гап Султонга тарсаки туширгандек таъсир қилди. Бир қизариб-бўзарди. Иккинчи пиёлага чой қўйиб тутди. Қосим чойни пуфлаб, тезгина ичди. Бўшаган пиёлани хона соҳибига қайтараркан, дастрўмоли билан пешанасини артди. Елпинди. Султон унга яна чой узатди.

— Ражабга беринг, — деди профессор кўзи билан рўпарасида ўтирган йигитга имо қилиб.— Чойни биз эмас, асли шу киши ичиши керак. Қаранг, бечора шунчалик чарчабдики, ўтирган жойида кўзи юмилиб кетяпти.

Султон бир зум нима қиларини билмай туриб қолди. У қўл остидаги одамларга чой қўйиб бериш тугул, ҳатто тишининг оқини кўрсатиб гаплашмасди. Доимо ўз хонасида ёлғиз ўтириб овқатланарди. Ходимлари билан бирга овқатланиш унинг наздида раҳбарлик мавқеига ярашмаган бир иш эди. Дабдурустдан Ражабга чой узатиш... Я-яқ!.. Бу ҳечам ўхшамаган иш. Эси бор ходим раҳбарнинг чой узатишини кутиб ўтирмайди.

Ражаб чаққон ўрнидан туриб, Султоннинг қўлидан пиёлани олди. Бориб жойига ўтираркан, чойдан бир ҳўплади. Пиёлани икки қўллаб ушлаганича ўйга чўмди. У чиндан ҳам қаттиқ чарчаган эди. Таранг асаблари профессор келгач, бирдан бўшашди, бир зум бўлса-да, ҳордиққа муҳтож эди.

— Қасаллик тарихини тўғрилаб қўйдингизми?— деб сўради Султон.

Ражаб бошини кўтарди. Унинг қизарган, ҳорғин кўзлари қисилди. Султоннинг саволини англамагандек пешанасини тириштирди. Сўнг бош чайқади.

— Йўқ, улгурмадим. Кўрдингиз-ку...

— Бўлмаса одатдагидек дизентерия деб ёзиб қўя қолинг,— дея фармойиш берди Султон.— Далада юриб кун ўтган десангиз ишончлироқ бўлади.

Ражабнинг нигоҳи бирдан қаҳрли тус олди. Тишларини қаттиқ кириштирганидан жағ суяклари ўйнаб кетди. Профессор унинг бениҳоя қаҳри келганини, ҳозир бошлиғини шармисор қилар даражада сўкиши мумкинлигини сезиб турарди. Йўқ, Ражаб бундай қилмади. Ур-

нидан вазмин кўзгалди. Бўш пиёлани Султоннинг олди-га тўқ этказиб қўяркан, даҳанини узоқ уқалади. Сўнг жуда ҳам мулойимлик билан эътироз билдирди:

— Йўқ, Султон Бердиевич, энди бундай қилолмайман. Бу олдингиларига ўхшаш енгил-елпи заҳарланиш эмас. Тракторчи-ку тузалиб кетади, лекин агрономнинг тирик қолиши ҳали ҳам гумон. Яхши биласизки, ич кетардан одам ўлмайди,— у профессорга юзланди.— Бу киши менга кўзбўямачилик қилгин, деб таълим бермаганлар.

Султоннинг аъзойи бадани увушиб, шуури карахт бўлиб қолди. У креслога парчин этиб ташлангандек шалвираб ўтирар, тили гапга келмас, худди танглайга ёпишиб қолганга ўхшарди. Агар Ражаб эшикка қараб юрмаганида у шу алфозда ўтиравериши мумкин эди. Султон беҳос нинанинг устига ўтириб олгандек сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Тўхтанг!..— дея қичқириб юборди у.— Бу нима-си? Исёнми? Менга қарши-я?! Бу ахир...

Ражаб қўлини эшик тутқичига олиб борган жойида орқасига ўгирилди. Султоннинг талвасага тушганини кўриб, унга ичи ачиди. Нега бунчалик кўрқабганлигининг боисини билгани учун ҳам раҳми келди. Ражаб ҳали ёш, бола-чақа орттириб, рўзгор ташвиши билан ўралашмаган эди. Бир боши қайга борса ҳам сиғиб кетажигига, ишсиз қолмаслигига, бировнинг марҳаматига муҳтож бўлмаслигига ишонарди. Ёшлик — ҳақгўйлик, ўтдан ҳам, сувдан ҳам тап тортмаслик, дегани. Киши ёши улғайиб турмуш ташвишлари билан ўралашавергани сайин эҳтиёткор, тилининг учида турган гапини ҳам ичига ютиб юрадиган бўлиб қолади. Айтган сўзимнинг қулиман, айтмаганимнинг хўжаси, деган нақлни ҳар ким ўз манфаатига мослаб талқин этади. Қим билсин, вақти келиб Ражаб ҳам... Йўқ! Ҳеч қачон!

— Султон Бердиевич, қўрқманг, мен ўз гапим учун ўзим жавоб бераман.

Ражаб эшикни ёпиб чиқиб кетди. Султон бўсагага етган жойида гарангсиб туриб қолди. Нажот тилагандек профессорга қаради.

— Қелинг, ўтиринг, ошнажон,— деди Қосим креслога ишора қилиб. Пиёлаларга чой қуйди.— Японларда бир гап бор экан. Хафа бўлганингда чой ич, қувониб кетсанг ҳам чой ич, дейишаркан. Бу гапда ҳикмат кўп.

Бир пиёлагина чой ичинг-а, гапимнинг тўғрилигига ишонасиз.

Қосим уни мазах қилаётгандек туюлди. Аммо мезбонлик бурчини эслаб, индамади. Қолаверса, ҳозиргина шу одамнинг ёрдамига умид боғлаб ўтирган эди. Арзимаган бир оғиз гапга жиззакилик қилса одобдан бўлмайди. Султон шундай мулоҳаза билан жойига келиб ўтирди. Узини кресло суянчиғига ташлаб, чой ҳўплади. Чиндан ҳам бир оз хотиржам тортгандек бўлди.

— Хўш, энди нима қилмоқчисиз, ошнажон?— профессор оёқларини чалиштирганча ҳамсуҳбатига эмас, негадир шифтга тикилиб ўтирарди.

— Менинг аҳволимни тушунинг, Қосим Каримович...— деди Султон синиқ оҳангда.

— Қосим деяверинг,— чўрт кесди профессор.

— Биласиз-ку Қосим Ка... Қосимжон,— Султонга бир пайтлар бирга ишлашган, эндиликда машҳур профессорнинг отини атаб мурожаат этгани ғалати туюлди. Лекин айни вақтда енгил тортгандек бўлди.— Ростини ёзсак, нечта жойда тик туриб ҳисоб беришга тўғри келади.

— Биламан,— деди профессор нигоҳини шифтдан узиб, унга йўналтираркан.— Лекин сиз ёзинг.

— Йўғ-э?!

— Ахир, кимдир биринчи бўлиб ёзиши керак-ку бор гапни,— профессор сигарет тутатди. Гугурт чўпини чойнакнинг тагига қўйилган тахсимчага ташлади-да, оғзибурнидан бурқситиб тутун чиқарди.— Кўра била туриб сиз индамасангиз, мен индамасам...

— Узингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг,— Султон суҳбат асносида биринчи марта кескин гапирди.— Менинг ўрнимда сиз бўлганингизда нима қилардингиз? Ростини ёзармидингиз?

— Албатта,— деди Қосим ҳозиржавоблик билан. Аммо шу заҳоти ўйламай гапирганини сизди. Пешанасини уқалай туриб, кескин бош чайқади.— Билмадим, ошнажон, билмадим... Балки мен ҳам кўзбўямачилик қилармидим.

Султон профессорнинг иқроридан қувониб кетди. Аммо бу иқрор унинг мушкулени заррача осонлаштирмаслигини англади. Пиёладаги чойни жаҳл билан гилам поёндозга сепиб юборди.

Қасалхонага қўшни ҳовлидан хўроз қичқиргани эши-

тилди. Орадан бир неча сония ўтгач, узоқдан унга жўғ бўлган хўрозларнинг овозлари янгради. Уфқнинг дера задан кўришиб турган қисми ёриша бошлади.

Қосим ўрнидан туриб керишди. Елкаларини уқалаганича ташқарига йўналди. Султон ҳам унга эргашди Муздек ҳаво кишининг баданини сескантирарди. Профессор машина эшигига калит солди.

— Қайтасизми?— ажабланиб сўради Султон.

— Бекор юриб нима қилдим. Ражаб менга иш қолдирмабди,— профессорнинг кўзларида самимий табас сум жилваланди.— Қасалларингиз ўлмайди энди.

— Ростданми?— ишонқирамай сўради Султон.

— Ишонмасангиз Ражабдан сўраб кўринг,— профессор машина моторини ўт олдирди.— Яхши врачингиз бор экан. Энди бизга ўхшаган профессорларни чақирмасангиз ҳам бўлади.

Султон унинг гапига ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Наҳотки, Ражаб...

— Хайр, ошнажон,— профессор унга қўлини узатди.— Барибир бояги гапни яна бир ўйлаб кўринг.

Султон машина орқасидан хомуш қараб қолди. Унинг кўнглида бир-бирига зид фикрлар ғужғон ўйнарди. Ичкарига кираркан, эшиги қия очиқ турган палатага мўралади. Ражаб шприцга дори солаётган ҳамширага нималарнидир уқтирди. Ҳамшира бир меъёрда бош ирғаганича унинг гапини тасдиқларди. Алимат нурсиз кўзларини шифтга қадаганича ҳаракатсиз ётарди. У Султоннинг мўралаб турганини сезиб, бошини бурди. Салом бермоқчи бўлиб лабларини қимирлатди-ю, бироқ овози чиқмади. Тушунуксиз бир сас эшитилди, холос. Заъфарон тус олган юзида хижолат ифодаси пайдо бўлди. Султон унинг чеҳрасида ифода пайдо бўлганидан қувонди. Шундай беморлар бўладики, юзидан бирон маъно уқолмайсан. Бундай одамларнинг тузалиб кетишкетмаслигини билиш маҳол. Умуман одамнинг юзида бирон ифода бўлиши керак. Унинг ҳаётдан норозилиги ёки мамнунлиги, яшашга иштиёқи борлиги ёки лоқайдлиги билиниб турсин. Бу унинг ўзи учун ҳам, атрофдагилар учун ҳам муҳим.

Султон Алиматнинг тепасига келди. Ражаб стул келтириб қўйди. Султон аёлларга ўхшаб халатининг орқасини сидириб ўтираркан, беморнинг кўнглини кўтарадиган гап айтмоқчи бўлди.

— Ранги рўйингиз жуда яхши. Кеча одамнинг капалагини учириб юборувдингиз....

Алимагининг юзида яна хижолат ифодаси пайдо бўлди. У тўсатдан касал бўлиб қолгани учун ўзини гуноҳкор сезарди чоғи. Султон тўғри кўнгилда айтган гапи акс маъно беришини сира ҳам ўйламаган эди. Дили хуфтон бўлиб ўрнидан турди. Қўлларини чўнтагига солганича Ражабга юзланди. Ражаб унинг мақсадини ўзича тушунди. Остки лабини тишлаганича бош чайқади.

— Бу киши тузук шекилли,— деди Султон оғир-оғир нафас олиб ухлаётган Қодирга ишора қилиб.— Майли, ухлайверсин. Уйқу энг яхши малҳам.

У чўяндек оғирлашиб қолган оёқларини судраб босганича хонасига кирди. Юмшоқ креслога ўтираркан, телефон трубкасини олди. Аммо ҳадеганда рақам теравермади. Пешанасини уқалаганича узоқ ўйланиб ўтирди. Ниҳоят лунжини шишириб уф тортди-да, тез-тез рақам тера бошлади. Трубкадан чўзиқ-чўзиқ гудок овози эшитилди. «Агар уч мартагача олмаса, шартта трубкани жойига қўяман», деб ўйлади Султон. Афсуски, иккинчи гудокдан кейиноқ трубкадан эркак кишининг дўриллаган овози эшитилди. Султоннинг ранги қув ўчиб, аъзойи бадани музлаб кетди.

— Нусрат Валиевич...— деди-ю, Султоннинг нафаси ичига тушиб кетди. Хўрсинди.

— Эшитдим,— деди Валиев зарда қилгандек чўрт кесиб.— Ҳозиргина телефон қилишди. Хўш, уларнинг аҳволи қалай?

Султон енгил тортди. Райком секретарига бу кўнгилсиз гапни етказишдан халос бўлганидан қувонди. Ким етказган бўлса ҳам барака топсин.

— Икқаласининг ҳам аҳволи жуда яхши. Нусрат Валиевич,— бирдан жонланиб гапира кетди у.— Кечаси профессор Қосим Каримовични чақиртирдик. Тонг отгунча уларнинг тепасида ўтирди.

— У кишининг фикри қандай?

— Тузалиб кетишади, деди,— Султон бир муддат жим қолди. У Ражаб тўғрисида райком секретарига гапириш керакми, йўқми, деган хаёлга борди. Агар ҳозир Ражабни мақтаса, райком секретарининг олдида унинг обрўси ошиб кетишини ўйлаб ичидан қиринди ўтгандек бўлди. Индамай қўя қолай деса, барибир эртами-кечми бу гап кўчага чиқади. У чоғда Султон қуруқ гап билан

бўлса-да, хизматчиларини тақдирлашни билмайди, деган фикр туғилиши мумкин. Ундан кўра ёш врачни мақтаб, нечоғлик бағри кенг, ёшларга ҳомий одамлигини райком секретарига билдириб қўйгани яхши.— Ўзимизда Ражаб деган ёш врач бор. Қосим Қаримович, бу йигитингиз менга иш қўймабди, деб мақтади.

— Ҳозир етиб бораман.

* * *

Валиев илдам юриб пастга тушди. Эшик олдида кўндаланг турган машинага ўтираётиб тўхтаб қолди. Ҳосилининг кўплигидан шохлари солланиб турган олча шохда бир қуш сайрарди. Валиев уни кўзлари билан излаб топди. Қоп-қора, тумшуғи сариқ қуш. Майна. У жуда ҳам берилиб сайрарди: гоҳ булбулга тақлидан чаҳ-чаҳ урар, гоҳ биронта паррандага ўхшамайдиган овозда хониш қиларди. Валиев астойдил қулоқ соларкан, кўпдан бери ён-верига қайрилиб қарашга вақт тополмаганини, атайлаб қушларнинг хонишини тинглаш деярли ёдидан чиқиб кетганини эслади. Булбулнинг сайрашини эшитмаганига-ку жуда кўп вақт бўлди. Антиқа қуш бўлар экан ўзиям. Пахтага заҳарли дориларни сепа бошлаганидан буён бу яқин атрофга йўламай қўйди. Валиев беихтиёр оғир хаёлларга берилди.

«Пахтадан бошқа ҳеч нарсани кўрмайдиган, ўйламайдиган бўлиб қолдик шекилли. Бундай бўлиши яхши эмас-ку ахир. Одамлар фақат меҳнат қилишу ётиб ухладан бошқа нарсани билишмаса ёмон. Жуда ҳам ёмон. Бизга бундай тўнкамижоз одамлар керак эмас. Бизга ҳар томонлама ривожланган, ақлан, руҳан баркамол одамлар керак. Тўғри, орамизда бундай сўзларни эшитса истехзоли кулиб қўядиганлар ҳам йўқ эмас. Яширишнинг нима кераги бор. Ростини айтаверган маъқул. Лекин биз мана шундай кулиб қаровчиларнинг фикрини ўзгартиришимиз, юксак гоёларга ишонтира билишимиз лозим. Бунинг учун одамларимиз маънавий баркамол бўлиши зарур. Ўзи гўзаллик яратса, ер юзини жаннатга айлантирса-ю, аммо ҳеч нарса билан иши бўлмай, куни ўтганига, қорни тўйганига шукур қилиб юраверса... айб бўлмайдими? Йўқ, бунақаси кетмайди. Колхозма-колхоз, бригадама-бригада юриб су-

риштираман. Ким қандай китоб ўқигани борми, ким қандай кино кўргани борми, сўраб чиқаман. Пахтага неча хил заҳарли дори сепилишигача суриштираман. Қани билишмасин-чи!.. Одам нимадан зарар кўраётганини, жабрланаётганини билиши керак-ку. Билишади. Фақат айтишга ботинишмайди. Бунақа гапни айтиб бўлмайди, деб ўйлашади. Шу пайтгача ҳеч ким гапирмаган. Ўзи ҳам ҳамма нарсани кўра-била туриб бирор жойда лом деб оғиз очмаган-ку. Пахтазор оралаб қайтганида неча марта кўнгли айниб, боши ёрилиб кетгудек бўлиб юрган. Лекин бирон одамга зараркунандаларга қарши қўллаётган дориларимиз кишининг соғлиғига ёмон таъсир қилар экан, демаган. Бошқа чора-тадбир бор-йўқлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган. Ажаб, заҳарли дорилардан ўпкамиз тешиляпти, ошқозонимиз яллиғланыпти, жигаримиз эзиляпти-ю, лекин нега шунақа деб ўйлаб кўрмасак-а. Тавба, ўзимизга нисбатан шунчалар тошбағир, ҳиссиз бўлиб кетганимизми, а? Лоақал ўзимизни ўйлашимиз, қайғуришимиз керак-ку. Ҳеч бўлмаса ўзининг ғамини емайдиган одам жамиятга ҳам наф келтирмайди. Одамларнинг кўнглида мендан яширадиган сир-саноат бўлмаслиги керак. Мен уларнинг шодлигу қувончларидан, орзу-армонларидан хабардор бўлишим шарт. Мен бунга мажбурман. Бу менинг хизмат бурчим. Фақатгина пахта плани, гўшт топшириш мажбурияти учун жавобгар эмасман-ку. Менга бутун бошли бир район халқига оталик қилишни ҳам ишониб топширишган. Уларнинг соғлиғига ҳам, бевақт хазон бўлишига ҳам бошим билан жавоб беришим лозим. Давлат олдидаги мавқеим ҳам, эларо обрўйим ҳам, одамларнинг соғлиғига боғлиқ. Шундай экан, нега бу ҳақда тузукроқ ўйлаб кўрмадим? Заҳарли дориларнинг зарарини била туриб нега бошқа чора-тадбирларни изламадим?»

Ахир, пахта зараркунандаларига қарши курашишнинг бошқача, инсонга безарар усуллари ҳам бор экан-ку. Назар кўп гапирган эди-ку! Нега шу гапга чиппа ёпиша қолмади? Бу усулни район миқёсида тадбиқ этишни ўйламади. Албатта бирор одамнинг заҳарланиб ўлишини кутдимиз? Мана ўша кун ҳам келди... Бош врач ўзидан кўрққанидан тузалиб кетади, деяпти. Унинг одати маълум. Ҳар қандай касални ҳам ичкетарга йўйиб қўя қолади. Аслини олганда, ҳаммасига врачлар

айбдор. Бирор одам салгина заҳарланганини билишган заҳоти дод солиб келишмайдими? Йўқ, оғзига сўк солиб юраверишган ахир бир куни бирон одамнинг тап этиб қулашини кутиб. Мана оқибат.

Қора «Волга» тонгги муздек ҳавони ёриб, икки чети-га тут ўтқазилган асфальт йўлдан учиб боряпти. Қаллакланаверганидан соябонга ўхшаб қолган тутлар орасида поёнсиз пахтазор ястаниб ётибди. Шабадада оҳиста чайқалиб турган гўзалар кўзни қувонтирадиган даражада дўркун. Қора тасмадек чўзилиб ётган йўл то уфқ-қача бориб туташади. Уфқ нопармон. Ҳали замон қон-талаш бўлиб қизариб кетади. Бироқ ҳозирги туришида етилган қиз боланинг ибоси, уятчанлиги бор. Боққан сари боққинг келаверади. Унинг латофатига, фақат юракдан туйиш мумкин бўлган гўзаллигига сеҳрланасан. Ҳар қанча ташналик билан боқмагин барибир тўймайсан. Осмон кўм-кўк. Шу қадар тиниқки, худди орзу тўла хаёл ўрмонига ўхшайди. Қулочингни кенг ёзиб мана шу уммонга ўзингни ташласанг, бу дунёнинг ҳеч адо бўлмас ташвишларидан бир йўла қутулиб, тиниқ осмоннинг хаёлий мавжларига гарқ бўлгинг келади. Бироқ...

Машина тўппа-тўғри касалхона ҳовлисига кириб борди. Эгнига докторларга тақлидан оқ халат кийиб олган қоровул чол ҳовлига челақлаб сув сепаётган экан. Райком секретарининг машинасини кўрди-ю челақни тарақлатиб ариққа ташлади. Саломлашишни ҳам унутиб, ёшига номуносиб чаққонлик билан ичкарига кириб кетди. То Валиев машинадан тушгунича ичкаридан Султон чиқиб келди. У кўзойнагини икки қўллаб тутганича довдираб, қўрқа-писа юриб келарди. Афтидан райком секретарига рўпара бўлишга унчалик юраги бетламасди.

— Ҳўш...— деди Валиев қовоғини уйиб.

— Кириб кўрасизми?— Султон кўзларини пирпиратганича муштига йўталди. У бирданига бўшашиб, синиб қолди.— Кўргилик экан-да.

Валиевнинг жаҳли чиқди. Аммо бош врачга заҳрини сочишдан ўзини тийди. Ғалати одам. Биров заҳарланиб, омон қолиши даргумон бўлиб ётган бўлса-ю, бу одам ўз ғамида. Қутилмаганда содир бўлган бу воқеа гўё унинг шаънига доғ туширадигандек... Агар Валиев ёмонликка олса, уни бирпасдаёқ пийпалаб ташлайди. Бунақа гапларни шунча вақтдан бери яшириб келгани учун айбдор қилиши мумкин. Заҳарли дорилардан табиат

ҳам, одамлар ҳам зарар кўраётганини била туриб нега бизга маълум қилмагансан, деб туриб олса, нима деган одам бўлади. Халойиқ ҳаммасига Султон айбдор экан, деб юмма талайди.

— Қани, бошланг.

Султон райком секретарини ичкарига олиб кирмоқчи эмасди. Алимат билан Қодирнинг аҳволини кўриб табиати хира бўлмасин, деган хаёлда эди. Шунинг учун чиқаётганида йўл-йўлакай Ражабни уйғотиб юборган эди. Ухлаб уйқуга тўймайдиган ёш бола-да ҳалиям, шу пайтгача чиқа қолмаётганини...

— Ичкарига кирмай қўя қолганингиз маъқулмикин дейман...

— Нега?

— Яқиндагина ухлашди,— деди шу пайт ичкаридан чиқиб келган Ражаб кўзларини уқалаганича.— Эшик очилса, уйғониб кетиши мумкин. Бзовта қилмай қўя қолайлик.

Валиев Ражабнинг қизариб кетган ҳорғин кўзларига боқиб меҳри товланди. Данакдайгина йигит экану лекин серғайратга ўхшайди. Тонг отгунча касал боқиб чиқишнинг ўзи бўлмагандир.

— Майли, ухлашсин,— дея рози бўла қолди Валиев. Шу топда Ражабнинг кўнглини ўстирадиган бирор илиқ гап айтгиси келди.— Султон Бердиевич сизни кўп мақтайди. Мана Андижондан келган профессор ҳам кўп яхши гапларни айтиб кетибди. Раҳмат ука.

Одатда биров мақталаётганда бир оз қўшиб-чатилади. Жиндай муболага ҳам қилинади. Ражаб соддадил йигит бўлганидан райком секретарининг мақтовини борича қабул қилди. Шу боис бир оз ўнғайсизланди. Ҳали бундай катта одамларнинг эътиборига чалинмаган, мақтовини эшитиб ўрганмагани учун хижолат чекди. Валиевнинг гапига қандай муносабат билдириши кераклигини билмай, елкасини қисаганича кулимсиради. Шу топда райком секретарининг бу йигитга бирон яхшилик қилгиси келиб кетди.

— Тиришқоқ экансиз. Мабодо илм билан шуғулла-ниш ниятингиз бўлса, айтинг. Қўлимдан келганича ёрдамлашаман.

— Йўқ,— деди Ражаб негандир чўчинқираб. Райком секретарининг бирданига бунча илтифот кўрсатиши унга сал шубҳалироқ туюлди. Мабодо бу таклиф қайсидир

гуноҳи учун ундан қутулиш чораси эмасмикин, деган хавотир сергаклантирди.— Бунақа ниятим йўқ. Шунча ўқиганим бўлар...

— Бизга илмий даражаси бор одамлар ҳам керак,— Валиев врачдаги ўзгаришни пайқаб, машинаси томон юрди.— Яна ўзингиз биласиз... Одамларимизнинг саломатлигини фан кандидати назорат қилиб турса яхши бўлармиди дейман-да...

— Қайдам...— бўшашибгина жавоб берди Ражаб.— Ҳозирча шу илмим билан одамларнинг кунига яраб турибман-ку... Агар зарурат туғилиб қолса...

— Зарурат туғилиб қолса ҳеч тортинмай айтинг. Бажонидил ёрдам бераман.

Валиев касалхонадан енгил тортиб қайтди. Гарчанд у беморларни кириб кўрмаган, тузалиб кетишига ишонч ҳосил қилмаган бўлса-да, руҳида кўтаринкилик бор эди. У райкомга кира солиб «Ширинбулоқ» колхозига телефон қилди. Назар билан боғланиб, биолоборатория қурилишининг ҳамма хомчўтларини олиб, зудлик билан етиб келишини илтимос қилди.

* * *

Назар райкомга эмас, тўғри касалхонага йўл олди. Ҳозир унинг Валиевни кўрарга кўзи йўқ эди. Икки бирдай одамни ажал комига йўллаб, яна ҳеч нарса бўлмагандек биолобораториянинг хомчўтларини олиб кел, дейди-я. Ана сенга одампарварлик! Агар бу одамлар Назарнинг айби билан заҳарланганида нақ она сунини оғзига келтирарди. Лекин Назар ҳам бу ишни шундайлигича ташлаб қўймайди. Арз қилади. Йўқ, Валиевнинг устидан эмас, умуман, юрагини ёради. Ёрдам сўрайди. Эҳтимол, катталар деҳқон қандай азоб-уқубатлар эвазига пахта етиштираётганини билишмас.

Назар бамисоли ўт бўлиб ёнарди. Инсондаги барча олижаноб орзулар, эзгу ниятлар худди мана шундай аснода туғилади. Хотиржамлик ҳеч қачон кишини бирон нарсага даъват этмайди. Хотиржамлик пайдо бўлган жойда орзу — тушовланган тулпор, кўнгилнинг кўзи кўр.

Назар палатага кириб келганида Қодир дераза олдида тик турганича шиша банкадан хўр-хўр қатиқ ичарди.

Алиमत сўник нигоҳини шифтдан узмай ҳаракатсиз ётар, кўкариб кетган лаблари нималарнидир шивирларди. Назар унинг тепасига келиб энгашди.

— Қалай, Алиमत ака, тузукмисиз?

Алиमतнинг кўзлари каттайди. Юзида аввалига ажабланишга ўхшаш тушунуксиз бир ифода пайдо бўлди. Бу ифода аста-секин хотиржамлик, ҳатто совуққонлик билан алмашинди. У кўзларини яна шифтга қадаб пичирлади:

— Ётибмиз... мана...

Хастаҳоллик билан айтилган бу гап оҳангида ночорлик эмас, аламзадалик, заҳарханда бор эди. Назар буни тушунди. Бемор одамга қаттиқ ботадиган гап айтиб юбормаслик учун нари кетди. Ҳамон банкани қўлидан қўймай турган Қодир саломлашиш учун қўлини узатди.

— Ҳеч касалга ўхшамайсиз-ку,— деди Назар кулиб унинг серқадоқ дағал бармоқларини авайлаб қисаркан.

Қодир бош чайқаб, танглай қоқди.

— Чатоқ бўлди, раис ака. Илгарилари ҳам дори се-пардик, унча-мунча бош оғриб, кўнгил айниб турарди-ю, сутми, қатикми ичсак, ўтиб кетарди. Бу сафар...— у кўксини силаб чуқур нафас олди. Афтини бужмайтирганича қаттиқ хўплади.— Жуда ёмон бўлди. Ҳалиям ичим куйиб кетаётганга ўхшайди. Сиз қандай чидаяпсиз, Алиमत ака?

Алиमत нурсиз кўзларини шифтдан узиб унга тикди. Анчагина шу зайл ҳаракатсиз ётгач, хушламайгина гапирди.

— Чидамаганда сен билан менинг додимни ким ёши-тарди,— унинг кўзлари қотиб қолганга ўхшар, совуқ йилтираб турарди.— Жимжилоқдай одам бўлсак...

— Жоним оғрияпти дейиш учун ҳам амалдор бўлиш керакми?— Қодир қорнини чангаллаганича сассиз кулди.— Ғалатисиз-да, Алиमत ака.

Алиमतнинг юзида ижирғанишга ўхшаш бир ифода пайдо бўлди.

— Сен... гўдаксан ҳали...

У нигоҳини яна шифтга қадади. Бир нуқтага тикилавериш кўзлари толди шекилли, юмиб олди. Юзи янада чўзилиб кетганга ўхшар, бурни ҳаддан ташқари узун, беўхшов бўлиб кўринарди.

Назар ҳозир бу одамлар билан гаплашиш бефойдалигини англади. Алиमत биров тугул ўзи учун ҳам қай-

ғурмайдыган бeфapқ кайфиятда. Яхшиси райкомга бopиш керак. Валиев билан ҳамма гапни очикчасига гаплашади. Ялиниб-ёлворади, тушунтиради, лозим бўлса ёқалашади — лекин бундан буён колхозида заҳарли дориларни септирмайди.

* * *

Назар машинани райком биносига беш-ўн қадам етмасдан тўхтатди. Унинг бояги тутакиб, ёниб туришидан асар ҳам қолмаган, негадир бўшашиб, худди елкасидан оғир юк босиб тургандек машинадан букчайиб тушди. У оғир-оғир қадам ташлаб орқа томонга ўтди. Юкхонадан бир жуфт ғўза ниҳолини олди-да, худди шундай салмоқли одимлар билан бино ичкарасига йўналди. Эшикдан кираверишда ўтирган қоровул чол ўрнидан ярим қўзғалди. Икки қўллаб стол қиррасига суйанганича сирли пичирлади:

— Катакон боғдалар. Сизни кутиб ўтирибдилар.

Назар иккинчи қаватга олиб чиқувчи зина остидаги эшикдан боғчага ўтди. Валиев қизғиш қум сепилган узун йўлканинг охиридаги ўриндиққа чуқур ўйга ботиб ўтирарди. Енида чойнак-пиёда, пахта гулли ликопчада қора майиз, фильтрли сигарет, гугурт турибди. Валиев ҳали бу нарсаларни бирортасига қўл урмаган шекилли, пиёланинг тагида доғ йўқ, ён-верига сигарет кули тушмаган. У ўтирган жойида кўришиш учун қўлини узата туриб бирдан ҳаракатсиз қотди. Димоғига гупиллаб урилаётган ҳид раиснинг қўлидаги ғўзалардан таралаётганини шундагина сизди. Савол назари билан Назарга ялт этиб қаради. Раиснинг кўзлари лағча чўғдек ёниб турарди. Валиев раиснинг қарашига бардош беролмади. Енидан жой кўрсатди-да, шоша-пиша сигарет қутисини очди. Бир дона сигаретни лабига қистираркан, қутини Назар томонга суриб қўйди. То у сигарет олиб улгургунича гугурт чақиб, тутди. Анчагача чурқ этишмай чекишишди. Валиев ора-сира иккаласининг ўртасида ётган ғўза ниҳолларига ўғринча кўз ташлаб қўяр, димоғини ёриб юборгудек бўлаётган қўланса ҳиддан кўнгли айнарди. Тилининг учи ачишиб, бўғзи қақрай бошлади. Аммо у Назарга нега дориланган ниҳолларни олиб келдинг, демади. Негадир тили бормади.

Валиев ярми чекилган сигаретни оёғи остига олиб өзгилади. Чойнақдан аллақачон совиб қолган чой қуйиб ичди.

Илгари ҳам пахтага турли хил дорилар сепиларди. Ерга ўғит бўлсин деб, пахтага зараркунанда йўламасин деб. Ҳозир-ку ҳар хил трактор, пуркагичлар билан сепилади. Бир пайтлар энг ўткир заҳарли дориларни одамлар челақда аталаб супурги билан ғўзага уриб чиқишарди. Лекин ҳеч ким бошим оғриб, кўнглим айнияти, деган эмас. Илгариги одамлар чидамли эканми ё дорилар ҳали организмга таъсир қилиб ургурмаган эканми... Энди пахтазорга дори сепмасингдан ўн чақирим наридаги қишлоқнинг одамлари сариққа чалинадиган бўлиб қолган. Алиматнинг ўзи-чи? Эсини таниганидан буён пахтанинг ичида юрган одам тўсатдан... Э, тавба!..

— Хў-ўш, Назаржон, индамайсиз-ку оғайни,— Валиев бошини кўтарди. Нигоҳи беихтиёр қўланса ҳид таратиб турган ғўза ниҳолларига тушди. Икки чаккаси лўқиллай бошлади.

Назар ҳадеганда гапиравермади. Қўлидаги сигаретни обдан сўриб тортгач, ўриндиқнинг орқа томонида жилдираб оқаётган ариққа ташлади. Шимининг чўнтагини ковлаштириб тўрт букланган қороз олди. Тахини ёзиб, райком секретарига узатди.

— Мана... олиб келдим,— деди ҳамон Валиевга юзланиб қарамай.

Унинг ўзини тутиши, ҳатто гаплашгиси ҳам келмаётгани райком секретарига оғир ботди. Худди Валиев унга атайлаб душманлик қилгандай димоғ-фироғ қилгани галати. Агар Алимат билан анови тракторчига бир гап бўлса, Валиев эмас, аввало Назар жавобгар бўлади. Ҳеч ким райком секретарини айбдор қилмайди. Ундай мард ҳали онасидан бино бўлмаган. Шу пайтгача заҳарли дорилардан одамлар жабрланганининг иси чиқмаганлиги ҳам шундан — бундай гапларни райком секретарига айтсак, ўзимиз балога қоламиз, деб ҳисоблашганидан. Хўжалик раҳбарлари, докторлар ўз шаънига доғ туширишдан қўрқиб мум тишлаб юраверишган. Агар улар илгарироқ, заҳарли дорилар эндигина қўлланила бошлаганда дод дейишганида, бошқача чора-тадбирлар ўйлаб топилган бўларди. Биз учун ҳеч қачон, ҳеч нарса одамдан азиз бўлган эмас-ку. Эндиликда ҳаммани ташвишга солаётган аҳвол мана шу одамларнинг ўша пайтдаги

калтабинлигининг касри. Назар ёш болалик қилиб дориланган ғўзани унинг тумшугига тутмоқчи. Бу дориларнинг нималигини Валиев ҳам энди билади. Ҳатто заҳарли дориларни ўйлаб топган профессор Азиз Носировнинг ўзи ҳам хатосини эндигина англаб етди-ку.

Валиев яна сигарет тутатди. Папирос тутуни ёнгинасида ётган ғўзалардан таралаётган бадбўй ҳид билан бирга бўғзини, кўкрак қафасининг аллақайси бурчларини тимдалаб, ачиштириб ўтаётганга ўхшарди. У Алимат билан тракторчи йигитнинг бир кечада қанча азоб чекишганини бутун вужуди билан ҳис этди. Ишқилиб майиб бўлиб қолишмасин-да.

— Назаржон, эсингиздами, дори сепишга мўлжалланган махсус тракторлар ишлаб чиқариш ҳақида гап бўлганди. Эшик-деразалари зич ёпиладиган, кабинасига кислородли баллон ўрнатилган дейишганди. Ҳеч кўрмадик-а ашинақасини.

Назар истехзоли кулиб қўйди. Ана сенга гуманизм! Агар шундай тракторлар чиқарилганида дори сепаётганлар заҳарланмасди. Бошқалар-чи? Заҳарланган ҳаводан нафас олишга мажбур бўлган одамлар-чи? Улар қайга яширинишади?

— Гапим ёқмади шекилли?

Валиев ўрнидан турди. Қўлларини кителининг чўнтагига солганича Назарга тепалаб қаради. Назар бошини кўтарди-ю, бироқ ўрнидан турмади. Райком секретари билан ўтириб гаплашиш одобсизлик эканлигини била туриб қўзғалмади.

— Нега энди...— Назар елкасини қисди.— Мен ҳам кўрмаганман сиз айтган тракторни.

Валиев олдинга бир қадам ташлаб тўхтади. Ҳамон сассиқ ҳид таратаётган ғўза ниҳолларига қараб бурнини жийирди. Яна бир қадам ташлаб Назарнинг тепасига келди-да, томоқ қирди.

— Хў-ўш...

Назар шундагина ўрнидан турди. Пешанасини уқаларкан, райком секретарининг авзойини кузатди. Очиқчасига гаплашса бўладими, йўқми? Валиевнинг юзи тунд эди. Ҳозир унга иккита гап кўпу биттаси кам. Бир яримта гапни Назар қайдан топсин.

— Сиз нима хаёлда айтганингизни билмадим, Нусрат Валиевич, энди унақа тракторни ишлаб чиқаришса ҳам олмасдим.

Валиевнинг юзидаги совуқ ифода бир зум ҳайрат билан алмашинди. Назар гапининг давомини айтишни сабрсизлик билан кутди.

— Бундан кейин колхозимизда бир грамм ҳам заҳарли дори ишлатмайман.

Валиев уни мазах қилиб кулди. Назарнинг бу гапи унга худди ёш боланинг аразидек туюлди.

— Энди кимёсиз пахта битмайди, оғайни,— у афсус билан бош чайқади.— Ер шунга ўрганиб қолган.

Назар негадир райком секретарининг юзига эмас, ялтироқ қора туфлисыга боқиб турар, унинг сассиз қадам ташлашини кузатарди. У Валиевнинг ҳузурига дангал гаплашиб, юрагини бўшатиб олгани, бундан кейин хўжалик ишларига ўз билгича аралашавермаслигини талаб қилгани келган эди. Бироқ райком биноси олдида машинадан тушаётганида бундай қилолмаслигини, бунга ҳақи йўқлигини англади-ю, бирданига бўшашди қолди. Аммо Валиев уни ўз ҳолига қўймапти. Энди гапирмаса бўлмас.

— Пахта битмай, планни тўлдирилмасам ҳам майли, мен бу дориларни энди қишлоққа йўлатмайман.

Валиев бир товонлаб орқасига бурилди. Ҳамон қўлларини кителининг чўнтагидан олмай, Назарнинг рўпарасига келиб тўхтади. Мийиғида кулганича ғоят юмшоқ, дўстона оҳангда гапирди:

— Планни тўлдирмасангиз мен сизни раисликдан олдиртириб ташлайман, оғайни.

Бу пўписа эмас, рост гап эди.

— Ундан кўра, бу офатдан қутулишнинг мана бундай,— у Назар берган қоғозни ҳавода силкитди,— чораларини излайлик. Барибир пахта экишимиз, ҳосилдорликни йил сайин оширишимиз керак. Бу бизнинг бурчимиз.

Назар бошини кўтарди. Валиевнинг кўзларида у ҳалигача кўрмаган ғалати бир ёлқин бор эди. Чеҳрасида эса ҳорғинликдан ҳам кўра мискинликка яқин бир ифода. Бироқ ўзини ғоят бардам тутарди. Худди ёш йигитлардек тўшини кериб, мағрур турибди. Унга боқиб туриб Назарнинг юраги ачиб кетди. Одамлар шодлигини ҳам, аламиғи ҳам келиб унга тўкиб солишади. У ҳамма нарсага — хўжалик ишларига, одамларнинг қисматига бирдек жавобгар. Ҳеч ким уни ўйламайди, Ва-

лиев ҳамманинг ташвишини чекиши керак. Ҳатто Назар ҳам у билан ёқалашгани келган. Бироқ...

— Сиз касалхонадан бир қадам ҳам жилманг,— Валиев унинг хаёлини бўлди.— Ишларингиз қолиб кетса ҳам майли.

Назар бош ирғади. Секин энгашиб бадбўй ҳид тара-тиб турган ғўза ниҳолларини олди-да, ўриндиқнинг на-риги чеккасидаги ахлат қутисига ташлади. Валиевнинг чеҳраси бирдан ёришиб кетди.

— Шу йили агрономимиз олти ойгача ишга ярамади. Докторлар осон ҳазм бўладиган мудойим овқатларни ейишни, кўпроқ сут-қатиқ ичишни буюришган. Унинг аҳволини ўзингиз кўрдингиз. Тузалганига ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, қатиқ ўрнига ароқ ичиб юрибди. Ҳеч бўлмаса ўзига жони ачимаганига ҳайрон бўлади ки-ши,— дея ҳикоясини якунлади Назар.— Энди жиндай мизғиб олинг, Козимжон.

Тонг бўзариб келмоқда эди. Козим кўрпага бурка-ниб пинакка кетди.

БЕШИНЧИ БОБ

Улар нонушта қилиб қайтишаётганида идора олди-даги гулзорда чуқур ўйга ботиб ўтирган қўлтиқтаёқли одамга дуч келишди.

— Ҳаммадан олдин уй қуриб беринглар, деган фрон-товик шу кишими?

— Ҳа,— Назар оҳиста бош ирғаб қўйди.— Ғалаба байрами куни қуrolдош дўстлари келишди. Зўр қилиб кутдик. Тўй бўлиб кетди ўзиям.

Козим сассиз одим ташлаб Азим тўпчининг ёнига борди. Азим унинг келганини билса-да, бошини кў-тармади. Уйчан нигоҳини ҳамон анвойий гуллардан узмасди.

— Яхши юрибсизми, меҳмон,— деди у ниҳоят бўғиқ овоз билан.

— Раҳмат,— деди Козим у билан қўл олишиб кўри-шаркан.

— Сиздан бир нарсани сўраб олмоқчи эдим, меҳмон. Бу ҳалиги... Раис Алиматни урганда бормидингиз?

Козим бош ирғади.

— Ростдан ҳам оғзи-бурни қон бўлгунча урганмиди?

— Йўқ, бор-йўғи бир мушт туширди. Бурнига теккан экан, қонаб кетди.

Азим тиззадан юқорисигина қолган чўлтоқ оёғини силади.

— Бор гап шуми?— ҳайратланиб сўради у. Юзига бирдан қизиллик тепди.— Ўзимам айтувдим-а, бу хумса ҳажижизлик қилаётгандир деб. Ёши элликдан ошиб ҳам одам бўлмади, ярамас. Урушга кетаётганимизда қилган кароматини кўрсангиз бунинг. Қишлоқдан бирварақайига икки юз киши жўнаганмиз. Бу хумса, икки кун машқ қилаётганимиздаёқ нолишга тушди. Ҳали уруш кўрмай туриб, дийдиёга ўтди. Кейин десангиз, аламзадалиқдан военкоматга хат ёзибди. Қишлоғимиздаги фалон-писмадончилар урушга бормаслик учун атайлаб ёшини кичрайтириб олган, аслида аскар ёшида, деб. Военкоматдагилар ҳам бу хумсанинг гапига ишониб, уч кунгача у санаган ўттиз чоғли одамнинг ҳужжатларини текшириш билан овора бўлибди. Бир куни, десангиз, машқ қилаётган жойимизга военкоматдан хат келиб қолди-ку. Алимат Қулматов деган шахс ивгогарлик билан шуғулланган, деган мазмунда. Полковнигимиз ўта кўнгилчан одам эди. Бўлмаса ўша пайтдаёқ бирёқли бўлиб кетарди. Военкомат билан ҳазиллашадиган вақтмиди у пайтлар. Юрт вайрон, ҳамма ёқда уруш кетаётган бўлса...— у ён-верига қараб олгач, хунук сўкинди.— Асли ўзи номард-да, бу хумса. Шунча замондан кейин ҳам номардлигини қилди. Ғар хотин ҳам бунақа қилмайди-ку, тўғрими?

Козим чурқ этмай ўтираверди. У ҳозир одил ҳакам бўлолмасди. Шунинг учун ўз муносабатини билдиришга шошилмади. Азим эса тутагандан тутарди.

— Уришса уришаверишсин, лекин бунақа хотинми-жозлик қилишмасин-да, тўғрими, меҳмон. Мен ашинга аччиғланяпман.— Азим шимининг чўнтагидан тамаки қутисини олди. Бир дона сигаретни тутундан сарғайиб кетган бармоқлари билан обдан эзғилаб, лабларига қистирди.— Рашид ота бир нарсани айтиб берган эди.

Ғулжада муштлашиш худди бизда кураш/ тушишга ўхшаш мусобақа экан. Номи чиққан зўр йигитлар билан муштлашгани узоқ-узоқлардан талабгар бўлиб келишаркан. Икки зўр кенг ялангликка чиқиб, бир-бирини хўп ураркан. Ким йиқилса мағлуб ҳисобланаркан. Ҳеч ким дод деб бировга, арз қилмас экан.— У сигаретни ўт олдирди-да, босиб-босиб тортди.— Бизнинг одамлар ғалати. Хоҳ хотинини, хоҳ эркагини бир шапати қўйсанг нақ балога қоласан. Дод солиб райкомга югуришди. Райкомни ҳам қозихонага айлантириб юборишди. Т-фу!..

Азим худди аразлагандек тескари қараб олди. Анчагача чурқ этмай ўтирди. Сўнг Козимга юзланиб зарда билан гапира бошлади:

— Назаржон раис бўлганидан буён пайтавасига қурт тушиб қолди бу хумсанинг, Назаржон неча марта агрономликдан олдириб ташлайман, деб уринди-ю, райкомимиз ўртага тушди. Фронтвик одамга бунақа муомала қилсак айб бўлади, камчилиги бўлса коллектив ёрдамида тарбияланг, деди. Ҳа, содда бўлмай кетгурэй... Буни тарбиялаб бўладими. Шундоқ урушда юриб эси кирмади-ку, энди одам бўлармиди? Бутун урушни ошхонада боршч қайнатиб ўтказган. Бирор марта қўлига милтиқ ушлаганини кўрмаганмиз. Урушдан келиб наридан-бери техникумни тугатди-ю, илгариги раисимизнинг пинжига суқилди. Шу десангиз, унинг дастёрчилигини қилиб, бош агроном бўлиб олди. Райкомимиз уни одам санаб юрибди. Ҳе, садқай одам кетсин.

Азим негадир қўлтиқтаёқни ерга тўқиллатиб урди. Сигарет қолдиғини оёғи остига олиб эзгилади. Четга қараб тупурди-да, лабларини қўли билан артди. Козимга зимдан қараганича гапида давом этди:

— Арз қиламан деса Назаржоннинг ғалати ишлари кўп. Авваламбор у фақат ўз билгича иш тутади. Ҳеч кимнинг маслаҳатига қулоқ солмайди. Баъзан райкомнинг кўрсатмаларини ҳам бузади. Чигитни ҳаммадан кейин бизнинг колхоз экади. Лекин ишловни бошқалардан олдинроқ бошлаймиз. Теримга бошқа колхозлар планнинг деярли ярмини тўлдириб қўйганда тушамиз.

Плanni ҳам ҳаммадан кейин бажарасизларми?

— Йўқ, ё биринчи, ё иккинчи бўлиб тўлдирамиз,— Азим дўппиқсини олди-да, кафтига тарсиллатиб урди. Унинг гапириш оҳангида, хатти-ҳаракатларида ҳарбийларга хоё кескинлик бор эди.— Лекин пахта плани тўлгунча раис ҳам, бригадирлар ҳам эшитадиганини эшитади. Неча марта бюрода муҳокама қилишади. Баъзан колхозимизда райкомнинг кўчма бюросини ўтказишади. Бригадирлару табелчиларни кўрсатмага амал қилишмагани учун шунақанги чўқишадики, қўяверасиз. Бечораларга раҳмингиз келади. Бюродан кейин Назаржон яна бояги-бояги, ўз билганидан қолмайди.

— Бундан колхоз зарар кўрмаётган экан-ку.

— Колхоз зарар кўрмагани билан одамларнинг ҳаловати йўқ. Раиснинг кўнглини олишним, райкомнинг амрига амал қилишним билмай бечораларнинг жони ҳалак.— Азим соғ оёғининг тиззасига тарс этказиб туширди-да, ўрнидан турди, ҳайкалга тикилганича ўйга толди. Қимтилган лабларининг таноби бўшашди. Япасқи юзи ёришди.— Назаржоннинг ҳамма гуноҳларини ювиб юборадиган ишлари ҳам бор. Қишлоқни Бош план асосида қуришни бошлагани учуноқ пешонасидан ўпиш керак.

Шу пайт идорадан котиба қиз югуриб чиқди.

— Сизни раис чақиряптилар. Тошкентдан телефонга сўрашаётган экан.

Қозим қизга эргашиб ичкарига кирди. Назарнинг қўлидан трубкани олиб, қулоғига тутди.

— Лаббай!.. Раҳмат, тинчман. Юрибман томоша қилиб. Ишлар ғалатироқ. Жудаям чалкаш. Борганда гапириб бераман,— у бир зум жим қолди-да бош чайқади.—Йўқ, кечикмайман. Бугун қайтаман.

Қозим трубкани жойига қўя туриб ноўрин гапириб қўйганини сезди. Ялт этиб Назарга қаради. У тирсақларини стол устидаги ойнага қўйиб ўтирар, учи очилмаган қаламни кафтлари орасига олиб ўйнарди. Афтидан Қозимнинг беҳосдан айтиб юборган гали унинг дилни баттар ғаш қилди. У Алиматни уриб катта хатога йўл қўйганини тўғондан қайтишаётганидаёқ тушунган, шу боис зўр бериб ўзини оқлашга уринган эди.

— Кетасизми?— ўксик бир оҳангда сўради Назар. Унга қолса бу камгап йигит яна уч-тўрт кун қолса, ёнида далда бўлиб юрса.

Козим сўзсиз бош ирғади. Шердек ҳайбат солиб юрган йигитнинг тўсатдан мунғайиб қолгани унга ғалати туюлди. Назар кўзларини номаълум нуқтага қадаганича мунғайиб ўтирар, нигоҳи сўник, умидсиз эди. У неча кундан бери Козим кўриб-билиб юрган ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ўт-олов раисга сира ҳам ўхшамасди.

— Мен сизга жуда кўп нарсаларни очиқ айтиб юбордим. Нега бундай қилганимни ўзим ҳам билмайман.— Назар қалам билан пешанасини қашиди.— Бу гапларнинг ҳаммасини ёзиб юрманг тағин. Ё мени қоралайдиган, ё мақтайдиган жойларини топиб ёзинг,— у Козимга ёндош қараб кулимсиради.— Ҳозир газеталарда нуқул мақтаб ёзишади-ку. Тўғрими?

Унинг бу гапи, устига-устак ғалати кулимсираши Козимга малол келди. Ғалати одам: юзингда кўзинг борми демай, кўнглига келган гапни шартта гапираверади.

— Лозим бўлса танқид ҳам қилишади,— деди Козим бир оз дағалроқ оҳангда.

Назар пинагини ҳам бузмади. Газетада чиқиши мумкин бўлган мақтов ёки танқиднинг унга мутлақо фарқи йўққа ўхшарди. Қаламнинг учини стол устидаги ойнага «тақ-тақ» этказиб уриб ўйнарган, ҳамсуҳбатига ер сузиб қаради.

— Энсангизни қотирадиган яна бир гапимни айтиб олай. Хафа бўлсангиз ҳам майли.

У бир зум жим қолди. Қалам ҳамон бир меъёрда ойнага тақиллаб урилар, унинг ҳар бир зарби Козимнинг қулоқларига акс садо бераётганга ўхшарди. Кетар олди-дан раиснинг нега тўсатдан айниб қолганига ақли бовар қилмас, бунинг устига, атайлаб энсасини қотирадиган гап айтмоқчи бўлгани баттар юрагини сиқарди.

— Биласизми, илгари газетадан одам келди дейишса, ҳамма юрагини ҳовучлаб турарди. У пайтлар газета ходимларининг ўқи ўзган эканми, бировни икки оғиз танқид қилса, тамом, албатта «оёғи осмондан» бўп кетарди. Ҳозир-чи...— у совуқ илжайди.— Газетадан мухбир кепти, деса колхоз раиси бирор бухгалтергами, бригадиргами ош-пош қилиб кутиб олишни буюради. Ўзи тузукроқ гаплашмайди ҳам. Газетада тўрт энлик мақтов гап чиқди нима-ю, чиқмади нима, деб ўйлашади.

Козимнинг аъзойи баданидан муздек тер чиқиб кетди.

Назарга биринчи марта кўраётгандек бақрайиб қаради. У раиснинг бунчалар нодонлик қилишини сира ҳам кутмаган эди.

— Сиз Тошкентдай жойдан бир луқма ош егани келасизми, а?— Назар қўлидаги қаламни столга отиб урди. Қалам сакраб стол остига тушиб кетди.— Нега газета ходимларини ювиндихўр деб ўйлайдиганларнинг ийигини эзиб қўймайсизлар?— у даст ўрнидан турди. Худди Козимда қасди бордек бақира кетди.— Умуман матбуотнинг адолат шамшири қани?

Унинг гапига тўла қўшилиб бўлмаса-да ҳар ҳолда мантиқ бор эди.

— Уша адолат шамширини олдин сизга уриб кўрайлик бўлмаса,— деди Козим энди сал ўзини босиб.

Назар унга чўчиб қаради. Унинг чақноқ кўзларида саросима, ҳатто қўрқув ифодаси бор эди.

— Майли, ураверинг,— деди итоаткорона бош ирғаб.

— Оёғингиз осмонда бўлишидан қўрқмайсизми?— муғамбирона кулиб сўради Козим.

Назар ёйилиб илжайди.

— Агар сиз қилич соладиган бўлсангиз дамига пахта бойлаб урасиз-ку.

Унинг ўзини яқин тутиб, ишонч билан гапириши Козимга хуш ёқди.

Улар олдинма-кетин ташқарига чиқишди. Эшик олдида турган «Волга» уларни бир зумда аэропортга етказиб қўйди.

Самолётга чиқиш олдидан Назар тўсатдан Козимни тўхтатди. Билагидан тутганича ҳай-ҳай деганига ҳам қулоқ солмай судраб кетди. Машинаси турган ерга етгандан кейингина қўйиб юборди. Худди узоқ жойдан югуриб келган одамдек нафаси бўғзига тиқилиб гапирди:

— Қўйиб берсам индамай кетвормоқчисиз-а. Э, қўйинг-э,— Назар жаҳл билан кўл силтади.— Оғайни деган ҳам шунақа бўладими? Қани билетингизни олинг бу ёққа.

Нима бўлганини тушунолмай гангиб қолган Козим беихтиёр қўлидаги билетни узатди. Назар билетни юлқиб олди-да; шарт-шурт йиртиб ташлади.

— Ие, бу нима қилганингиз?— баттар ажабланиб сўради Козим.

— Эртага бюро-ку,— Назар кутилмаганда хўрлиги келган одамдек ўқсиб гапирди.— Натижасини билиб кетмайсизми?

Козим унинг юраги алағда бўлиб, ҳаловатини йўқотиб юрганини билгани учун ҳам жўнаб кетмоқчи эди.

— Эртага телефонлашганимиз тузукмиди...

— Йўқ,— Назар кескин бош чайқади.— Мабодо ишдан олишса телефон қилгим келмай қолади. Биласиз-ку, бирданига кўнгли чўкиб кетади одамнинг,— у кутилмаганда ҳозирги ҳолатига номуносиб тарзда қувноқ жилмайди.— Лекин мен осонликча жон бермайман. Қани юринг, қишлоққа кетдик.

...Козим яна бир кунни тоғдаги меҳмонхонада бекор ётиб ўтказди. Редакцияга қайтгач, нимаики кўрган, эшитган бўлса ҳаммасини рўйирост қоғозга туширишга қарор қилди. Эртасига Назар райкомга, у адирга — Рашид отанинг ёнига жўнаб кетди. Кечга яқин қайтиб келса, Назар майкачан ҳолда айвон устунига суяниб турибди.

— Э, бормисиз, дўстим? Қаёқларда қолиб кетдингиз?— у Козимни даст кўтариб чир айлантирди. Унинг баданидан тупроқ ҳиди аралаш кўкат иси келаётганга ўхшарди.— Кутавериб кўзим тўрт бўлиб кетди-ку.

— Хўш, нима бўлди?— бегоқатланиб сўради Козим стулга ўтираркан.

— Гап кўп, дўстим,— деди Назар стол устига ёпилган докани ола туриб. У лаб-лунжини йиғиштириб олишга ҳарчанд уринмасин, барибир уддасидан чиқолмас, илжайгани-илжайган эди.— Хуллас, бугун ҳам қоладиган бўлдингиз. Эртанги биринчи рейсга билет олиб келдим. Мана,— у дастурхон тагидан билет олиб узатди. Сўнг кафтларини бир-бирига ишқаб, қарс урди.— Энди биттадан ичмасак бўлмайди. Бўлмаса юрагим ёрилиб кетади.

Назар пиёлаларни яримлатиб ароқ қўйди. Бир бўлак гўштни барра пиёзга қўшиб оғзига солди. Наридан-бери ямлаб ютди-да, пиёласини чўқиштирди.

— Келинг, омад учун ичайлик. Қарши эмасмисиз?— у бир кўтаришдаёқ пиёлани бўшатди. Барра пиёзни газак қилди.— Йигит кишига омад жудаям зарур экан, Козим-жон. Сиз ёзувчи одамсиз, буни яхши тушунасиз. Мана ўзимдан қиёс: доим туртиниб-суртиниб юраман. Лекин омадли эканман.

Назарнинг кайфи чоғ эди. Нимадандир қаттиқ ҳаяжонда. Ҳаракатларида болаларча бир шошқалоқлик бор. У бюрода содир бўлган воқеаларнинг таъсиридан ҳамон қутулолмас, ичига сиғмаётган бетизгин туйғуларини жиловлаёлмасди.

— Гапингизга қараганда, раисликдан ҳайдалмаганга ўхшайсиз-а?— деди Қозим ҳазиллашиб.

Назар ўрнидан турди. Айвонда у ёқдан-бу ёққа кезинаркан, яланғоч билакларига шап-шап уриб қўйди. Сўнг стол олдида тўхтаб, бир дона олма олди-да, карсиллатиб тишлади. Бақувват тишлари билан ғарчиллатиб чайнаркан, тамшаниб қўйди.— Раисликда ҳосил йиғиб-териб олингунча қолдиришди. Кузакда яна бошқатдан муҳокама қилишади.

— Чатоқ бўпти-ку...

— Парво қилманг,— деди Назар қўл силтаб.— Илгари ҳам шунақа гап бўлган. Аравонсойнинг қирғоғини бетонлаштирганимизда дарёнинг нарёғидаги қўшнилари миз жанжал кўтаришди. Бу ишга обком, ҳатто республика маъмурияти аралашди. Ушанда мени икки қардош республика ўртасида низо чиқаришда айблашганди. Йўқ, сал кунда бу айбномани олиб ташлашди. Иттифоқо Ушга Қирғизистон республикасининг катталаридан бири келиб қолди. Бу жанжалдан беҳабар экан. Келиб қилган ишимизни кўрди. Менга раҳмат айтиб кетди. Эртасига қўшинларимиз ҳам дарёнинг нарёғига тош ётқизишга киришишди.

— Жанжалдан қўрқмайдиган одам экансиз-да ўзингиз ҳам.

— Умуман ҳеч нарсадан қўрқмаслик керак, дўстим. Қўрқдингми, тамом, ҳеч нарсага эришолмайсан.— У икки дона олма олиб бирини Қозимга узатди.— Одам бир ишга қўл ураётганида ҳадеб орқасига аланглайвермаслиги керак. Серҳадик одамнинг ишида унум бўлмайди. Қилаётган ишингдан кўпчиликка наф борми, сўкиш эшитсанг ҳам майли, дадил киришавер. Агар ҳамма кирпига ўхшаб бўйнини ичига тортиб, пусиб яшаганида ойга чиқолмаган бўлардик. Жуда доно бўлиб кетдим-ку, а. Мана шу ажойиб фикрлар шарафига ичмаймизми?

Назар яна пиёлаларни яримлатиб қўйди. Гап-сўзсиз пиёлани бўшатгач, «уҳ» деб кўкрагига шапатилаб қўйди. Қўлларини кўкраги устида қовуштирганича айвон

устунига суянди. Ҳеч қачон бугуннинг зафарлари қаноатлангирмайдиган, доим яхши ният билан яшовчи бу одамга Қозимнинг ҳаваси келди. Назарнинг қалбида мудом ҳаловатини бузиб турадиган ёлқини бор. Бу ёлқин одамларнинг кўнглига эзгулик нурини тўшайди. Кимнинг юрагига шу нур етиб борса, бас, оромини йўқотади. Кундалик ташвишлар билан ўралашиб яшолмайди. Нурафшон орзулар ҳаловатини ўғирлайди.

— Сизни бугун ҳам ухлатмайдиган бўлдим-да,— деди Назар каравотга чўзиларкан.— Ғалати-ғалати гаплар топиб келганман.

— Уйқу ўлимдир,— Қозим қувноқ жилмайди.— Қани бошланг, қулоғим сизда.

СУНГГИ ҲИКОЯ

Бюро узоқ чўзилди. Валиев пахтанинг аҳволи ҳақидаги ҳар бир колхоз раисининг ахборотини жим ўтириб тинглади. Беда ўрими, силос бостириш билан қизиқди. Шундан кейингина Назар масаласига ўтилди. Бюрога партком секретари Ҳайдар, қомсорг Мунира, Алимат ҳам таклиф этилган эди.

Хона дим. Райком секретарининг столидаги шифтга қаратиб қўйилган елпуркагич жонга ора кирмас, одамлар дастрўмол, газета билан елпинишарди. Назар дераза олдида Ҳайдар билан Муниранинг ўртасида ўтирарди.

— Уртоқлар...— дея оҳиста гап бошлади Валиев қизил қаламни бармоқ учларига уриб ўйнаркан.— Бу масалани биз фақат бюро аъзоларининг иштирокида муҳокама қилишимиз керак эди. Бироқ бошқаларга ҳам ибрат бўлсин, деган мақсадда кенгайтирилган бюрода кўришга қарор қилдик. Яқинда бизнинг шаънимизга доғ туширадиган хунук воқеа содир бўлди,— у ланг очиқ эшиқдан қабулхонага қараб ўтирарди.— Биз яхши ташкилотчи, қобилиятли деб ишонган раисимиз Назаржон ўзининг бош агрономини одамларнинг олдида, устига-устак матбуот вакилининг олдида урган. Биз бу масалани колхознинг ўзида муҳокама этиб, тегишли чора кўришимиз мумкин эди. Бироқ коммунист Алимат Қулматов гуноҳкор бўлишига қарамай, райкомга шикоят қилиб келди. Милиция органларини аралаштирди. Шунинг

учун биз бу масалани бюрога қўйдик. Қани, олдин кимнинг гапини эшитамиз?

— Раис гапирсин. Олдин унинг гапини эшитайлик,— деган хитоблар эшитилди.

— Хўш, ўртоқ раис, бу қилмишларингизни қандай изоҳлаб берасиз?— деди Валиев Назарга ўйчан тикилганича.

Назар ўрнидан вазмин қўзғалди. Муштига йўталиб олгач, қисқагина гапирди.

— Бу мижаронинг тафсилотини деярли ҳамма билади. Яна такрорлаб ўтирмайман. Бош агроном нима учун калтак еганини ҳам билади. Правление йиғилишида колхозга етказган зарарини ундириб олишга қарор қилдик. У кечирим сўраш ўрнига, арз-дод қилаётган экан, қайтанга ўзига ёмон. Одамларга баттар шумшук кўринади. Тўғри, мен унга қўл кўтармаслигим керак эди. Бунга ҳақим йўқ. Лекин ҳозир ўшанда тузукроқ урмаганимга афсусланиб ўтирибман. Агар ўшанда яхшироқ калтак еганида бундай шармисорлик қилмаган бўлармиди. Шу билан гапим тамом.

— Бу қандай гап, ўртоқлар!— қорни эшилиб чиққан сапчабош Султонов ўрнидан туриб кетди. Алимагни раисга қарши қайраб юрган ҳам шу киши эди. У фурсатдан фойдаланиб колхозга қайтадан раис бўлиб олиш орзусида эди. Жияни Ҳайдарга ҳам раиснинг аксига иш тут, деб ўгит берарди.— Коммунизм бўсағасида турган бир пайтда наҳотки, одамлар дўст-биродар бўлиш ўрнига, бир-бири билан қилич олиб чоппиша.

— Ўртоқ Султонов, мақсадга яқинроқ келиб гапиринг,— Валиев ҳамон қаламни ўйнаб ўтирган кўйи лўқма ташлади.

Султонов райком секретарига бақрайиб қолди. У ўн беш йилдан бери турли раҳбарлик лавозимларида ишлаб келяпти. Ҳатто бюро аъзоси ҳам бўлган. Йиғилишларда бирон марта райком секретари унинг гапини бўлмаган. Кўпинча унинг фикри билан ҳисоблашарди. Нега энди бугун оғзига уряпти? Алимат аҳмоқлик қилиб оғзидан гуллаб қўйдимикин? Йўқ, у жуда ҳам аламзада. Назарни емагунча тинчимайди.

— Хўп, хўп, Нусрат Валиевич,— деди Султонов кичкина бошини кулгили қимирлатиб.— Мен Назаржоннинг қилмишини шарҳлаб ўтирмайман. Фақат жудаям

хафа бўлганимни айтмоқчиман. Бу коммунистнинг шаънига, раҳбар одамга номуносиб ҳаракат. Узимиз неча йил курашиб муштумзўрларни зўрға тугатган бўлсагу биз умид боғлаган ёшлар яна шунга такрорлашса. Мен, Нусрат Валиевич, бошқаларга яхши сабоқ бўлиши учун Назарни партиядан ўчириб, раисликдан четлатишни таклиф қиламан. Биладан, бундай ҳукм чиқариш биз учун жудаям оғир, лекин начора...

Султонов ўз фикри ҳозироқ тасдиқланаётгандек эзилган бир аҳволда елка қисди. Бир қўли билан стул суянчиғини ушлаганича жойига ўтирди.

Назарнинг ҳуши бошидан учди: эси жойидами бу одамнинг? Дабдурустан партиядан ўчирилсин, дейди-я... Тавба?!

— Олдин ҳамманинг фикрини эшитайлик. Ҳукм чиқариш қочмас,— деди Валиев ҳамон ҳолатини ўзгартирмай.— Бунақа муҳокамалар ўзингизнинг ҳам бошингиздан ўтган-ку. Тўғрими?

Султонов ўтирган жойида безовта ғимирлади. Қайта-қайта томоқ қирди.

— У пайтларда шароит бошқача эди-да, Нусрат Валиевич,— деди у шамоллаганга ўхшаш хирилдоқ овозда.— Лекин биз ҳеч кимни қора қонига белаб урмаганмиз.

— Ҳозир ҳам шароит бошқача,— Валиев биринчи марта Султоновга юзланди.— Нима учун мен кўтарилиб кетмаяпман? Йигирма йилдан бери райкомдаман. Сабаби, юқориласам икки кундаёқ саводим камлиги фош бўлиб қолади. Менинг илмим бир районни бошқаришга зўрға етади. Ҳозир атом, электроника, кибернетика асри. Мана шу илмлардан беҳабар ҳолда областга раҳбарлик қилиб кўринг-чи! Ҳар томонлама билимга эга бўлмай туриб, районни ҳам бошқариш мумкин эмас. Бизни фақат тажрибамиз учун ушлаб туришибди. Бирор жойда тойиб кетган кунимиз Назарга ўхшаш муштумзўрлардан бирини опкелиб қўйишади,— у ўз гапини тасдиқлаётгандек бош ирғади. Бир зум кўзларини юмиб ўтирди.— Сиз ҳали ҳам раис бўлишни орзу қиласиз. Эътироз билдирмай қўя қолинг. Биладан. Лекин билмайсизки, энди бу ишга ярамайсиз. Бу гапимни ҳақорат деб тушунманг. Ниятингиздан хабардор бўлганим учун айтяпман. Замона-

вий илмлардан хабардор бўлмай туриб ҳозир теп-
лицага бошчилик қилиш ҳам қийин, ўртоқ Султо-
нов.

Султонов қип-қизариб кетди. Кўзлари қисилди.
Ғазабдан остки лаби пирпираб уча бошлади.

— Назар шунчалик тўкис одам бўлса, нега муҳо-
кама қилиб ўтирибмиз?

— Бошқа гапингиз йўқми?— чимирилиб сўради Ва-
лиев.

— Бу билимдон раиснинг ахлоқини ҳам билиб қўй-
сангиз яхши бўларди. Ёшларга яхши ибрат кўрсатяпти,—
деди Султонов ҳар сўзидан заҳар томиб.— Мум тиш-
лаб ўтиравермай, Алимат гапирсин.

Алимат беихтиёр ўрнидан турди. Қўлларини уқа-
лаганича аввал райком секретарига, сўнг Султоновга
қаради. У далда бериб бош ирғади.

— Хўш, гапиринг.

— Нима десам экан... Очиғи, ростини айтишга ҳам
одам қўрқиб қолди.— Алимат раисга қараб қўйди.
Раис унинг қонсиз юзига, касаллик туфайли ич-ичига
ботиб кетган кўзларига қизиқиш ва ҳайрат билан ти-
килиб ўтирарди.— Умуман Назар раис бўлганидан бу-
ён бизнинг оиламиз шаънини булғаб келяпти. Қаёққа
борса жияним Мунирани бирга олиб юради. Қишлоқ-
да дув-дув гап. Мунира ҳали турмуш қурмаган қиз.
Назар бола-чақали одам бўлса... Раиснинг зулмидан
қўрқиб шу пайтгача гапиролмадим.

Назарнинг қулоқлари шанғиллаб кетди. У Алимат-
нинг бу даражада пасткашлик қилишини сира кутма-
ган эди. Ўч олиш учун ўз жиянини бадном қилишдан
ҳам тоймайдиган бу одам билан шу пайтгача қандай
қилиб бирга ишлаганига, бир ариқдан сув ичиб, бир
ҳаводан нафас олишга қандай чидаганига дабдуруст-
дан ҳайрон бўлиб қолди. Наҳотки, ор-номус шунчалар
беқадр бўлиб кетди?!

Шу пайт ҳеч ким кутмаган ҳодиса содир бўлди.
Мунира даст ўрнидан турди. Алиматнинг олдига ке-
либ, бир зум унга нафрат билан қараб турди. Сўнг
райком секретарига юзланди.

— Шу одамнинг гапи билан бюро чақиртириб ўти-
рибсизми ҳали. Қўйинг-э...

Мунира шарт бурилди-да, тарс-турс юриб, чиқиб
кетди. Валиев уни тўхтатишга уринмади ҳам. Бошқа-

лар карахт бўлиб ўтиришарди. Назар ҳаракатсиз қо-
тиб қолган, фақат кўзлари тинимсиз пирпирарди. Уни
ёнида ўтирган Ҳайдар ҳушига келтирди. Партком
секретари раиснинг тиззасига секингина уриб қўйди-
да, ўрнидан турди. Бир-бир босиб райком секретари-
нинг ёнига борди. Қўкрак чўнтагидан целлофан халта-
га солинган партбилетини олди.

— Мени тўғри тушунинглар, ўртоқлар,— деди у
титроқ овозда.— Тутуруқли гап айтишим қийин. Фақат
Назаржоннинг олдида айбимга иқроор бўлиб қўяй.
Сизни қўллаб-қувватлаш ўрнига, кўп халақит бердим.
Кечиринг,— у партбилетини столга қўйди. Қўлини би-
гиз қилиб Султоновни кўрсатди.— Агар амакимнинг
гапига кириб Назаржонни партиядан ўчирадиган бўл-
санглар, мени ҳам қўшиб ўчиринглар. Бошқа илтимо-
сим йўқ.

Улар аэропортга етиб келишганда чироқлар ёғду-
сига чўмган шаҳар кўчалари кимсасиз, сокин эди. Он-
да-сонда сув селиб юрган машиналар учраб қолади.
Қуюқ салқин тушган. Кишининг энтикиб-энтикиб на-
фас олгиси келади. Хўл асфальт чироқ нурида йилти-
рар, бамисоли ойдин йўлакчага ўхшарди. Козимнинг
кўз олдига ой нурига чўмган пахтазор келди. Сир-си-
ноатга тўла, одамнинг нигоҳи қамраб ололмайдиган
поёнсиз дала. Шу кенг далага қадам қўйсанг, бирда-
нига кўнгилдаги ғуборларинг ариб, туйғуларинг тиниқ-
лашиб кетадигандек туюлади.

Козим беихтиёр Назарга юзланди. У ҳозир ўша
нурли, сирли пахтазорга кетади. Деҳқон мушкулени
осон қиладиган нурли орзулар билан яшайди. Оёғи-
дан чалиб, ишига халақит бериш пайида юрган одам-
ларга ортиқча эътибор бериб, атайлаб курашиб ҳам
ўтирмайди. Улар оламнинг гўзалликларидан бебахра,
ҳаёт шавқидан лаззатланолмай, фақат оёқ остига қа-
раб юраверадилар.

— Қачон келасиз?— деб сўради Назар самолётга
чиқиш олдидан.

— Бирон шикоят уюштиринг. Шу баҳонада зиё-
фатингизни еб кетаман,— деди Козим кулиб.

— Яхши эсга солдингиз. Пахтадан қутулганимизда
келасиз. Хоҳласангиз машина юбораман. Мени бош-

қатдан муҳокама қилишади. Сиз ёнимда турсангиз анча далда бўлади.

Назар сигаретини оёғи остига олиб эзғилади-да, кафтини Қозимнинг кафтига тарсиллатиб ўрди. Сўнгра то самолёт ҳавога кўтарилгунча қараб турди. Улкан ҳаво қайиғи аэропорт устида бир айланиб, ўз йўлига тушиб олди. Уфқни чўғдек қизартириб турган қуёшнинг илк нурлари самолётнинг оппоқ тўшини ярқирата бошлади...

Тошкент,
1975 — 1978 йиллар

МУНДАРИЖА

<i>Биринчи боб</i>	3
<i>Иккинчи боб</i>	42
<i>Учинчи боб</i>	78
<i>Тўртинчи боб</i>	148
<i>Бешинчи боб</i>	192

На узбекском языке

Эмин Усманов

ПЛАМЯ

Повесть

Редактор Н. ФОЗИЛОВ
Рассом Д. АФУКСИНИДИ
Расмлар редактори А. КИВА
Техн. редактор Е. ПОТАПОВА
Корректор Ш. СОАТОВА

ИБ № 1033

Босмахонага берилди 22.03.79. Босишга рухсат этилди 19.11.79.
Р. 13758. Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қорғози № 1. Адабий гар-
нитурга, Юқори босма, Шартли босма л. 10.92. Нашр л. 11,15+0,38.
(вкл). Тиражи 30000. Заказ № 6710. Баҳоси 60 т. Фафур Фулом номли-
даги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент. Шароит кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб соҳаси иш-
лари Давлат комитетининг Тошкент «Мабуот» полиграфия ишлаб
чиқариш бирлашмасида тайёрланган матрицадан Морозов номли
босмахонада босилди, Самарқанд, У. Турсунов, 82. 1979 йил.